

**TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİNDE PRATİK ARAPÇA KONULU
ÇALIŞMALAR VE İSÂ RUHÎ ŞİRVANÎ'NİN *MÜKÂLEMETÜ'L-*
‘ARABÎ VE’T-TÜRKÎ ADLI ESERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sümevra BOLAT

**TRABZON
Mart, 2022**

**TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**OSMANLI DÖNEMİNDE PRATİK ARAPÇA KONULU
ÇALIŞMALAR VE İSÂ RUHÎ ŞİRVANÎ'NİN *MÜKÂLEMETÜ'L-*
'ARABÎ VE'T-TÜRKÎ ADLI ESERİ**

**Sümevra BOLAT
ORCID: 0000 - 0003 - 4409 - 6721**

**Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nce Yüksek Lisans Unvanı
Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.**

**Tezin Danışmanı
Prof. Dr. Murat SULA
ORCID: 0000 - 0003 - 1429 - 7944**

**TRABZON
Mart, 2022**

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalardan bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yaptığımı ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, ayrıca bu çalışmanın Trabzon Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonuca razı olduğumu bildiririm.

Sümevra BOLAT

25 / 03 / 2022

ÖN SÖZ

Giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışma, tezin isminden de anlaşılacağı üzere iki temel konu üzerinde gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde pratik Arapça öğretimi konusunun farklı açılardan incelenmesi ve değerlendirilmesi ile İsâ Ruhî Şirvanî'nin eseriyle birlikte bunlar arasındaki yeri. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konu tez/kitap hacminde çalışmalarda ele alınmamıştır. Böyle bir çalışma yönteminin belirlenmesinde Osmanlı döneminde pratik Arapçaya yönelik çalışmaların teorideki gibi geniş kapsamlı olmaması önemli rol oynamıştır. Bu nedenle öncelikle Osmanlı döneminde Arapça eğitime verilen önem ve medreselerde okutulan kitaplar hakkında bilgi verilmiştir. Modernleşmeyle birlikte pratik konuşmaya yönelik eserler ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmamızda genelde Osmanlı dönemindeki pratik Arapça kitapları özelde ise bu amaca yönelik kaleme alınan *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî* adlı eser incelenmiştir.

Girişte, çalışmanın amacı, önemi, sınırlılıkları, varsayımları, metodu ve verilerin toplanması ele alınmıştır. Birinci bölümde, Arapçanın Osmanlı kültüründeki yeri ve önemi, medreselerde Arapça öğretimi ve okutulan kitaplar, Osmanlı eğitim sisteminde pratik Arapça ve pratik Arapça konulu çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde, İsâ Ruhî Şirvanî'nin hayatı ve *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî* adlı eseri farklı açılardan değerlendirilmiştir. Sonuçta ise çalışmada varılan kanaatler sıralanmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde üzerimde emeği olan isimlere teşekkür etmek isterim. Öncelikle kıymetli vakitlerini ayırarak yapmış olduğum tespitlerin doğru bir şekilde yorumlanmasında rehberliğiyle bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Murat SULA'ya şükranlarımı arz ederim.

Ayrıca, bu yola girmem konusunda beni teşvik ederek her zaman destek olan Öğr. Görevlisi Ahmet Cevdet KARACA hocama, konumun seçiminde kendisinden yardım aldığım Dr. Öğr. Üyesi Kamran ABDULLAYEV hocama ve çalışmamın başından sonuna her aşamasında özellikle eserimdeki ammicce (halk dili) kelimelerin tespitinde bana yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Alam KHAN hocama minnettarım.

Son olarak yalnızca bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde değil hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hissettiğim aileme ve her daim yanımda olan Makbule ASLAN'a teşekkür ederken Arapça konuşma öğretimine katkı sağlayabileceği ümit edilen bu çalışmanın bu alanda araştırma yapmak isteyenlere ışık tutmasını temenni ederim.

Mart, 2022

Sümevra BOLAT

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
TABLolar LİSTYEİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
1. GİRİŞ	1
1. 1. Araştırmanın Amacı.....	2
1. 2. Araştırmanın Önemi.....	2
1. 3. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
1. 4. Araştırmanın Varsayımları.....	3
1. 5. Araştırmanın Metodu	3
1. 6. Verilerin Toplanması	4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAPÇANIN OSMANLI KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ	5
1. 1. Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Kitaplar.....	7
1. 1. 1. Medreselerin Kısa Tarihi	7
1. 1. 2. Medreselerde Derslerin İşlenişi	10
1. 1. 3. Medreselerde Okutulan Kitaplar.....	12
1. 1. 3. 1. Sarf İlmi ile İlgili Okutulan Eserler	14
1. 1. 3. 2. Nahiv İlmi ile İlgili Okutulan Eserler	18
1. 1. 3. 3. Belâgat İlmi ile İlgili Okutulan Eserler.....	24
1. 2. Osmanlı Eğitim Sisteminde Pratik Arapça	26
1. 3. Osmanlı'da Pratik Arapça Konulu Çalışmalar	29
1. 3. 1. <i>Tatbikât-ı kavâid-i 'Arabiyye</i>	30
1. 3. 2. <i>Ta'lim-i 'Arabî</i>	32
1. 3. 3. <i>el-Mulahhas yahut Teshîl-i 'Arabî</i> (İkinci Nüsha-Birinci Defter)	35
1. 3. 4. <i>Miftâhu mükâleme-i 'Arabiyye</i>	38
1. 3. 5. <i>Usûl-i Tadrîs-i 'Arabî</i>	40
1. 3. 6. <i>Teshîlu'l-Lehçe ve's-Sarfî Usûli'l-Mükâlemeti'l-'Arabiyye</i>	44
1. 3. 7. <i>Sarf-ı 'Arabî ve Temrînât</i>	49

1. 3. 8. <i>Gâyetü'l-Ereb fî Teallümü Lisâni'l- 'Arab</i>	52
---	----

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSÂ RUHÎ ŞİRVANÎ VE MÜKÂLEMETÜ'L- 'ARABÎ VE 'T-TÜRKÎ	58
2. 1. İsâ Ruhî Şirvanî.....	58
2. 1. 1. Adı, Nisbesi ve Doğumu.....	58
2. 1. 2. Eğitimi.....	58
2. 1. 3. Görevleri	59
2. 1. 4. İlmi Kişiliği.....	59
2. 1. 5. Eserleri	60
2. 2. <i>Mükâlemetü'l- 'Arabî ve 't-Türkî</i>	60
2. 2. 1. Eserin Adı ve Telif Sebebi.....	60
2. 2. 2. Eserin Tertibi	61
2. 2. 3. Müellifin Yöntemi	63
2. 2. 4. Eserin Muhtevası	66
2. 2. 5. Eserin Diğerleri Arasındaki Yeri	122
SONUÇ VE ÖNERİLER	124
KAYNAKLAR	127
ÖZ GEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ	137

ÖZET

Osmanlı Döneminde Pratik Arapça Konulu Çalışmalar ve Îsâ Ruhî Şirvanî'nin *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve 't-Türkî* Adlı Eseri

Bilindiği gibi canlı ve dinamik yapı olan toplum, iç ve dış etmenlerle zaman zaman değişime uğrar ve bu değişimin gereksinimleri de toplum üyeleri tarafından karşılanmaya çalışılır. Dil de bunlardan biridir. Şartlar bir toplumun dilinin değiştirilmesini icbar ettiği gibi herhangi bir dilin öğretim metotlarının da değişimini mecbur bırakabilir. Uzun bir dönem siyaset sahnesinde olan Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi eğitimin bir maddesi olan dilin öğretimindeki amaçlarda şartlara göre farklılık göstermiştir. Bunun belki de en fazla hissedildiği dönem batılılaşma serüveninin başlamasından sonraki zaman dilimidir. Bu çalışmada yapılan sözü edilen dönemde devlet siyasetinin bir sonucu olarak toplumda Arapçanın öğretiminde hissedilen değişikliğin bir tezahürü olan bu dilin pratik öğretiminin nasıl olduğuna ve bu alanda ortaya konan çalışmaların ne kadar başarıya götürdüğüne ışık tutmak olmuştur.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş kısmı, çalışmanın amacı, önemi, sınırlılıkları, varsayımları, metodu ve verilerin toplanması başlıklardan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Arapçanın Osmanlı kültüründeki yeri ve önemi, medreselerde Arapça öğretimi ve bu amaçla okutulan kitaplar, Osmanlı eğitim sisteminde pratik Arapçanın ders müfredatına dâhil olması ile pratik Arapça konulu çalışmalar ele alınmıştır.

İkinci bölümde, Îsâ Ruhî Şirvanî'nin hayatı ve *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve 't-Türkî* adlı eseri farklı açılardan değerlendirilerek incelenmiştir.

Sonuç bölümünde ise çalışmanın genel bir değerlendirilmesi yapılarak inceleme sonucunda ulaşılan kanaat ve düşünceler ifade edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Medreseleri, Pratik Arapça, Îsâ Ruhî Şirvanî, Mükâleme, Muhâdese.

ABSTRACT

Studies on Practical Arabic in the Ottoman Period and Īsā Ruhī Şirvānī's work Mukālame al-Arabī ve al-Türkī

As it is known, society is an alive and dynamic structure, that changes with inner and exterior factors with the requirement of this change tried to be met by the members of society. Language is one of them. As conditions constraint to change the language of a society, it might force to change the teaching method of it as well. The long-term political scene Ottoman Empire's goals of schooling matter of teaching their language differed as in other areas. Perhaps the differing of this felt most heavily after the westernization adventure. In fact, what's been committed here is, how the teaching of practical Arabic is a manifestation of change in the teaching of the Arabic language that emerged from the result of the said era's state politics and how successful were the exhibited studies in this subject.

The study comprises an introduction, two chapters, and a comprehensive conclusion.

The introductory part consists of; the purpose of the study, its importance, limitations, method, and data collection.

In the first chapter, the place and importance of Arabic in Ottoman culture, teaching of Arabic and schooled books in madrasah, the teaching of practical Arabic, and practical Arabic studies in Ottoman discussed.

In the second chapter, life of Īsā Ruhī Şirvānī and his Mukālame al-‘Arabī ve al-Türkī analyzed from a different point of view.

The conclusion part consists of general evaluation of the study and arrived opinions and thoughts.

Keywords: Ottomans' Schools, Practical Arabic, Īsā Ruhī Şirvānī, Mukālame, Muhādase.

TABLÖLARLİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Tablo Adı</u>	<u>Sayfa No</u>
1.	Mükâleme	31
2.	Misal	34
3.	Lügat.....	34
4.	Talim.....	36
5.	Lügat.....	37
6.	Mükâleme	38
7.	İsm-i Tafdil	39
8.	Kelimeler	41
9.	Muhatap Zamirler	42
10.	Müzekker-Müennes	43
11.	Tasrifat.....	46
12.	Lügat.....	47
13.	Lügat.....	52
14.	Efrâd-ı Aile	54
15.	Temrin	54
16.	Mükâleme	55
17.	Muhâvere	55
18.	Emsâl ve Mevâiz.....	56
19.	Nebze Fi'l-Ehâdis-i Şerife	56
20.	Emsâlü'ş-Şiir	57
21.	Fi'n-Nesr.....	57
22.	Zamirler	69
23.	Harf-i Cer ve Zarflar.....	69
24.	İsimler	69

25.	Örnekler.....	70
26.	İsm-i İşaret ve Mevsuller.....	70
27.	Kinâyat.....	71
28.	Tatbikat.....	71
29.	Uşulu'l-Ef'âl.....	72
30.	Müşpet Mazi Şuhûdi Fiiller.....	73
31.	Menfi İltizami Fiiller.....	73
32.	İsm-i Meful.....	74
33.	Fiiller.....	74
34.	Sülâsî Mücerredin 1. Babı.....	75
35.	Sülâsî Mücerredin 2. Babı.....	75
36.	Sülâsî Mücerredin 3. Babı.....	76
37.	Sülâsî Mücerredin 4. Babı.....	76
38.	Sülâsî Mücerredin 5. Babı.....	76
39.	Sülâsî Mücerredin 6. Babı.....	76
40.	İf'âl Babı.....	77
41.	Emsile-i Muhtelif.....	77
42.	Emsile-i Muttaride.....	78
43.	Tef'îl Babı.....	78
44.	Mufâ'ale Babı.....	78
45.	Emsile-i Muhtelif.....	79
46.	İnfî'âl Babı.....	79
47.	Emsile-i Muhtelif.....	79
48.	İfti'âl Babı.....	80
49.	Emsile-i Muhtelif.....	80
50.	İf'ilâl Babı.....	81
51.	Tefe'ul Babı.....	81
52.	Tefa'ul Babı.....	81

53.	Tefâ'ul Babı	82
54.	İstif'âl Babı	82
55.	Emsile-i Muhtelife	82
56.	Rubâî Mücerred Babı	83
57.	Misal-i Vâvî	84
58.	Misal-i Yâî	84
59.	Emsile-i Muhtelife	85
60.	Ecvef-i Vâvî	85
61.	Ecvef-i Yâî	85
62.	Nakıs Vâvî	86
63.	Nakıs Yâî	86
64.	Lefif-i Makrûn	86
65.	Lefif-i Mefrûk	87
66.	Muza'aftan Mastar	87
67.	Emsile-i Muhtelife	87
68.	Mehmûzdan Gelen Mastarlar	88
69.	Harfler	89
70.	Hayvanlar	91
71.	Tatbikat	92
72.	Tatbikat	92
73.	Hikâye	93
74.	Hayvanların Organları	94
75.	Diyalog	94
76.	Tabii Fiiller	95
77.	Hastalıklar	96
78.	Renkler	96
79.	Tatbikat	97
80.	Elbise ve Takılar	97

81.	Mükâleme	98
82.	Meslek ve Zanaatlar.....	98
83.	Meslek İsimleri	99
84.	Müennes Meslek İsimleri	99
85.	Mükâleme	100
86.	Diyalog	100
87.	Diyalog	101
88.	İsimler.....	101
89.	Mükâleme	102
90.	Madenler.....	103
91.	Mükâleme	103
92.	Sebze ve Meyveler.....	105
93.	Mükâleme	105
94.	Ağaç ve Kısımları.....	106
95.	Çiçek İsimleri	106
96.	Mükâleme	107
97.	Yiyecek ve İçecekler.....	107
98.	Mükâleme	108
99.	Şehrin Kısımları.....	109
100.	Evin Kısımları.....	109
101.	Mükâleme	110
102.	Ev Eşyaları.....	111
103.	Mükâleme	111
104.	Zamanlar	113
105.	Aylar	113
106.	Askeri Aletler	114
107.	Mükâleme	114
108.	Deniz Taşıtları	115

109.	İsimler	116
110.	Birden Otuza Kadar Sayılar	116
111.	Otuzdan Yüze Kadar Sayılar	117
112.	Yüzden Bine Kadar Sayılar	117
113.	Binden Bir Milyona Kadar Sayılar	117
114.	Sıra Sayıları	117
115.	Üleştirme Sayıları	118
116.	Kesirli Sayılar	118
117.	Mükâleme	118
118.	Şer'i Deliller	119
119.	İman	119
120.	Atasözleri.....	120
121.	Mükâleme	121

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: İbn, bin
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
t.y.	: Tarih yok
vd.	: ve diğerleri

1. GİRİŞ

Türkler, İslâm'ı bir din olarak kabul edip hayatlarına dâhil etmelerinden itibaren Arapçayı öğrenmeye başlamışlar, Anadolu'ya yerleşmelerinin ardından ise Arap diliyle kültürel ve coğrafi olarak sıkı bir ilişki içine girmişlerdir. Türklerin uzun süre bazı Arap coğrafyalarına hükmetmesi ile de Arapçanın günlük hayatta kullanılması gerekli hale gelmiştir.¹

Türk devletlerinin, Kur'ân-ı Kerîm'den mütevellit dinî öğretileri toplumsal, siyasal ve eğitim hayatlarına yansıttıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda Türk tarihinde kurulmuş en büyük devletlerden biri olan Osmanlı Devleti, Arap dilinin öğrenimini kutsal bir görev olarak telakki etmiştir. Bunun bir neticesi olarak Osmanlı, Arapçanın öğretiminde belirli kaynak eserleri el kitabı yapmış ve bunları medreselerin müfredatına dâhil etmiştir.²

Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin Arapça olması, eğitim ve öğretimde bu dilin öğretilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle, medrese öğrencileri Arapçayı öğrenmeye yoğun çaba sarf etmiştir. Modernleşme öncesi dönemde Arapçayı öğrenmekteki asıl gaye, İslâmî yüksek ilimler (ulûm-i âliye) denilen Kur'ân-ı Kerîm, hadis, tefsir, fıkıh, akaid, feraiz vb. ders kitaplarını okumak, anlamak ve yorumlamak olduğundan pratik dil öğretimi hedeflenmemiştir.³ Bundan dolayı Arapça tedrisatında genellikle teorik bilgiler içeren sarf, nahiv, belâgat kitaplarının okutulup ezberletilmesi hedeflenmiş ve bu bilgilerin ezberlenmesi dilin öğrenilmesi için yeterli sayılmıştır.

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise medreselerde çeşitli sıkıntılar baş göstermiştir. Medreseler nicelik açısından artarken, nitelik bakımından gerilemeye ve zamanla da bozulmaya yüz tutmuştur.⁴ Batı'nın hem teknik hem de fikrî bakımdan önemli mesafeler kat ettiği bu süreçte, medreselerin kendisini yenileyememesi, Batı ile topyekûn bir mücadeleye girişen Osmanlı Devleti'ni zayıflatmıştır.⁵ Ancak 1839 yılında Tanzimat'ın ilanından sonra büyük bir yenileşme hamlesi başlatılmıştır. İhtiyaca göre her seviyede seri şekilde okullar açılmaya başlamıştır.⁶ Tanzimat sonrası açılan Batı tarzı okullar, Osmanlı aydınının yeni metotları ve öğretim usullerini değerlendirmesine ve buradaki Arapça öğretiminin sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Bunun bir sonucu olarak 1847 yılında rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için açılan Dâru'lmuallimîn'de anadili Arapça olan bölgelerde öğretmenlik yapacakların Arapça konuşabilmeleri için bazı tedbirler düşünülmüştür.⁷

¹ Kerim Açık, *Tanzimattan Cumhuriyete Arapça Öğretimi* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 9.

² Hüseyin Demir, "Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi", *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 2017, s. 615.

³ Demir, s. 617.

⁴ Cahit Baltacı, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İfav Yayınları, 2005, s. 152.

⁵ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002, s. 90-96.

⁶ Açık, s. 9.

⁷ Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1, 2002, s. 279.

Tanzimat'ın ilanıyla beraber özellikle yeni açılan okullarda modern ve daha etkili metotların kullanılmaya başlanması ile artan eleştiriler, İkinci Meşrutiyet'in (1908) ilanına kadar medreselerdeki Arapça öğretimini geliştirmeye muktedir olamamıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde⁸ eğitim öğretim alanında yapılan köklü değişikliklerden medreseler de nasibini almıştır. Kurulan Daru'l-hilâfeti'l-aliyye⁹ Medresesi ders programında Arapça sarf ve nahvin yanında pratik Arapça dersleri de yerini almış, en azından Osmanlı Devleti tebaası altındaki Arap ve Türk milletlerinin kendi aralarında anlaşacak kadar birbirlerinin dillerini öğrenmesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰ Bu bağlamda çalışmamızda genelde Osmanlı dönemindeki pratik Arapça çalışmaları özelde ise bu amaca yönelik kaleme alınan *Mükâlemetü'l-'Arabî ve 't-Türkî* adlı eser incelenmiştir.

1. 1. Araştırmanın Amacı

Dil öğreniminde konuşma melekesi önemli bir yere sahip olmuştur. Bu çalışmanın amacı da Türklerin Arapçayı öğrenme hususunda ilerleme kat etmeleriyle beraber insanlar arasında konuşma, davranış, tanışma ve günlük dildeki kavramlarla ilgili meydana gelen zorlukları azaltmak olmuştur. Bu kapsamda çalışmada Tanzimat sonrası pratik konuşmaya yönelik çalışmaların tespiti yapılacaktır. Çalışılacak olan eserden verilecek örneklerin Osmanlı Türkçesi kısmının günümüz Türkçesine aktarımı ile eserin, pratik Arapçayı öğrenme hedefinde olanlara sağladığı katkının tespiti amaçlanmaktadır.

1. 2. Araştırmanın Önemi

Medreseler, Osmanlı dönemindeki en önemli eğitim kurumlarıdır. Buralarda okutulan kitapların Arapça olması İslâmî ilimleri öğrenme bakımından son derece önemlidir. Bu sebeple Osmanlı medreseleri ve bu medreselerdeki eğitim-öğretimle ilgili pek çok çalışmalar yapılmıştır. Ancak pratik Arapçaya dair yapılan herhangi bir çalışmaya rastlamak pek mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı medrese eğitiminde pratik Arapçanın nasıl bir konuma sahip olduğunu araştırmak ve bu bağlamda çalışmamızı dil bilgisine ait sarf, nahiv ve belâgat kurallarını içermeyen ve sadece pratik Arapçaya yönelik günlük konuşma diline yer vermiş bir eser üzerinde gerçekleştirmiş olmamız önem arz etmektedir.

⁸ Meclis-i Meb'ûsan'ın siyasi düzene dönüşü için yeniden toplanmaya davet edildiği 23 Temmuz 1908'den 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar olan döneme II. Meşrutiyet denilmektedir. M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 388.

⁹ 1914 yılında yeni bir şekil verilen İstanbul medreselerinin genel adıdır. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-'aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 507-508.

¹⁰ Açık, s. 68-69.

1. 3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmada, Osmanlı döneminde modernleşmenin getirmiş olduğu pratik Arapça ihtiyacı ve bu konuda kaleme alınan eserlerin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Konuyla ilgili alan araştırmasının yanında Hicaz matbaasında basılan *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* adlı eser farklı açılardan incelenerek, değerlendirilmesi yapılmış ve sadece aynı nitelikteki eserlerin içerikleri detaylı bir şekilde mukayese edilerek değerlendirilmiştir.

1. 4. Araştırmanın Varsayımları

Bu alanda yapılan detaylı bir çalışmanın olmamasından dolayı, çalışmamızın bundan sonraki araştırmacılara yardımcı olması öngörülmektedir. Eserin farklı açılardan incelenecek olması gerek Arapça öğretimi veren hocalara gerekse Arap dilini öğrencilere sarf, nahiv ve belâgat konularına girmeden pratik Arapça öğrenim ve öğretimi konusunda katkı sağlayacaktır. Eserin Arapça ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış olması ve Osmanlıca kısmının günümüz Türkçesine yapılan aktarımı ile Arapça öğrenmek isteyen Türklere kolaylık sağlayacaktır. Bu iki yönüyle eserden hem Araplar hem de Türkler istifade edecektir.

1. 5. Araştırmanın Metodu

Çalışmamızda öncelikle Arapçanın Osmanlı kültüründeki yerine ve önemine, medreselerde Arapça öğretimi amacıyla okutulan kitaplara değinilmiştir. Ardından genel olarak Osmanlı dönemindeki pratik Arapça öğretiminden bahsedilmiştir. Daha sonra Tanzimat öncesi ve sonrası pratik Arapça öğretiminin değerlendirilmesi yapılmıştır. O dönem pratik Arapça konuşmaya yönelik eserlere örnek olarak *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*'nin yöntemi incelenmiş ve verilen örneklerin Osmanlı Türkçesi karşılıklarının günümüz Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bundan önce üzerinde çalışılan eserin daha iyi anlaşılmasını temin için müellifin hayatı ve eserleri, ulaşılabilen kaynaklar ve bilgiler çerçevesinde ele alınarak tanıtılmıştır.

Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî adlı eserin muhtevası anlatılırken müellifin uyguladığı tablo dikkate alınmış ve her başlık örneklendirilmiştir, ancak eserde konu başlığı altında zikredilen kelimelerin tümü tabloda gösterilmemiştir. Konunun özünün anlaşılmasını sağlayan örnek birkaç kelime zikredilmiştir. Eser pratik Arapçaya yönelik bir çalışma olduğundan konu başlıkları altında verilen mükâleme örneklerinin tamamı verilmiştir. Bu kapsamda müellifin tabloda boş bıraktığı bölümler örnek verilirken aynı şekilde boş bırakılmış, eserde yer alan diyalog metinleri aktarılırken de müellifin eser tertibi aynı şekilde takip edilmiştir. Ayrıca eserde görülen yazım yanlışlarının doğru şekli tabloda verilmiş, hatalı yazımlara ise dipnotlarda işaret edilmiştir. Eserden örnekler aktarılırken Arapça ve Türkçe imlâ kurallarına riayet edilmiş, amme kelimeler ise ilk geçtiği yerde harekeli şekilde yazılmıştır.

1. 6. Verilerin Toplanması

Veriler kütüphanelerin arşiv taraması ile elde edilmiştir. Arapça, Osmanlı Türkçesi ile yazılmış mükâleme benzer eserlerin temini yoluna gidilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ARAPÇANIN OSMANLI KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Arap dili, dünyada en çok konuşulan birkaç dil arasında yer almaktadır. Son Peygamber'in Araplar içerisinde seçilmesi ve İslâm dininin ilk muhataplarının Arap olması Arapçanın din dili olmasında önemli bir faktör olmuştur.¹¹ Arapçanın anadil olarak kullanılmadığı bölgelerde dahil olmak üzere İslâm dünyasındaki insanların, İslâmî ilimleri öğrenirken kullandıkları dil, genellikle okudukları metinlerin kaleme alındığı Arap dili olmuştur. Dersler her ne kadar kendi ana dillerinde açıklansa da temelde Arapça kitaplardan işlenmiştir.¹² Dolayısıyla Arapçanın, hem Araplar hem de Arap olmayan Müslümanlar için İslâm dininin temelini oluşturan Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin gerçek mânada anlaşılmasında önemli rolü vardır.¹³ Bu bağlamda Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (ö. 968/1561) "Nahiv furûz-i kifâyedendir, zira kitap ve sünnet ile istidlâl, ilm-i nahve muhtaçtır." şeklindeki görüşü bu konuya bakış açısına önemli derecede ışık tutmaktadır.¹⁴ Bu önemine binaen Arapça, Arap yarımadasının sınırlarını aşarak dünya Müslümanlarının müşterek dili haline gelmiştir. Böylece Arapça, insanların İslâm'a ulaşmasında nasıl bir rol oynamış ise İslâm da Arapçayı insanlarla buluşturmada aynı role sahip olmuştur.¹⁵

Miladi X. yüzyıla gelindiğinde Arapça, bilim ve felsefe dili haline gelmiştir. O dönemdeki ilimlerin neredeyse hepsi Arapça yazıldığından Arapçanın öğrenilmesi de dönemin ilim talepleri için kaçınılmaz bir hal almıştır.¹⁶ Şöyle ki gerek dinî gerekse din dışı eserlerin Arap diliyle yazılmış olması hem dinî hem de dinî olmayan ilimlerin öğrenilmesinde Arapçaya duyulan ihtiyacı diğer dillerden daha öncelikli hale getirmiştir. Bu, Arapçaya verilen önemin artmasına sebep olmuştur.¹⁷ Türklerde Arapça öğretiminin tarihi sürecine bakacak olursak Türklerin İslâm bayrağı altında yer almasıyla mensup oldukları dinin vahiy dili olan Arapçayı da hızlı bir şekilde hayatlarına yerleştirdiği¹⁸ ve Arap dilinin bütün konularıyla ilgilenerek bu alanda çeşitli çalışmalar kaleme aldığı

¹¹ Muhammet Vehbi Dereli, "Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (49), 2020, s. 65.

¹² Muhammet Günaydın, "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 2007, s. 335

¹³ İsmail Güler, *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015, s. 5.

¹⁴ Hazer, s. 277.

¹⁵ Ali Sevdî, "İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü", *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, Iğdır, 2018, s. 362.

¹⁶ Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 107.

¹⁷ Ramazan Şeşen, *Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, *Studies on Turkish-Arab Relations Annual*. İstanbul: Türk Arap İlişkilerini İnceleme Vakfı Yayınları, 1986, s. 268.

¹⁸ Mevlüt Çam, *16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler Ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)* (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2016, s. 20.

görülmektedir.¹⁹ Özellikle sosyal hayattaki ilişkilerin gelişmesi ve Türklerin askeri olarak orduda çoğunlukta olması ile bu süreç hızlanmış ve medreselerde Arapça eğitimi verilmeye başlanmıştır.²⁰ Selçuklu Devleti'nde resmi dil Arapça ve Farsça iken medreselerde eğitim Arapça ile yapılmıştır.²¹

Selçukluların hâkim olduğu yerlerde bilim dilinin Arapça olması Osmanlıda Arapça öğretiminin hızlı bir şekilde gelişmesinde önemli rol oynamıştır.²² Gerek Türkler gerekse Arap olmayan İran ve Berberi gibi Müslüman âlimlerin İslâmî ilimlere dair eserlerini kaleme alırken Arap dilini tercih etmeleri²³ ve Arap olmayan milletlerin İslâm'a girmesi, bu dini öğrenmeleri için Arap dilin hâkim olmaları zorunluluğunu beraberinde getirmiş ve İslâmî ilimlere ait yazılı literatürün önemli bir kısmının Arapça olmasını sağlamıştır.²⁴ Özellikle şer'î ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân-ı Kerîm ve sünneti anlama gereksinimi,²⁵ Osmanlı Devleti'ne yapılan ilmî seyahatler ve bu topraklara gelen âlimlerin eserlerini Arapça kaleme alması medreselerde okutulan ders kitaplarının dilinin Arapça olarak devam etmesinde etkili olmuştur.²⁶

Arapçanın bu öneminden dolayı medrese öğrencilerinin dinî metinleri anlamak için bu dilin öğrenimine azami gayret gösterdikleri görülmektedir.²⁷ Osmanlı âlimlerinin yoğun bir şekilde Arapça eğitimi alması bu alanda onları büyük hocalar yetiştirecek kadar yüksek bir noktaya taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁸ Öyle ki bu âlimler içerisinde dönemin Arap âlimleri gibi Arapça eserler yazabilecek duruma gelmiş olanlar bulunmaktadır.²⁹ Taşköprizâde, Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Kemalpaşazâde, İbn Kemal veya Kemalpaşaoğlu adlarıyla da bilinen Şemseddin Ahmed (ö.

¹⁹ Murat Sula, "Osmanlı Dönemi Batumlu Âlimler ve Arap Dili Konulu Eserleri: Mirzazâde Mehmed Sâlim Örneği", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 2017, s. 3.

²⁰ Doğan Candemir, *Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretim Metot ve Teknikleri*, Ankara: Damla Yayıncılık, 1998, s. 78.

²¹ Ahmet Kartal, "Anadolu Selçuklu Döneminde Dil ve Edebiyat", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (1), 2008, s. 99.

²² Zehra Yaşayan, Filiz Topçu, Selma Bekçi Koçarslan, *Anadolu Öğretmen Lisesi Türk Eğitim Tarihi 12. Sınıf Ders Kitabı*, 1. Baskı, Eskişehir: MEB Yayınları, 2012, s. 44.

²³ Türki Râbi, "Hicrî On Beşinci Asırda Arapça", (Çev. Ahmet Turan Arslan), *İlim ve Sanat Dergisi*, (14), 1987, s. 82.

²⁴ İbrahim Sarı, "İslâmî Araştırmalarda Arapça Faktörü, Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun, 1989, s. 292.

²⁵ Selahhattin Fettahoğlu, "Din Eğitiminde ve Dini İlimlerin Tahsilinde Arapçanın Rolü ve Yeri", *Uluslararası İslâmî İlimlerin Teşekkülü ve İslâmî İlimler Arası İlişkiler Sempozyumu*, Bîşkek, 2014, s. 53.

²⁶ Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa: Doğan Ofset, 1997, s. 90-91.

²⁷ Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 9.

²⁸ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997, s. 418.

²⁹ Eyüp Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 86-87.

940/1534)³⁰ ve Müneccimbaşı (ö. 1113/1702) gibi âlimler Arapça eser yazan Osmanlı âlimlerinden birkaçıdır.³¹

Osmanlıda ana dilin ve resmi dilin Türkçe olmasına rağmen okutulan kitapların dilinin Arapça olması Osmanlı tebaasındaki Arap toplumlarının Arapçadan uzaklaşmamasını sağlamıştır. Türkler, İslâm'a girmeleriyle Kur'ân ve hadislerin dili Arapçayı koruyup yaşatmaya çalıştıkları gibi Arap halklarının kendi dillerini kullanmalarına da karşı çıkmamışlardır. İlim ehlinin yanı sıra bazı Osmanlı sultanları ile devlet adamlarının da Arapça eğitimi aldıkları görülmekte ve iyi derecede Arapçayı okuyup anlayabildikleri tahmin edilmektedir.³²

Özetle ifade etmek gerekirse ilk zamanlar Kur'ân'ı doğru okuyup anlama ihtiyacından ortaya çıkan Arapça öğretimi, zamanla İslâm dinini ana kaynaklarından öğrenmek ve dinî görevleri yerine getirmek gayesiyle gelişerek devam etmiştir.³³ Bu gelişme hicri II. asırda ortaya çıkan İslâmî ilimlerle ehemmiyetini daha da arttırmıştır. Sonuç olarak İslâm dünyasında gerek medrese ve mekteplerde gerekse ders halkalarında olsun Arapça öğretimi hızla yayılmıştır. İslâm ile birlikte yükselen Arap dilinde Arap olmayan dil âlimleri tarafından da sayısız eserler telif edilmiş ve nihayet Arapça dünyada ilim, kültür ve medeniyet dili haline gelmiştir. Bunda Selçuklu ve Osmanlıların büyük katkısı olmuştur. Klasik Osmanlı eğitim kurumlarında (medreselerinde) hedef Arapça eserleri okuyup anlamak olmuştur. Bu hedef doğrultusunda medreselerde okuduğunu anlamayı geliştirecek bir öğretim metodu takip edilmiştir. Bu minvalde medreselerde Arapça öğretimindeki amaç ile takip edilen metot birbirine zıt düşmemiştir.³⁴ Bu noktada asırlar boyu İslâm'a hizmet eden Türklerin Arapça öğretiminin gelişmesi ve yayılmasındaki önemli rolü inkâr edilemez bir hakikattir.³⁵

1. 1. Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Kitaplar

1. 1. 1. Medreselerin Kısa Tarihi

İslâm âleminde asırlar boyu eğitim ve öğretimin yapıldığı mekâna verilen isim olan medrese kelimesi okumak, anlamak ve bir metni öğrenip ezberlemek üzere tekrar etmek anlamındaki ders

³⁰ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002, s. 238.

³¹ Betül Can, "Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlmi Olarak Arap Dilinin Önemi", *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu*, İstanbul, 2018, s. 413.

³² Can, "Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlmi Olarak Arap Dilinin Önemi", s. 412.

³³ Almuttasım Alali, *el-Muhâdesetü ve Esâlibu Tadrîsîhâ li'n-Nâtikîne bi Ğayrihâ* (Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018, s. 17.

³⁴ Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi*, s. 65.

³⁵ Ahmet Altun, *Türklerle Arapça Kelime ve Gramer Öğretim Yöntem ve Teknikleri Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (Doktora Tezi), Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2016, s. 104-105.

[الدرس] kelimesinden türemiş ismi mekândır.³⁶ Türk-İslâm medeniyetinin oluşmasında ve Osmanlı Devleti'nin yükselmesinde büyük bir payı olan medreseler,³⁷ milâdî X. yüzyılda Nişabur, Buhara ve Horasan bölgelerinde ortaya çıkmış olup³⁸ o dönemde en gelişmiş olanı Bağdat'ta 457/1065 yılında Selçuklu veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından kurulan Nizamiye Medresesi'dir.³⁹ İlk Osmanlı medreseleri Selçuklu medreselerinin devamı niteliğinde olup onların attığı temeller üzerine kurulmuştur.⁴⁰ Osmanlıda ilk medrese 731/1330 yılında Orhan Gazi (ö. 763/1362) tarafından İznik'te kurulan İznik Medresesi'dir (İznik Orhaniyesi).⁴¹ Kurulan bu medresenin ilk müderrisi ise Türk âlim ve mütefekkirlerden Şerefüddin Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1351) olmuştur.⁴²

Fatih Sultan Mehmet (ö. 886/1481) dönemine kadar İznik, Edirne ve Bursa'da pek çok medrese inşa edilmiştir.⁴³ Fatih Sultan Mehmet'in bugünün İlahiyat fakültelerini de kapsayan Sahn-ı semân ve Tetimme medreselerini kurmasıyla medreseler yeni bir döneme girmiştir.⁴⁴ Hâric ve Dâhil olmak üzere iki kategoriye ayrılan medreselerin hâric kısmı hazırlık seviyesinde olup bir üst medreselerde öğretimin Arapça yapılmasını sağlayacak derecede Arapça, dâhil kısmında ise daha yüksek seviyede ilimler öğretilmiştir.⁴⁵ Fatih'ten sonra gelen padişahlar için örnek olan bu medreseler, klasik Osmanlı medreselerinin düzenini oluşturmuştur.

Yaklaşık bir asır sonra Osmanlı medreselerinde ikinci büyük gelişme Kanûnî Sultan Süleyman'ın (ö. 974/1566) Sahn-ı semân medreselerinde okutulan aklî ve naklî ilimleri ayırmasıyla yaşanmıştır. Kanûnî'nin aklî ilimlere özel olarak kurduğu Süleymaniye Medresesi'ni açmasıyla bugünkü teknik üniversitenin temeli atılmış oldu.⁴⁶ Böylece Fatih döneminde ortaya çıkan hiyerarşik düzen değişerek medreseler; İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsile-i Süleymaniye, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Darü'l-Hadis-i Süleymaniye şeklinde derecelendirilerek sayısı 12'ye

³⁶ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 323.

³⁷ Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980, s. 10.

³⁸ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayınları, 1997, s. 23.

³⁹ Recai Doğan-Remziye Ege (Ed.), *Din Eğitimi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 26; Asad Talas, "Nizamiye Medresesi ve Tarifi", (Çev. Hüseyin İzgar). *Eğitim Yönetimi*, (4), 1995, s. 5.

⁴⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarih*, 32. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2019, s. 62.

⁴¹ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayınları, 1997, s. 35.

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 1.

⁴³ Uzunçarşılı, s. 2.

⁴⁴ Uzunçarşılı, s. 3.

⁴⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 15; Candemir, s. 52.

⁴⁶ Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, s. 89.

çıkarılmıştır.⁴⁷ Medreselerle alakalı olarak Tanzimat fermanında reform düzeyinde bir değişiklik olmamış,⁴⁸ bunların statüleri II. Meşrutiyetin ilanına kadar bu şekliyle devam etmiştir.⁴⁹

II. Meşrutiyet Osmanlı'da medreselerin en önemli değişikliğe uğradığı dönem olmuştur.⁵⁰ Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin (1867-1921) dört yıllık çalışması sonucu medreselerde yeni bir sisteme geçilmiştir.⁵¹ Mustafa Hayri Efendi'nin hazırladığı İslah-ı Medaris Nizamnâmesi ile 29 Eylül 1914 (10 Zilkade 1330) yılında İstanbul'da bulunan medreseler Dârü'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi adı ile tek çatı altında toplanarak Tâlî Kısım-ı Evvel, Tâlî Kısım-ı Sâni ve Âlî Kısımı olarak üç bölüme ayrılmıştır.⁵² Bu medreselerin açılmasından sonra müfredat programının belirlenmesi ve daha ileri seviyeye taşınabilmesi için Ders Vekâleti sorumlu olmuş ve bu vekâlet tarafından ilmi toplantılar düzenlenmiştir.⁵³ 20 Ekim 1914 (7 Teşrinievvel 1330) yılında Meclis-i Mesâlih-i Talebe'nin⁵⁴ almış olduğu karar sonucu ilk toplantı için tefsir müderrislerine sonrasında hadis, fıkıh, kelim, felsefe, mantık, Kur'ân-ı Kerîm, mükâleme-tatbikat ve kitabet-i Arabiyye, nahiv, sarf ve lügat, edebiyât-ı Osmaniyye, İslâm tarihi, dinler tarihi, siyer, hitabet ve mev'iza, belâgat, beyân, bed'i, vaz' ve âdab, Fârisî, ve edebiyât-ı Arabiyye derslerin müderrislerine davetiyeler gönderilmiştir. 22 Ekim-15 Kasım 1914 (9 Teşrinievvel- 2 Teşrinisânî 1330) tarihleri arasında yapılan toplantıya katılan branş müderrisleri ve bazı müfettişlerin görüşleri alınarak okutulacak kitaplara karar verilmiştir.⁵⁵

Medreseler, Cumhuriyet'ten sonra 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maarif Vekâleti'ne devredilmiş,⁵⁶ dönemin Eğitim Bakanı Vasıf Çınar'ın 11 Mart 1924 tarihli genelgesiyle de kapatılmıştır.⁵⁷

⁴⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s. 99.

⁴⁸ Şerafettin Yaltıkaya, *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*, Ankara: Maarif Vekaleti, 1940, s. 466.

⁴⁹ Zeki Salih Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde İslahat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi İdari Teşkilatı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 9, s. 433.

⁵⁰ Nesimi Yazıcı, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Dergisi*, İstanbul 1993, s. 91.

⁵¹ İzgi, s.112-113.

⁵² Ergin, s. 127.

⁵³ Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s. 184.

⁵⁴ II. Abdülhamit döneminde 1294/1877 yılında Ders vekâleti bünyesinde Talebe Meclisi adıyla tesis edilen bu kurul, 1295/1878 yılında Meclis-i Mesâlih-i Talebe adını almış ve saltanatın ilgâ edildiği 1 Kasım 1922'ye kadar varlığını devam ettirmiştir. Medreselerin eğitim-öğretimiyle alakalı her türlü konunun görüşülüp karara bağlaması amacıyla oluşturulan kurul, Ders Vekili es-Seyyid Halil Efendi başkanlığında dokuz üye ve bir kâtip olmak üzere on bir kişiden oluşmaktadır. Hasan Yıldız, "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)", *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, 2018, s. 256-257.

⁵⁵ Hasan Yıldız, "Son Osmanlı Medresesi: Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi'nin Müfredat Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme", *Millî Eğitim*, (215), 2017, s. 229.

⁵⁶ Baltacı, s. 40.

⁵⁷ Akyüz, s. 330.

1. 1. 2. Medreselerde Derslerin İşlenişi

Kuruluş amacı hem toplumun din, ilim ve eğitim hizmetlerini hem de devletin idari işlerini yürütecek personeli yetiştirmek olan medreselerde⁵⁸ Nizâmülmülk döneminde olduğu gibi Osmanlıda özellikle de Anadolu'daki bu kurumlarda⁵⁹ ehl-i sünnet mezheplerinden Hanefi fıkıh üzere ders verilmiştir.⁶⁰ Kur'ân, ilmihal ve yazı gibi derslerin okutulduğu⁶¹ Sıbyan mekteplerinin devamı olarak orta ve yükseköğretim veren klasik Osmanlı medreseleri, “Haşiye-i Tecrid” (yirmili), “Miftah” (otuzlu), “Telvih” (kırklı), “Hâric” ve “Dâhil” (ellili) gibi okutulan kitaplara ve müderrisin aldığı maaşa göre isimlendirilmiştir.⁶² Okutulan kitapların içerdiği konular dersin müfredat programını oluşturmuştur. Herhangi kitapta olmayan yahut eksik olan konular okutulacak olan bir sonraki kitaplarla tamamlanmıştır.⁶³

Belirli kitapların okutulması prensibine göre çalışan bu medreseler hoca ve kitap merkezli olduğu için okunan kitabın bitmesiyle bir üst sınıfa geçilebilmekte idi ve bu nedenle eğitim süresi öğrencinin başarısına göre farklılık göstermekteydi.⁶⁴ Dolayısıyla bugünkü anlamda kesin bir öğrenim süresinden bahsedilememektedir. Ancak yukarıda adı geçen medreselerin her birinin asgari 1-2 yıl eğitim verdiği düşünülmektedir.⁶⁵

Osmanlı medreselerinde talebelere verilen dersler ‘ulûm-i âliyye [العلوم الآلية] ve ‘ulûm-i ‘âliyye [العلوم العالية] adıyla iki kısma ayrılmıştır. Sarf, nahiv, belâgat, lûgat, mantık, kelâm, felsefe, tarih, coğrafya, hesap ve hendese ile ilgili dersler ‘ulûm-i âliyye (alet ilimleri), Kur'ân, hadis ve fıkıh gibi dersler ise ‘ulûm-i ‘âliyye (yüksek ilimler) başlığı altında okutulmuştur. Arapça ise medreselerde okutulan eserlerin Arapça yazılmasından dolayı, bu ilimlerin okunup idrak edilmesine yarayan alet ilmi olarak ilk öğretilen ilim olmuştur.⁶⁶

Dersler sabah ve ikindi olarak iki kısımda işlenmekte olup, Arap dili öğretimi sabah derslerinde verilmiştir.⁶⁷ Arapça dersleri sarf, nahiv, belâgat ve lûgat dersleri olarak dört ana başlık altında öğretilmiş,⁶⁸ ilk olarak sarf dersleri, sonrasında ise nahiv dersleri işlenmiştir.⁶⁹ Arapça dışında

⁵⁸ Akyüz, s. 66.

⁵⁹ Mustafa Ergün, *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, Ankara: Pegem Akademi, 2. Baskı, 2015, s. 184.

⁶⁰ Bilge, s. 19.

⁶¹ Ergin, s. 86; Atay, s. 187; Akyüz, s. 88

⁶² Uzunçarşılı, s. 11.

⁶³ Hazer, s. 280.

⁶⁴ İlhan Yıldız, “Osmanlı'da Medrese: İşleyiş Tarzı ve Ortaya Çıkan Sorunlar” *Vakıflar Dergisi*, (33), 2010, s. 128.

⁶⁵ Akyüz, s. 67.

⁶⁶ Uzunçarşılı, s. 20.

⁶⁷ Caner Arabacı, *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri* (Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996, s. 58.

⁶⁸ Şeşen, s. 268.

⁶⁹ A. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, s. 111.

kalan diğer dersler ise ikinci derslerinde okutulmakla beraber öğrenci isterse ikinci derslerinde sarf ve nahivden bazı önemli kitapları da okuyabilmiştir. Bu derslerle öğrenci cümleleri kurallarına uygun olarak okuyup anlıyor, irâb edip edebi özellik taşıyan ifadelerin belâgat tahlillerini yapabilecek kadar bilgiye sahip oluyordu.⁷⁰ Özel olarak Arap edebiyatı yahut edebiyat tarihi dersleri okutulmamakla beraber klasik şiir ve edebiyat misalleri sarf, nahiv ve belâgat kitaplarında konuyla ilgili derslerin örneklerinde verilmiştir. Ancak kendini geliştirmek isteyen öğrenciler bu konularda özel bir hocadan ders alma imkânına sahip olmuştur.⁷¹

Medreselerde istediği hocadan ders alabilme imkânına sahip öğrenciler alet ilmi olan Arapça sarf, nahiv ve lûgat ilimlerinde belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra daha üst seviyedeki hocalardan belâgat, istiare, hakîkî mâna ile mecâzî mâna arasındaki münâsebeti ifade eden alaka⁷² ve mantık dersleri okur ardından ise ‘ulûm-i ‘âliyyeden tefsir, hadis, kelim, heyet, hikmet ve hendese derslerini okurdu.⁷³

Okutulan belli başlı eserler dışında hocalar tarafından seçilen kitaplar da takrir yoluyla işlenmiştir.⁷⁴ Hocanın görevi okuttuğu kitabın içerisinde bulunan tüm cümlelerin yapısına hâkim olmak ve burada geçen ibareleri açıklayarak öğrencilerinin sorularına cevap verebilmektir.⁷⁵ Osmanlı Devleti tarafından yazdırılan *Kevâkib-i seb‘a* (telifi 1155/1741)⁷⁶ adlı eserde belirtildiğine göre ibâreler öğrenci tarafından hocanın huzurunda nöbetleşe okunur, hoca bir kez mânâyı açıkladıktan sonra görüşler hocaya sunulur tartışılır.⁷⁷ Daha sonra hoca tarafından, okutulan dersler üzerinden öğrencilere münazara yaptırılarak iki taraf arasında hakem olan hocanın mütalâasını belirtmesiyle münazara sona erdirilirdi.⁷⁸ Hocanın anlattığı dersler öğrencilerin en başarılıları arasından seçilen “muîd” adı verilen yardımcı hocalar tarafından tekrar edilirdi.⁷⁹ Dersler ve ders sonu yapılan müzakereler Türkçe olarak yapılmıştır.⁸⁰

Derslerde daha çok ezber metodu kullanılmıştır.⁸¹ Öğrencinin hedefi ilgili kitabın metnini düzgün bir şekilde ezbere okuyup anlamını açıklamak olmuştur.⁸² Dersler her ne kadar ezber ağırlıkta

⁷⁰ Hazer, s. 278.

⁷¹ Muhammed Çetkin, “Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyumu*, İsmail Narin (Ed.), Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 377.

⁷² Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga fî'l-me‘ânî ve'l-beyân ve'l-bedî‘*, Thk. Yusuf es-Sameyî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999, s. 251.

⁷³ Şeşen, s. 268.

⁷⁴ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 2008, s. 28.

⁷⁵ Hazer, s. 281.

⁷⁶ Şükran Fazlıoğlu, “Manzûme fî Tertîb el-Kütüb fî'l-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 2003, s. 98.

⁷⁷ İzgi, s. 76.

⁷⁸ Uzunçarşılı, s. 57.

⁷⁹ Baltacı, s. 113.

⁸⁰ Sarıkaya, s. 39.

⁸¹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 51; Akyüz, s. 68.

⁸² Hazer, s. 82.

olsa da takrir, soru-cevap, münazara, müzakere, imlâ (yazma), şerh ve îzâh gibi metotlar da kullanılmıştır.⁸³ Ezber metodunu takip eden imlâ metodunun yanında zamanla şerh ve îzâh metodu gelişmiştir. Bu metotta öğrencinin yüksek sesle okuduğu metin hoca tarafından izah edilirdi.⁸⁴ Dersler aşağı derecedeki medreselerde özet (muhtasar), yüksek derecedeki medreselerde ise ayrıntılı (mufassal) olarak işlenmiştir.⁸⁵

1. 1. 3. Medreselerde Okutulan Kitaplar

Osmanlı medreselerinde dersler iktisâr [اقتصار] (başlangıç), iktisâd [اقتصاد] (orta) ve istiksâ [استقصاء] (ileri) olarak üç mertebeye ayrılmıştır. Sarf, nahiv ve belâgat gibi Arap diliyle ilgili dersler de bu düzene uygun olarak işlenmiştir. İlk olarak öğrencinin Arapça kelimelere alışması için daha çok İbn Melek olarak tanınan Abdullatîf b. Ferište (ö. 821/ 1418'den sonra)⁸⁶ tarafından kaleme alınan *İbnu'l-Ferište* ya da *Lügat-ı Ferište'zâde*⁸⁷ isimli eseri okutulduktan sonra bütün ilimlerin önceliklisi olan sarf ilmi ile başlangıç yapıldı. İktisârın aşağı rütbesinde *Emsile* ve *Binâu'l-ef'al*, orta rütbesinde *Maksûd*, yüksek mertebede ise Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî'nin (ö. 655/1257) *İzzi* kitabı, ikinci mertebe olan iktisâd mertebesinin aşağı rütbesinde Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (ö. 8/14. yüzyılın başları) *Merâh*'ı, yukarı rütbesinde ise Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'un (ö. 646/1249) *Şâfiye* kitabı okutulmuştur. Üçüncü ve son mertebe olan istiksâ mertebesinde ise *Şâfiye*'nin şerhleri⁸⁸ okunup takrir olunmuştur. Sarf ilmi bu şekilde tamamlandıktan sonra nahiv ilmine başlanılmıştır. Nahiv ilminde de aynı yöntem takip edilmekte olup iktisâr mertebesinin aşağı rütbesinde Abdülkahir b. Abdurrahman el-Cürcânî'nin (ö. 474/1080) *Avâmil*'i, yukarı rütbesinde ise Nâsır b. Abdusseyyid el- Mutarrızî'nin (ö. 610/1213) *Misbâh*'ı okutulmuştur. Sonra iktisâd mertebesinin orta rütbesinde Ebû Amr Cemâlüddîn Osman b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yunus'un (ö. 646/1249) *Kâfiye*'si ve İbn Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) *Elfiyye*'si, yüksek mertebesinde ise Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'nin (ö. 898/1490) *Molla Câmî*'si, en son mertebe olan istiksâ mertebesinde ise *İbnü'l Hişâm en-Nahvî'nin* (ö. 761/1360) *Muğnî'l-Lebib*'i okutulmuştur. Sarf ve nahiv ilmi tamamlanınca belâgat ilmine geçilmiştir. Ancak belâgatten önce mantık ve âdâb

⁸³ Betül Can, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 44, 2010, s. 309.

⁸⁴ Ahmet Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 44.

⁸⁵ Uzunçarşılı, s. 39.

⁸⁶ Fatih Sarıkaya, "İbn Melek ve Ailesi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/ 1, 2017, s. 641.

⁸⁷ Şükran Fazlıoğlu, Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1/18, 2005, s. 133.

⁸⁸ Bu şerhler arasında en çok rağbet gören Çarperdi Fahreddin Ahmed b. el-Hasan b. Yusuf'un (ö. 746/1335) yaptığı şerh olmuştur. Hazer, s. 288.

derslerinin okunmasının daha uygun olmasından dolayı müderrisler tarafından bu ilimlerin tahsilinden sonra belâgat ilminin okutulması uygun görülmüştür.⁸⁹ Bunlardan Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara adı altında işlenen derslerin amacı öğrenciyi tartışma ve araştırmada hatadan uzak olmasını sağlamaktır. Bu dersin iktisâr rütbesinde *Taşköpri Şerhi*⁹⁰ iktisâd rütbesinde *Mesûd-i Rûmî*⁹¹ ile *Hüseyin Efendi*,⁹² iktisârın aşağı ve yukarı rütbesinde ise *Kadı Adud Metni*,⁹³ *Şerh-i Hanefiyye*⁹⁴ ve *Haşiyetü'l-Mir*'i⁹⁵ tahkik ve tetkik edilerek okutulmaktadır.⁹⁶

Belâgat ilminin iktisâr mertebesinde Ebû'l-Meâlî Celâlüddin el-Hatib Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer b. Ahmed el-Kazvinî eş-Şâfiî'nin (ö. 739/1338) Siracüddin Ebû Yakûb Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* isimli eserinin üçüncü kısmının özeti olan *Telhîsu'l-Miftâh*'ı, iktisâd mertebesinde Sadüddin Mesûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Muhtasaru'l-meânî* olarak meşhur olan *Muhtasaru'l-Mutavvel*'i, son olarak istiksâ mertebesinde ise yine Teftâzânî'nin *Mutavvel*'i ve Kazvinî'nin *Îzâhu'l-me'anî* kitapları okutulmuştur.⁹⁷ Medrese sisteminde Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* eserine Cürcânî'nin yazdığı *Şerh-i Miftah*'ı okutulduğu için “Miftah” sınıfı da bulunmaktadır.⁹⁸ Her aşamasında farklı eserlerin okunduğu bu sistem sayesinde öğrenci Arapça

⁸⁹ İzgi, s. 70-71; Hazer, s. 284.

⁹⁰ İsamüddin Ebû el-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa b. Hayreddin Halil el-Rûmî el-Hanefî'nin (ö. 963/1561) yazdığı *Âdâb Risâlesi*'ne yine kendisinin kaleme almış olduğu şerhidir. Kaynaklarda *Âdâbu'l-molla ebi'l-hayr* ve *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara* şeklinde de geçmektedir. İlker Kömbe, “Osmanlı-Türk düşüncesinde münâzara ilmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî”, *Dîvan İlmi Araştırmalar Dergisi*, (1)20, 2006, s. 144.

⁹¹ Şemseddin es-Semerkandî (ö. 702/1303) tarafından kaleme alınan *Âdâbü's-Semerkandî* risalesine, Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin (ö. 905/1500) yazdığı *Şerhu Âdâbi's-Semerkandî* adlı eseridir. Adem Güney, “Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin Şerhu Âdâbi's-Semerkandî Adlı Eserinin Tenkitli Neşri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1) 21, 2010, s. 85-86.

⁹² Nebî Efendîzâde el-Uşşakî (ö. 1200/1785) Şah Hüseyin isminden ve *Hüseyin Efendi* kitabından bahsetmektedir fakat Şah Hüseyin ismiyle tam olarak kimi ve hangi eseri belirttiği açık değildir. Katip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) vermiş olduğu bilgiye göre Nebî Efendîzâde'nin Mevlana Şah Hüseyin veya el-Fazıl Şah Hüseyin diye bilinen Şah Hüseyin'i (ö. ?) ve onun Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-İcî'ye (ö. 756/1355) yazdığı şerh üzerine kaleme aldığı *haşiyesini* veya Kemaluddin eş-Şirvanî'nin es-Semerkandî'ye yazdığı şerh üzerine kaleme aldığı *talikasını* kasdettiği söylenebilir. Kömbe, s. 145.

⁹³ Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-İcî'ye ait olan eser, kaynaklarda *Risâle-i Kadı Adudüddin*, *Âdâbu'l-allâme Adudüddin*, *Âdâbu'l-bahs*, *el-Âdâbu'l-Adudiye* ve *er-Risâletü'l-Adudiye* adlarıyla da geçmektedir. Kömbe, s. 143.

⁹⁴ Muhammed Şemsüddin Molla Hanefî et-Tebrizî'ye (ö. 900 /1494) ait olan eser, kaynaklarda *Şerhu Mevlâna Muhammed el-Hanefî et-Tebrizî* ve *Şerhu âdâbi'l-Adudüddin* şeklinde de geçmektedir. Eser, el-İcî'nin *Âdâb Risâlesi*'ne yazılan şerhlerin en önemlisidir. Kömbe, s. 143.

⁹⁵ Mîr Ebû el-Feth Muhammed b. Emin b. Ebû Said Tâceddin es-Saidî el-Erdebilî (ö. 875/1470 civarı) tarafından Muhammed Hanefî et-Tebrizî'nin eserine yazdığı *haşiyesidir*. Kömbe, s. 144.

⁹⁶ İzgi, s. 72

⁹⁷ İzgi, s. 72.

⁹⁸ Uzunçarşılı, s. 27; Baltacı, s. 122.

öğrenimini belli özellikteki metinleri anlayıp yorumlayacak derecede sağlam temeller üzerine bina etmiş oluyordu.⁹⁹

Kânûn-i örfiye-i Osmânî,¹⁰⁰ Kânûn-i talebe-i ulûm¹⁰¹ gibi kanunnamelere ve Fatih'in vakfiyesi gibi bazı vakfiyelere göre Osmanlı medreselerinde okunması istenen bir kısım eserleri yukarıda zikrettik. Ancak bunların Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve kitapların bütünü olduğunu söylemek güçtür. Şöyle ki Kânûn-i örfiye-i Osmânî'deki "Şuyûh-i müderrisin... vesâyir ihtiyâr ettikleri kitapları aydalar (anlatalar)." ifadesinden müderrislerin bazı temel ilimler ve bu ilimlerle alakalı eserlerle beraber onları anlamaya yardımcı eserleri de okuttukları anlaşılmaktadır.¹⁰²

Osmanlı âlimlerinin yazdığı eserler ders programında pek fazla yer almamıştır. Medreselerde okutulan eserlerin çok azı hariç Osmanlıdan önceki âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Ancak Taşköprizâde'nin biyografisi ve *Kevâkib'i seb'a*'daki bilgilere göre bir programın tamamlanmasından sonra Osmanlı âlimlerinin yazmış olduğu *Şerhu'l-Maksûd*,¹⁰³ *Hâşiye 'alâ Fevâidi 'z-Ziyâiye*,¹⁰⁴ *Hâşiyetü 'z-Zav'*¹⁰⁵ gibi eserler de okutulmuştur.¹⁰⁶

1. 1. 3. 1. Sarf İlmi ile İlgili Okutulan Eserler

Arapça öğretiminde ilk sırada okutulan sarf ilmi Arap dilinin kelime bilgisini ifade etmektedir.¹⁰⁷ İlim olarak Arapça kelimelerin yapı (bina)sını ele almaktadır.¹⁰⁸ Kelimelerin Arap diline uygun olarak telaffuz edilmesini amaçlayan¹⁰⁹ sarf ilminde basitten karmaşığa doğru okutulan beş kitap şunlardır:

⁹⁹ Betül Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009, s. 281.

¹⁰⁰ Temeli İslâm'a dayanan ve çoğunlukla padişahın iradesiyle ortaya konulan kurallardır. Koray Ergin, "Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, 39, s. 5-6.

¹⁰¹ Talebe ve müderrislerin eğitim ve öğretim esnasında uyması gereken kuralları içeren kanunlardır. Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanunnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten Dergisi*, (78)283, 2014, s. 958-959.

¹⁰² Baltacı, s. 120.

¹⁰³ Yakup Paşa b. Hızır Bey b. Celaleddin el-Kâdî b. İbrahim'in (ö. 891/1486) meşhur *el-Maksûd* adlı esere yazdığı şerhidir. Mehmet Yavuz, "IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri", *Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, 16, 2011, s. 132-133.

¹⁰⁴ Erzincanlı Vecîhüddîn Ömer b. Abdülmuhsin (ö. 871/1467) tarafından Abdurrahmân Câmî'nin *el-Fevâ'idü 'z-Ziyâiye* adlı şerhine yazılan haşiyedir. Yavuz, s.129-130.

¹⁰⁵ Karamanlı Muslihiddin Mustafa b. Zekerîyya b. Aydoğmuş (ö. 809/1406) tarafından Tâcuddin el-İsferâyînî'nin (ö. 689/1286) *ez-Zav'* adlı şerhine yazılan haşiyedir. Yavuz, s. 118-119.

¹⁰⁶ Hazer, s. 286.

¹⁰⁷ Ahmet, el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1434/2013, s. 23.

¹⁰⁸ Abduh, er-Râcî, *et-Tatbîku's-sarfî*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 2009, s. 23-27.

¹⁰⁹ Mikâil Adıgüzel, *İzzi Mefhumu ve İlâller*, İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998, s. 3.

el-Emsile

Osmanlı medreselerinde sarf ilmine dair okutulan eserlerin ilki olan *el-Emsile* kitabının yazarının kim olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber bu kitaba şerh yazan Ahmet Çelebi es-Saruhanî (ö. 971/1563) ve Çörekçizâde Köse Efendi (ö. 1270/1853) eseri Hz. Ali'ye (r.a.) atfetmiştir.¹¹⁰

Eser, “Nasara [نصر]” fiilinin sülâsî mücerredinden ortaya çıkan fiil ve isimlerin “muhtelif” ve “muttarid” çekimlerini içermesi sebebiyle *el-Emsiletü'l-muhtelif* ve *el-Emsiletü'l-muttaride* olarak iki kısma ayrılmıştır.

Emsile-i muhtelif'de “nasara” fiilinin sülâsî mücerredinden türeyen en yaygın isim ve fiil kalıpları açıklanmıştır. On üç fiil ve on bir isimden oluşan bu yaygın kalıplar karışık şekilde verilmiştir. Burada fiillerin isimleri ve zamanları, malûm-mechûl (etken-edilgen), müzekker-müennes (eril-dişil), müfred-müsennâ-cem' (tekil-ikil-çoğul), olumlu-olumsuz halleri, şahsı ve anlamı, isimlerin ise türü, tekil, ikil, çoğul, eril-dişil durumları ve anlamları Osmanlı Türkçesiyle açıklanmıştır. *Emsile-i muttaride* kısmında ise, yirmi dört kalıp tek tek incelenerek şahıslara göre fiiller malûm-mechûl hallerine göre, her sığanın ayrıntılarına inerek tanımları ve çekimleri yapılmıştır.¹¹¹

Emsile kitabına Muslihuddin Mustafa es-Surûrî (ö. 969/1562), Saruhanlı Lâli Ahmed Çelebi (ö. 1041/1631), Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756), Mekke Kadısı Mehmed el-Kefevî (ö. 1175/1762), Mehmed Oğlu Mustafa (ö. 993/1585), Trabzonlu Köseç Ahmed Efendi (ö. 1195/1780), Çerkeçizâde Osman Vehbi (ö. ?),¹¹² Hicâbi Abdülbâki Efendi (ö. 1238/1822), Eskicizâde Ali Mehmet Efendi (ö. 1243/1827) tarafından şerh yazılmıştır. Bu şerhlerden Dâvûd-i Karsî'ninki Türkçe ve Arapça olarak kaleme alınması sebebiyle en meşhur olanıdır.¹¹³

Binâu'l-ef'âl

Osmanlı medreselerinde *Emsile* kitabının ardından ikinci olarak okutulan *Binâu'l-ef'âl* kitabının da müellifi belli değildir.¹¹⁴

Eserde Arapça fiiller sülâsîden (üçlü) sūdâsiye (altılı) doğru sırayla, mastarlarıyla beraber verilmiş ve her kalıbın müteaddî ve lâzım manalarına işaret edilmiştir. Fiillerdeki değişiklikler toplam otuz beş babda incelenmiştir. Bu bablardan on sekizi sülâsî mücerred ve mezîd fiilleri, on yedisi de rubâî mücerred ve mezîd fiil kalıplarını içermektedir. Kitap sahîh, ecvef, mudâ'af, misâl,

¹¹⁰ Musa Yıldız, “Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi*, Ankara, 2007, s. 4; Hazer, s. 286-287.

¹¹¹ İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: TDV Yayınları, s. 167.

¹¹² Hazer, s. 287.

¹¹³ Ahmet Turan Arslan, *İmam-ı Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Yayınları, 1992, s. 172.

¹¹⁴ Arslan, *İmam-ı Birgivi Hayatı Eserleri ve Arap Tedrisatındaki Yeri*, s. 173.

mehmûz, nâkıs ve lefif kavramlarının birer örnekle açıklandığı “akşam-ı seb‘a” kısmıyla son bulmaktadır.¹¹⁵

Esere Ahmed b. Muhammed b. Abdülaziz el-Endelüsî (ö. 1030/1682), Muhammed b. el-Hac Hamid el-Kefevî (ö. 1168/1755), Karaağaçlı Ahmed Rüşdi Efendi (ö. 1251/1835) gibi âlimler tarafından şerhler yazılmıştır.¹¹⁶

el-Maksûd

Maksûd sarf ilminde üçüncü sırada okutulan eserdir. Müellifinin kim olduğu hakkında ihtilaf olmakla birlikte Birgivî Mehmet Efendi (ö. 981/1573) *Maksûd*’u İmâm-ı Azam’a (ö. 150/767) atfetmiştir.¹¹⁷

Eserde ilk olarak sarf ilminin önemine vurgu yapılmış akabinde *Bina*’da olduğu gibi sahih fiiller tekrarlanmıştır. Sonrasında sahih ve sahih olmayan fiillerden bahsedilerek, i‘lâl, ibdâl ve idgam kaideleri ile illetli harfler izâh edilmiştir. Ardından ise ism-i fâil, ism-i mefûl, mimli masdar gibi konular açıklanmıştır.¹¹⁸

Eser üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Muhammed b. Halil b. Danyal’ın (ö. 710/1310) kaleme aldığı şerh, şerhler arasında en eskisi olarak bilinmektedir. Birgivî Mehmet Efendi’nin *İm‘ânu’l-enzâr* adlı şerhi son derece önem gösterilerek hazırlanmıştır. 16. asırda Ahmed b. Muhammed b. Mağnisavî’nin (ö. 1000/ 1591) *Maksûd Tercemesi*¹¹⁹ Türkçe olarak kaleme alınması açısından önemli bir şerhtir.¹²⁰

el-İzzî

Maksûd kitabından sonra okutulan *İzzi* adlı kitabın müellifi ez-Zencânî’dir. Eser adını müellifin isminden almıştır. Ayrıca *Tasrîfu’l-‘İzzî*, *Tasrîfu’z-Zencânî* ve *el-Muhtasar* isimleriyle de anılmaktadır.¹²¹

Sarf ilminin bütün konularını içeren eser muhtasar bir mukaddime ile veciz bir şekilde kaleme alınmıştır.¹²²

Eserde fiillerin harf sayıları ve çeşitlerine göre sınıflandırılması yapılmıştır. Müellif *Emsile-i muhtelif*’deki sıraya uyarak tasnif yapmış ve konuları bir ya da birkaç örnekle açıklamış, i‘lâl

¹¹⁵ Mehmet Çakır, “Bina’u’l-Ef‘âl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, s. 179.

¹¹⁶ Çakır, “Binâ’u’l-Ef‘âl”, 6/179.

¹¹⁷ Uzunçarşılı, s. 30; Bilge, s. 61; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 174.

¹¹⁸ Kenan Demirayak, “el-Maksûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 27, Ankara: TDV Yayınları, 2003, s. 453.

¹¹⁹ Mustafa Gök, *Ahmed Bin Muhammed Mağnîsî’nin Terceme-i Cezerî İsimli Eseri’nin Tecvid Literatüründeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 23.

¹²⁰ Arslan, *İmam-ı Birgivî Hayatı Eserleri ve Arap Tedrisatındaki Yeri* s. 174.

¹²¹ Bilge, s. 61; Arslan, *İmam-ı Birgivî Hayatı Eserleri ve Arap Tedrisatındaki Yeri*, s. 174-175.

¹²² Hasan Soyuppek, *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Türkiye’de Arapça Öğretimi* (Doktora Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014, s. 216.

kâidelerini ve illetli fiillerin istisnâî durumlarını izah etmiştir. Son kısmında ise, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet konularına yer vermiştir.¹²³

Esere yapılan şerhlerden en meşhurları Sadüddîn et-Teftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu Tasrîfî'z-Zencânî* eseri ile Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî'nin (ö. 816/1413) kaleme aldığı *Şerhu'l-İzzî* çalışmasıdır. Bu iki şerhe “*şerhayn mufideyn*” adı verilmiştir.¹²⁴

Merâhu'l-ervâh

Ahmed b. Ali b. Mes'ûd tarafından yazılan eser medreselerde okutulan sarf kitaplarının sonuncusudur.¹²⁵

Yedi babdan oluşan eserin giriş kısmında sarf ilminin öneminden bahsedilmiştir. Birinci kısımda masdar ve kalıpları, sülâsî mücerredin (üçlü kök fiilinin) altı kalıbı ve bu kalıpların bazı Arap kabileleri tarafından muhtelif şekilde kullanımı, üçlü kök fiilden meydana gelen (mezîd) on iki fiil kalıbı, rubâî mücerred (dörtlü kök fiil) ondan meydana gelen rubâî mezîd ve ona dâhil edilen (rubâînin mülhakları), fiil kalıpları, humâsî mezîd (dörtlü kök fiilin beşli türemişi) sūdâsî mezîd (altılı türemişi) ve buna müdâhil edilen fiil kalıplarını ele alınmıştır. Geri kalan altı bölümde, düzensiz olan fiiller mudâ'af, mehmûz, misâl, ecvef, nâkıs ve lefîfîn şahıslara ve zamanlara göre çekimlerine yer verilmiştir.¹²⁶

Esere şerh yazanlardan bazıları Dunkûz (Dikgöz) lakabıyla tanınan Şemseddin Ahmed (ö. 860/1463), Musannifek Alauddin Ali b. Muhammed (ö. 875/1470), Sinanuddin Yusuf (ö. 852/1452), Hasan Paşa b. Alaeddin el-Esved'dir (ö. 801/1398).¹²⁷

Medreselerde sarf ilmine dair okutulan bu beş temel eserin dışında, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin (ö. 518/1107) *Nüzhetu't-tarf fî ilmi's-Sarf*'ı, İbn Hâcib'in eş-Şâfiye'si, Ahmed b. Mahmûd b. Ömer el-Cenedî'nin (ö. 700/1289) *Ukûdu'l-cevâhir fî ilmi's-Sarf*'ı, Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf'un (ö. 746/1346) ismine atfedilen eş-Şâfiye şerhi (*Çarperd*) adlı eseri ve Necmuddîn Ömer b. el-Herevî'nin (ö. 14. yüzyılın ilk yarısı) *Hârûniyye fî't-tasrîf*'i gibi âlimler tarafından kaleme alınan şerh ve kitaplar da okutulmuştur.¹²⁸

¹²³ Arslan, İmam *Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 175.

¹²⁴ Hazer, s. 288.

¹²⁵ Bilge, s. 61; Kenan Demirayak, “Merâhu'l-Ervâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29, Ankara: TDV Yayınları, s. 165.

¹²⁶ Demirayak, “Merâhu'l-Ervâh”, 29, s.165-166.

¹²⁷ Hazer, s. 288.

¹²⁸ Ahmet Turan Arslan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Arapça Öğretimi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1999, s. 802; Yıldız, s. 5: Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 185.

1. 1. 3. 2. Nahiv İlmi ile İlgili Okutulan Eserler

Nahiv, lafzın cümle içindeki durumunu ve bu durumuna göre irâbını inceleyen bilim dalıdır.¹²⁹ Konusu itibarıyla irâb, ilâl ve kelâmın doğru veya hatalı oluşunu birtakım usullere göre ele almaktadır.¹³⁰ Bu ilme dair medreselerde okutulan eserler şunlardır:

el-‘Avâmilü’l-mi’e

Nahiv dersleri için okutulan kitapların ilki olan *el-Avâmilü’l-mie* adlı eser, Abdülkahir el-Cürcânî tarafından kaleme alınmıştır.¹³¹ Eser Arapçada cümle içerisindeki kelimelerin sonuna irâb açısından tesir eden 100 âmili konu edinmektedir.¹³² Medresede asırlarca okutulan eser Birgivi Mehmet Efendi olarak şöhret bulan Takıyyüddin Mehmed Birgivi’nin (ö. 981/1573) *el-Avâmil*’i ile karışmaması için medrese ehli tarafından *el-Avâmilü’l-‘atîk* olarak isimlendirilmiştir.¹³³

Esere Taşköprizâde, Fevzi Ahmed (ö. 978/1570), Kuşadalı Şeyh Ahmed (ö. 1195/11781), Çörekçizade Ahmed Nüzhet (ö. 1270/1853),¹³⁴ Yahya b. İsrail (ö. 950/1543), Hüseyin et-Tokadî (ö. 926/ 1519), Yahya b. Bahşi (ö. 900/1494), Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451) gibi pek çok âlim şerh yazmıştır.¹³⁵

el-Avâmilü’l-cedîd

el-Avâmilü’l-cedîd adıyla bilinen bu eser Birgivi Mehmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Cürcânî’nin *el-Avâmil*’i ile benzer özellikleri taşımakla beraber Birgivi eserinde değişiklikler yaparak yeni bir çalışma ortaya koymuştur.¹³⁶ Cürcânî eserinde yüz âmile yer vermişken Birgivi âmillerin sayısını altmışa indirmiştir. Eserin birinci babında altmış âmili, ikinci babında otuz dokuz ma‘mulü, üçüncü babında ise on madde halinde irâbı incelemiştir. Böylece Cürcânî’nin eserinde bulunmayan ma‘mul ve irâba Birgivi yer vermiştir.¹³⁷

Eserin otuza yakın şerh ve tercümesi bulunmaktadır.¹³⁸ Ahmed Nüzhet b. Ebû Bekr’in (ö. 1253/1837) *Mefhûmu’l-Avâmil*’i, Şeyhülislam Akşehirli Hasan Fehmi Efendi’nin (ö. 1289/1880) *İrşâdü’l-mübtedi ale’l-Birgivi*’si, Abdulaziz Ahmed Efendi’nin (ö. 1296/1878) *Tuhfetü’l-Tâlibîn*

¹²⁹ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 23. Baskı, İstanbul: İfav Yayınları, 2020, s. 13.

¹³⁰ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitabu’t-tarifât*, Thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, t.y., “نحو”, s. 329.

¹³¹ Bilge, s. 62; Ahmet Turan Arslan, “Arap Gramerinde İki Avâmil Risalesi ve Bunların Mukayesesi”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1(2), 1996, s. 163.

¹³² İsmail Durmuş, “el-Avâmilü’l-Mie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 107.

¹³³ Hazer, s. 187-289; Yıldız M., s. 5; Durmuş, “el-Avâmilü’l-Mie”, 4, s. 107.

¹³⁴ Hazer, s. 289.

¹³⁵ Metin Bilge, *Yahya b. Nasuh b. İsrail ve Şerhu’l-Avamili’l-Mie Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010, s. 3-4.

¹³⁶ Arslan, “Arap Gramerinde İki Avâmil Risalesi ve Bunların Mukayesesi”, s. 156.

¹³⁷ Can, *Fatih Döneminden Tanzimat’a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim*, s. 211.

¹³⁸ Hazer, s.289.

tercümetü'l-Avâmil'i, Şeyh Ömer el-İzmirî'nin (ö.1106/1694-95'den sonra) *Câmiu'l-kifâye ve zâhiru's-şifâye*'si, Ebû Saîd el-Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) *Şerhu i'râbı 'Avâmil-i Birgivî*'si, Divrikli Muhammed b. İbrahim b. el-Hâc Osman'ın (ö. 1142/1756'den sonra) *el-Muvaddihü'l-vefiyy*'i, Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin (ö. 1160/1747) *Avâmil Şerhi*, Kilisli Uryanî Osman Efendi'nin (ö. 1168/1754-1755) *Şerhu'l-'Avâmil*'i Gelibolulu Şeyh Mustafa b. İbrahim'in (ö. 1176/1762), *Tuhfetü'l-Avâmil*'i bunlardan birkaçıdır.¹³⁹

İzhârü'l-esrâr

Eser Birgivî Mehmed Efendi'ye ait olup yine Birgivî'nin *Avâmil*'inin ayrıntılı şerhi niteliğindedir.¹⁴⁰

Kısa giriş ve üç ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde âmil konusu işlenerek isim, fiil ve harfin tanımı yapılmış, âmilin mantıki delilleri açıklanıp âmilleri lafzi ve manevi olarak iki kısma ayrılmıştır. Harfi cerler, fiile ve “Leyse”ye benzeyen edatlar, muzari fiili nasb ve cezm eden harfler olarak, kırk dokuzu semâî, dokuzu kıyâsî ve ikisi manevî olmak üzere şematik olarak işlenen toplam altmış âmil bulunmaktadır. İkinci bölümde mamûl kavramı açıklanmış ve bunlar aslî ve tâbî kısımlara ayrılmıştır. Son bölümde ise irâb konusu ve mahiyeti, yeri, türü ve özelliği ele alınarak incelenmiştir.¹⁴¹

Eserin otuza yakın şerhi bulunmaktadır. Kuşadalı Mustafa b. Hamza (ö. 1085/1674) *Netâ'icu'l-efkâr*¹⁴² adıyla yazdığı şerhi medreselerde okutulmuştur. Subicalı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed'in (ö. 1141/1728) *Fethu'l-esrâr* eseri diğer bir şerhidir.¹⁴³

el-Kâfiye

Medreselerde okutulan nahiv kitaplarının üçüncüsü olan *Kâfiye* İbnü'l-Hâcib tarafından kaleme alınmış olup Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Muʿfassal*'ından faydalanılarak nahiv konularının özet şeklinde anlatılmasından ibarettir.¹⁴⁴

İsim, fiil ve harf olarak üç bölüme göre düzenlenen eserin her bir bölümü pek çok alt bölüme ayrılmıştır. İsimler bölümünde müreb, mebnî ve muhtelif isimlerden bahsedilirken filler bölümünde

¹³⁹ Arslan, İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, s. 152-155; Alaaddin Günay, *Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmil-i Cedid Şerhi (Tahlil ve Tahkik)* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014, s. 29.

¹⁴⁰ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6, Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 193; Hazer, s. 289.

¹⁴¹ Hüseyin Elmalılı, “İzhârü'l-esrâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 506; Yıldız M., s. 5-6.

¹⁴² Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 228.

¹⁴³ Elmalılı, “İzhârü'l-Esrâr”, 23, s. 507; Hazer, s. 289.

¹⁴⁴ Bilge, s. 62; Yıldız M., s. 6; Hulusi Kılıç, “el-Kâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, s. 56.

fiillerin mazi, muzari çeşitlerine, harfler kısmında ise harf-i cerler, fiile benzeyen harfler, atıf harfleri, atıf, nidâ, icâb ve ziyade harfler gibi farklı harf çeşitlerine yer verilmiştir.¹⁴⁵

Eserin müellifine ait *el-Vâfiye* adındaki şerhinin yanında pek çok âlim tarafından da yüze yakın şerh yazılmıştır. Bunlardan bazıları; Tacüddin Ebû Muhammed Ahmed b. Abdülkadir (ö. 749/1349), Radiyuddin Muhammed b. Hasan el-Esterâbâdî (ö. 688/1289), Nurüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî (ö. 898/1490), Sûdî el-Bosnevî (ö. 1000/1592), Mevlevî İsmail (ö. 1041/1633) ve Hüsameddin İsmail b. İbrahim (ö. 1016/1607) gibi âlimlerdir.¹⁴⁶

Molla Câmî

Eser Molla Cami olarak meşhur olan Nûrüddin Abdurrahmân b. Nizâmiddin Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından kaleme alınmış olup İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin şerhi olup asıl ismi *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*'dir.¹⁴⁷ Nahiv alanında medreselerde okutulan başlıca eserlerden birisidir.¹⁴⁸

Câmî, eserini oğluna ve oğlu gibi Arapçaya yeni başlayanlara Arapça öğretmek için kaleme almıştır.¹⁴⁹ Müellif eseri şerh ederken İbnü'l-Hâcib'in metodunu takip ederek siyak ve sibaka özen göstermiş ve konuları belli bir düzen çerçevesinde işlemiştir. Grameri isim, fiil ve harf olarak ele almış, terimlerin açıklamalarını yaparken gerek gördüğü bu yerlere en az birer önek vermiştir.¹⁵⁰

İsamuddin İbrahim b. Muhammed Arabşah (ö. 943/1538), Abdulgafur Raduyuddin el-Lârî (ö. 912/1506), Müslihuddin Muhammed el-Lârî (ö. 979/1571), Karacaahmed el-Hamîdî (ö. 1024/1675), Muhammed b. Ömer, Kurt Efendi (ö. 996/1569) esere şerh yazanlardan birkaçıdır.¹⁵¹

el-Elfiyye

Ebû Abdillâh Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî'nin (ö. 672/1274) kaleme aldığı eser, manzum olarak bin beyitten oluşmaktadır. Müellif

¹⁴⁵ İbrahim Yılmaz, "İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye İsimli Eserinin Arapça Öğretimindeki Yeri (Medrese Eğitimindeki Yeri)", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyum*, İsmail Narin (Ed.), Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 487.

¹⁴⁶ Hazer, s.289.

¹⁴⁷ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, s. 98.

¹⁴⁸ Fazlîoğlu, "Manzûme fî Tertîb el-Kütüb fî'l-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", s. 102.

¹⁴⁹ İclal Arslan, *Abdurrahmân el-Câmî ve el-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri* (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 75.

¹⁵⁰ Ahmet Gemi, "Abdurrahman Câmî ve el-Fevâidü'z-ziyâiyye Adlı Eserinin Medrese Eğitimindeki Rolü", *Süryani Arap ve Kürt Klasikleri Uluslararası Klasikler Çalıştayı Bildirileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, 2017, s. 324; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 220.

¹⁵¹ Hazer, s.289.

nahiv konularını anlatırken örnek olarak Kur'ân, hadis ve Arap şiirlerine yer vermiştir. Eser medreselerde ileri seviyedeki öğrencilere okutulup¹⁵² ezberletilmiştir.¹⁵³

Mukaddime ile seksene yakın bab ve fasıldan oluşan esere yetmiş yakın şerh ve haşiye yazılmıştır. Bedreddin Muhammed b. Muhammed (ö. 1286/1869), Ebû Hayyân el- Endelûsî (ö. 745/1344), İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360), İbn 'Akîl (ö. 769/1367), Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve Ahmed b. Zeyni Dahlan (ö. 1304/1886) bunlardan bazılarıdır.¹⁵⁴

Muğni'l-Lebîb

İbn Hişâm olarak tanınan Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişâm el- Ensari el-Mısrî'nin (ö. 761/ 1360) kaleme aldığı eserin asıl adı *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârib*'dir. Nahiv ilminde okutulan önemli eserlerden biridir.¹⁵⁵

İstiksâ rütbesinde okutulan ve detaylı bilgiler içeren bu eserin öğrenci anlamada zorluk yaşandığı için zamanla istidat hasıl olduktan sonra okunması tavsiye edilmiştir.¹⁵⁶

Şeyh Takiyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 872/1467), Muhammed Ebû Bekr ed-Demamînî (ö. 828/1425), Ebû Beşîr Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Malikî en-Nahvî (ö. 844/1440), Celalüddin Adburrahman es-Süyutî (ö. 911/1505) eserin şarihlerinden bazılarıdır.¹⁵⁷

Kavâidu'l-irâb

İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eserine *el-Îrâb 'an kavâ'idî'l-irâb* adıyla yazmış olduğu eserdir. Arapçada cümle ve şibh-i cümle, i'rabı güç bazı müfredlerle edatların i'rab halleri ve yaygın i'rab hatalarına dair dört bölümden oluşan eser, muhtasar olarak medreselerde okutulmuştur.¹⁵⁸

Muhyiddin Muhammed (ö. 879/1474), Celalüddin Muhammed b. Ahmed el-Mahalli (ö. 764/1363), Kadı Burhaneddin İbrahim b. Muhammed (ö. 900/1495) gibi ona yakın âlim esere şerh yazmıştır.¹⁵⁹

¹⁵² Mustafa Ergün, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi- I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları” *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (1), 1996, s. 8; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 224.

¹⁵³ İzgi, s. 71.

¹⁵⁴ Abdulkbaki Turan, “el-Elfîye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, s. 28-29.

¹⁵⁵ Bilge, s. 62; Hazer, s. 290; Ergün, s. 8.

¹⁵⁶ İzgi, s. 71.

¹⁵⁷ Hazer, s. 290.

¹⁵⁸ Mehmet Raşit Özbalıkçı, “İbn Hişâm en-Nahvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 75.

¹⁵⁹ Hazer, s. 290; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 224.

Şuzûru'z-zeheb

Yine İbn Hişâm'ın özlü bir gramer kitabı¹⁶⁰ olup tam adı *Şuzûru'z-zeheb fî ma 'rifeti kelâmi'l-'Arab'* dir.¹⁶¹

Nahiv alanında ders kitabı olarak okutulan bu eser, mukaddime ve on beş babdan meydana gelmiştir. Esere başta müellifi İbn Hişâm *Şerhu şuzûru'z-zeheb* adıyla kapsamlı bir şerh yazmıştır.¹⁶² Ayrıca Zekerîyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), Muhammed Ali el-Feyyûmî (ö. 770/1368-69) gibi pek çok âlim tarafından şerhler kaleme alınmış ve bunlara birçok hâşiye yazılmıştır.¹⁶³

el-Misbâh fî'n-nahv

Eser Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî'ye (ö. 610/1213) aittir. Müellif eserini oğluna Arapça öğretmek maksadıyla kaleme almıştır.¹⁶⁴

Bu eser, Cürcani'nin *Avamil*'inden sonra medreselerde okutulmuştur. Eser beş bölüm olarak tertiplenmiş olup birinci bölümde gramer terimleri, ikinci bölümde lafzî ve kıyâsî âmiller, üçüncü bölümde lafzî ve semâî amiller, dördüncü bölümde manevî âmillere yer almaktadır. Son bölümde ise Arap dilinin bölümlerine yer verilmiştir.¹⁶⁵

Esere Tacüddin Muhammed b. Muhammed el- İsferyâî'nin (ö. 875/1285) *ez-Zav' ale'l-Misbâh* adında bir şerh yazmış ve bu şerh de medreselerde okutulmuştur.¹⁶⁶

Mukaddimetü'l-Acurûmiyye fî ilmi'l-Arabiyye

Medreselerde *Âcurûmiyye* adıyla anılan eser İbn Âcurrum Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî'ye (ö. 723/1323) aittir. Eserde isim ve fiillerin tasnifleri ve irabı üzerine özlü bilgilere yer verilmiştir. Eser üzerine altmış kadar şerh yazılmıştır.¹⁶⁷

el-Mufasssal fî sinâ'ati'l-i'râb

Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) eseridir. Şarihlerinden bazıları İbnü'l-Hacib ve Şemsüddin Muhammed b. Yusuf el-Konevî'dir (ö. 788/1386).¹⁶⁸

¹⁶⁰ Bilge, s. 62; Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", 20, s. 75.

¹⁶¹ Hazer, s. 290; Yıldız M., s. 6; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 226.

¹⁶² Zülfikar Tüccar, "Şuzûru'z-zeheb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 279.

¹⁶³ Özbalkıç, "İbn Hişâm en-Nahvî", 20, s. 75.

¹⁶⁴ Hazer, s. 290; Yıldız M., s. 6.

¹⁶⁵ Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 225.

¹⁶⁶ Hazer, s. 290; Yıldız M., s. 6.

¹⁶⁷ Soyupek, s. 224; Hulusi Kılıç, "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, s. 295.

¹⁶⁸ Hazer, s. 291; Yıldız M., s. 6; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 225.

el-Ünmûzec

Zemahşerî'nin yine kendisinin kaleme aldığı *el-Mufasssal* adlı eserinin muhtasarıdır.¹⁶⁹ Esere, Saduddîn Sadullah el-Berda'î'nin (ö. 609/1212) *Hadâiku'd-dekâik fî şerhi Risâleti Allâmeti'l-Hekâik* adıyla yazdığı şerhi özellikle ülkemizin doğu bölgesindeki medreselerde okutulmuştur.¹⁷⁰

Lübbü'l-elbâb fî 'ilmi'l-i'râb

Eser Tâcuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmet Seyfeddin el-İsferâyînî'ye (ö. 689/1286) aittir. Nukrakâr Cemalüddin Abdullah b. Muhammed Ahmed el-Hüseynî (ö. 776/1375) ile Eminüddin İsa b. İsmail el-Aksarayî (ö. 727/1327) şarihleridir.¹⁷¹

Katrü'n-nedâ ve bellü's-sadâ

Eserin müellifi İbn Hişâm'dır.¹⁷² Kısa ve öz bir gramer kitabı olan eser, başta müellifi olmak üzere Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Fâkihî (ö. 972/1564), Şihâbüddîn Ahmed b. Ahmed b. Muhammed es-Sücâi eş-Şâfiî el-Ezherî (ö. 1197/1783) gibi âlimler tarafından şerh edilmiş ve bu şerhlere pek çok haşiye de yazılmıştır.¹⁷³

el-İsâm

Ebû İshâk İsâmüddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşah el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) Molla Câmi'nin *el-Fevâidu'z-Ziyâiyye* eserine yazdığı *Hâşiyetü'İsam 'ale'l-Câmî* çalışmasıdır. İsferâyînî eserinde pek çok konuda hocası Molla Camî ile buna şerh yazan Abdülgafûr-i Lârî'ye (ö. 912/ 1506) birçok yerde itiraz etmiştir.¹⁷⁴

İmtihânu'l-ezkiyâ

Kâdî el-Beyzavî'nin (ö. 685/1286) İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye'sine Lubbu'l-elbâb fî ilmi'l-irâb* adıyla kaleme aldığı muhtasarı için Birgivî Mehmed Efendi'nin *İmtihânu'l-Ezkiyâ şerhu'l-Lubb mine'n-nahv* adıyla yazmış olduğu şerhidir.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Hazer, s. 291; Yıldız, s. 6;

¹⁷⁰ Zübeyir Aslan, *Sadullah el-Berde'î'nin Hâdaiku'd-Dekâik Adlı Eseri* (Yüksek Lisan Tezi), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2014, s. 30; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 228.

¹⁷¹ Hazer, s. 291.

¹⁷² Bilge, s. 62; Soyuppek, s. 223; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*; 228; Yıldız M., s. 6.

¹⁷³ Özbalıkçı, "İbn Hişâm en-Nahvî", 20, s. 75.

¹⁷⁴ Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 226; Yıldız M., s. 6.

¹⁷⁵ Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 227; Yıldız M., s. 6.

ed-Dürretü'l-Elfiyye

İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) nahve dair yazdığı bu eserinde Arap gramerini yaklaşık bin beyitlik bir manzume ile anlatmayı hedeflediği için *ed-Dürretü'l-Elfiyye* ismini almıştır. On beş beyitlik mukaddime, dört beyitlik hatimesi ile toplam 1021 beyitten ibaret olup recez¹⁷⁶ ve seri¹⁷⁷ bahirlerindeki manzûme 32 babdan oluşmaktadır.¹⁷⁸

1. 1. 3. 3. Belâgat İlmi ile İlgili Okutulan Eserler

Belâgat (البَلَاغَةُ), بَلَّغَ يَبْلُغُ fiilinden mastar olup, sözlükte “sözün fasih, açık ve seçik olması” anlamına gelmektedir.¹⁷⁹ Terim olarak ise “sözün hem fasih hem de durumun gereğine (müktezâ-yı hâl) uygun şekilde ifade edilmesi” olup, meâni, beyân, bedî‘ ilimlerini de içine alan üç bölüme ayrılmıştır.¹⁸⁰

Osmanlı medreselerinde belâgat derslerinde okutulan kitapların temelinde çoğunlukla Siracüddin Ebû Yakûb es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm* adlı eseri vardır.¹⁸¹ Öyle ki Fatih dönemindeki otuz-kırk akçe yevmiyeli medreselerde *Miftâhu'l-ulûm* kitabının çokça okutulmasından dolayı bunlara Miftâh Medreseleri denilmiştir.¹⁸² *Miftâhu'l-ulûm* ile birlikte *Telhîsu'l-miftâh, el-Îzah, el-Mutavvel 'ale't-Telhîs ve Muhtasarü'l-Mutavvel* temel ders kitabı olarak okutulmuştur.¹⁸³

Miftâhu'l-'ulûm

Eser Siracüddîn es-Sekkâkî'ye aittir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde sarf, ikinci bölümde nahiv, üçüncü bölümde ise belâgat ilimleri ele alınmıştır. Belâgat ilminin konu alındığı son bölümde meâni, beyan, bedî‘ ve aruz ilmi hakkında bilgi verilmiştir.¹⁸⁴ Müellif, eserinde mantıkî bir

¹⁷⁶ Recez, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) aruz sisteminde “müctelibe” denilen üçüncü dairedaki üç bahirden (hezec, recez, remel) ikincisi olup genel sıralamada yedinci bahirdir. Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Recez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 509.

¹⁷⁷ Serî, Halîl b. Ahmed'in aruz sisteminde “müştebihe” denilen dördüncü dairedaki altı bahrin (serî, münserih, hafif, muzâri, muktedab, müctes) ilki olup genel sıralamada dokuzuncu bahir olarak geçen şiir kalıbıdır. Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Serî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 562.

¹⁷⁸ Fatih Yediyıldız, “İbn Mu'tî'nin ed-Dürretü'l-Elfiyye'sinde Kullandığı Nahiv Usûlü Delilleri ve Şâhitler”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (9), 2020, s. 109.

¹⁷⁹ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab*, 1. Baskı, İran: Edebü'l-Havza, 1405/2013, “بلغ”, 8/419-420; İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabiyye*, Thk. Mehmet Muhammed Tamir, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009, “بلغ”, s. 111-112.

¹⁸⁰ Şeyh Emin Bekri, *el-Belâğatu'l-'Arabiyye fî sevbihe'l-cedîd*, Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990, 1/45.

¹⁸¹ Ergün, s. 9.

¹⁸² Baltacı, s. 122.

¹⁸³ Uzunçarşılı, s. 21; Hüseyin Demir, “Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 2017, s. 619.

¹⁸⁴ Ali Bulut, *Belâgat Meânî Beyân Bedî*, 3. Baskı, İstanbul: İfav Yayınları, 2015, s. 27-28.

örgü içinde az örnek, çokça tanımlama ve gruplandırmalar yaparak belâgat konularının incelenmesinde kendine has bir yaklaşım takip etmiştir.¹⁸⁵

Sekkâkî'nin bu yöntemi belâgat konulu eserlerin kolayca anlaşılmasının önünü kesmiştir. Bunda dolayı kendisinden sonraki çalışmalar bu eserin anlaşılması fikrine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Buna Sekkâkî'den sonra gelen âlimlerin onun eserini esas alarak kaleme almaları delil olarak gösterilebilir.

Kutbuddîn Mahmûd b. Mes'ûd b. Muslih eş-Şirâzî (ö. 710/1310), Hatib el-Kazvinî (ö. 739/1338), Sadüddin et-Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin bu eserin üçüncü bölümü için kaleme aldıkları aşağıdaki şerhler de Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.¹⁸⁶

Telhîsü'l-Miftâh

Hatib el-Kazvinî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'un üçüncü bölümüne *Telhîsu'l-Miftâh fî'l-me'ânî ve'l-beyân* adıyla yazmış olduğu özet ve şerhidir. Eser *Miftâhu'l-ulûm*'un özeti olmakla birlikte buradaki karmaşık yerler açıklanmış, gereksiz yerler çıkarılmış ve Sekkâkî'nin bazı görüşlerine itirazlarda bulunulmuştur.¹⁸⁷ Eser, meânî, beyân ve bedî' olarak üç bölümden oluşmuştur.¹⁸⁸

Eserin pek çok şerhi bulunmakla birlikte ilkini yine müellifin kendisi *el-Îzâh* adıyla yazmıştır. Şerh ve haşiye olarak bu eser daha sonraki bu türden belâgat kitapları için temel oluşturmuştur.¹⁸⁹

el-Îzâh

Hatib el-Kazvinî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserine yazmış olduğu şerhidir. Kazvinî bu eserini döneminde geçerli olan klâsik şerh metotlarından farklı olarak *Telhîs*'deki ifadelerle iç içe değil, aksine telif bir eser gibi ele aldığı mevzuları daha ayrıntılı bir şekilde sunmaya çalışmıştır.¹⁹⁰

el-Mutavvel ale't-Telhîs

Telhîsu'l-Miftâh'a yazılan en meşhur şerh olup Sadüddin et-Teftâzânî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Kur'ân'daki ifadelerin güzelliğini en iyi şekilde beyan etmesiyle bilinmektedir.¹⁹¹

Teftâzânî'nin bu eseri üzerine Hasan Çelebi (ö. 891/1486) şerh kaleme alırken pek çok kişi tarafından da haşiye yazılmış olup bazıları Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Ebu'l-Kâsım b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî (ö. 888/1483) ve Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî'ye (ö. 1067/1657) ait olanlardır.¹⁹²

¹⁸⁵ Mehmet Sami Benli, "Miftâhu'l-ulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, s. 20.

¹⁸⁶ Hazer, s. 291; Ergün, s. 9.

¹⁸⁷ Muhittin Eliaçık, "Osmanlı Medreselerinde Öğretilen Belâgat Kitapları" *Ulakbilge*, 2(4) 2014, s. 36.

¹⁸⁸ Hazer, s. 291-292.

¹⁸⁹ Eliaçık, s. 37; Can, *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi*, s. 238.

¹⁹⁰ Yıldız M., s. 7; Hazer, s. 292.

¹⁹¹ Ergün, s. 9; Yıldız M., s. 7; Hazer, s. 292.

¹⁹² Eliaçık, s. 37.

Muhtasaru'l-meânî

Sadüddin et-Teftâzânî'nin şerh çalışması olan *el-Mutavvel*'ine daha sonra yazdığı muhtasarıdır.¹⁹³

Osmanlı medreselerinde eğitim ve öğretim işleyişine baktığımızda dine dayalı bir sistemin uygulandığı görülmektedir. Kur'ân ve sünnet İslâm dininin temel esası olması nedeniyle bu esasları anlayabilmek, dolayısıyla İslâmî bilgileri doğru bir şekilde kavrayabilmek asıl gaye olmuştur. Bu amaçla da medreselerde Arapçanın öğretimine büyük önem verilmiş ve Arapça ulûm-i 'âliye denilen yüksek ilimlere hazırlayan âlet ilimleri arasında yer almıştır. Medreselerde araç ilmi olarak Arapça öğretimine ilk olarak sarf ilmi ile başlanmıştır. Bu ilme dair yukarıda ayrıntısıyla verdiğimiz beş temel eser dışında sadece ismini zikretmekle yetindiğimiz beş eser daha okutulmuştur. Sarf derslerinde istenen seviyeye ulaşan öğrenciye nahiv ilminde yaygın olarak on yedi eser okutulmuştur. Sarf ve nahiv ilimlerinden sonra belâgat ilminde okutulan meşhur beş eser ile öğrencinin bu dile vukufiyeti arttırılmaya çalışılmıştır. Yukarıda zikredilen bu eserler dışında konuya dair kaleme alınmış pek çok şerh ve haşiye de medreselerdeki Arapça eserler arasında yerini almıştır. Medreselerde görülen bu ilimlere dair okutulan temel eserlere bakıldığında çok fazla değişikliğe uğramadan asırlar boyu öğretildiği görülmektedir.

1. 2. Osmanlı Eğitim Sisteminde Pratik Arapça

Osmanlı medreselerinde gerek öğretim usulünde gerekse öğretilen kitaplarda kayda değer değişiklikler II. Meşrutiyetin ilanından sonra gündeme gelmiştir.¹⁹⁴ 1910 yılında Medâris-i İlmiye Nizamnamesi ile birlikte medreselerde okutulan derslerde, öğretim yılında ve kaydolacak öğrencinin yaşında değişikliğe gidilmiştir.¹⁹⁵ Ancak yapılan bu değişiklikler istenilen sonucu vermemiştir. Yıllarca Arapça dersi aldığı halde Arapça konuşma ve yazma becerisi elde edemeyen öğrencilerin şikâyetleri artmış, ders programında özellikle Arapça mükâleme derslerinin eklenmesi istenmiştir.¹⁹⁶

Tanzimat'tan önce Osmanlıda eğitim öğretim alanında üç önemli kurum bulunmaktadır. İlköğretim basamağını Sıbyan Mekteplerinin, orta ve yükseköğretim basamağını Medreselerin, üçüncü basamağını ise Enderun Mekteplerinin oluşturduğu bu kurumlar Tanzimat dönemine kadar fazla değişikliğe uğramamıştır.¹⁹⁷ Tanzimat'ın ilanından sonra ise Rüşdiye, İdadi ve Sultaniler gibi

¹⁹³ Ergün, s. 10; Yıldız M., s. 7; Hazer, s. 292.

¹⁹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Teknikleri Enstitüsü Dergisi*, 1988, s. 1.

¹⁹⁵ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015, s. 108; Akyüz, s. 285.

¹⁹⁶ M. Salih Vecdi, "Mükâlemat ve Temrinat-ı Arabîyye Dersi", *Sebilürreşad*, 11(261), 1329, s. 5, 6.

¹⁹⁷ Açık, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi*, s. 1.

Batı tarzı yeni okullar açılmaya başlamıştır.¹⁹⁸ 1847 yılında rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için Dârülmuallimîn mektebi açılmıştır.¹⁹⁹ Bu mekteplerde medreselerdeki Arapça müfredatı esas alınmakla birlikte bu müfredattan farklı olarak pratik Arapçaya da yer verilmiştir. Bu maksatla özellikle de anadili Arapça olan bölgelerde öğretmenlik yapacak kişilerin Arapça konuşabilmeleri için bazı tedbirler alınmıştır.²⁰⁰

4 Temmuz 1867 yılında Şûrayı Devlet'ten Dârülmuallimîn'de yetişen ve Arapça konuşulan bölgelerde muallimlik edecek öğrenciler için hazırlanan mazbata şu şekildedir:

Ahalisi Arapça söyleyen mahaller Mekâtib-i Rüştiyesi muallimlerinin Arabi takrire iktidarları olmadıkça etfal-i Arabın istifade edemeyecekleri müsellemler olmasıyla bu babda görülen ihtiyaca medar-i ifa olmak üzere Suriye ahalisinden oldukça Türkçe öğrenmiş ve lisanın sarf ve nahvini görmüş adamlardan on kişi celbiyle Dârülmuallimîn tedris edilmesi hakkında mukaddemce mazbata tanzim ve takdim kılınmış olduğundan artık buradan talebe irsaline hacet kalmamış olup Dârülmuallimîn Arabinin usul-i tekellümünü talim için muallim tayini bahsine gelince bu suret dahi Dârülmuallimîn'den çıkacak talebenin umumen lisân-ı 'Arabî'nin nazariyat ve ameliyatına vukûfi tam kesb etmeleri gibi bir faide-i azîmeyi mütezammın olduğuna ve mûmaileyh Hamit Efendi ise bu işe tamam ehil bulunduğu binaen intişar-i maarif hususunda gösterilen measir-i celileye bir ilave-i cemile olmak üzere bervec-i istifzan Dârülmuallimîn'de Arabi tekellümünü teshile mahsus ve muvakkat bir ders açılarak muallimliğine mûmaileyhin ol miktar maaşla tayini...²⁰¹

Yukarıda verilen mazbata metninden Dârülmuallimîn'de okuyan öğrencinin daha önceden pratik Arapçaya yönelik herhangi bir ders almadığı ve Arapça konuşma becerisinin eksik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Dârülmuallimîn'in kurulmasıyla buradan mezun olan öğrencinin pratik Arapça konusunda yeterli olduğu ve bu yüzden ayrıca mükâleme dersi görmesine gerek olmadığı ve Arapça eğitimi verecek hocaları kendileri yetiştirdikleri öğrencilerden temin ettikleri için ana dili Arapça olan bölgelerden hoca getirilmesine ihtiyaç kalmadığı görülmektedir.

Açılan Batı tarzı okullar, medreselerdeki Arapça öğretiminin sorgulanmasına sebep olmuştur.²⁰² Osmanlı medreselerinde öğretilen Arapça derslerini okumuş, ayrıca yabancı dil olarak Batı dili öğrenmiş Osmanlı mütefekkir Ali Suavi de (ö. 1878) medreselerde okutulan Arapça öğretimi için şu ifadeleri kullanmıştır: “Sarfıtan pek çok ilâl ve tasrif belledim. Nahivden pek güzel irâb yapardım. Lâkin Arapça bir güzel nutuk irad etmesini veya bir hoşça mektup yazmasını hâlâ yapamadığım cihetle şu iki ilimden dahi müstefit olamadım desem doğru söylemiş olurum.”²⁰³

Medreselerdeki programın yetersizliğine yapılan bu şikâyetler sonucunda tam anlamıyla bir değişiklik 1914 yılında Dâru'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.²⁰⁴ Bu

¹⁹⁸ Kerim Açıık, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüştiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, (65), 2016, s. 315.

¹⁹⁹ Ergin, s. 571.

²⁰⁰ Ergin, s. 572.

²⁰¹ Ergin, s. 573.

²⁰² Ahmet Turan Arslan, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Arapça Öğretimi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1999, s. 805; Hazer, s. 279.

²⁰³ Ergin, s. 102.

²⁰⁴ İzgi, s. 112.

medreselerin ders programında konuşma melekelerini kazandırmaya yönelik “mükâleme” dersleri yer almış ve bu dersler Dâru’l-hilafeti’l-aliyye’nin tâli kısmında verilmeye başlanmıştır.²⁰⁵ Tedrisatın daha iyi yapılabilmesi için dört şubeye ayrılan tâli sınıflarının her bir şubesine 260, toplamda 2080 öğrenci alınmıştır. Kur’ân-ı Kerîm, hadis, tefsir, usûl-i fıkıh, kelim gibi pek çok dersin yanında Arapçadan sarf, nahiv, lûgat, belâgat, kitabet-i Arabiyye, mükâleme ve tatbikat derslerinin okutulduğu bu dörder senelik kısımların sonunda öğrenciye şahadetname verilmiştir.²⁰⁶ Öğretim boyunca özellikle pratik Arapçaya önem verilerek öğrencinin Arapça konuşmasını geliştirmesi amaçlanmıştır. Mükâleme derslerinde Arapça konuşulmasına dikkat edilerek tüm sınıflarda günlük hayatta çok kullanılan cümlelerin öğretilmesi hedeflenmiştir.²⁰⁷ Programda sadece Arapça kelimeler hıfzettirilmemiş, mükâleme ve kısa metinlerin yazdırılmasına yer verilerek öğrencilerin teorideki bilgileri pratiğe dökülerek pekiştirilmiştir.²⁰⁸ Bu amaca yönelik farklı bölgelerde çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Konya’daki Islah-ı Medâris’te birinci sınıftan sonra Türkçe konuşmak yasaklanmıştır. Bu Islah-ı Medâris’te dil öğretiminde dört temel beceri olan konuşma, yazma, dinleme ve anlamayı esas alan “Berliç Yöntemi” kullanılarak bir yıl gibi kısa bir sürede Arapça öğretimi hedeflenmiş, Türkçe konuşan öğrenciye “Mâtebe [معتبة] Metodu” uygulanarak Türkçe konuşması engellenmeye çalışılmıştır. Şöyle ki bilerek veya hata ile Türkçe konuşan öğrencinin eline küçük bir tahta verilirdi. Öğrenci tahtayı elinden çıkarmak için öğrenciler arasında Türkçe konuşan başka bir öğrenci arardı. Eğer bulursa tahtayı hemen ona verir, bulamazsa ceza olarak akşama su taşıyıp temizlik yapardı. Bu şekilde “azarlama, paylama” anlamına gelen “itâb” [عتاب] sözcüğünden türetilmiş olan mâtebe ismindeki küçük tahta ile öğrenci tatlı bir şekilde cezalandırılarak Arapça konuşmaya sevk edilirdi.²⁰⁹ Medreselerdeki ıslah hareketleriyle klasik kitapların okutulmasından vazgeçilmemiş sadece klasik metottan modern metoda geçiş öngörülmüştür.²¹⁰ Yapılan bu değişiklik ise 1924 yılında medreselerin kapatılmasına kadar devam etmiştir.²¹¹

Osmanlı Devleti’nde dil olarak Arapça öğretimi, iletişim dili olmaktan ziyade dinî amaçlar doğrultusunda ele alınmış²¹², müfredat programı da bu doğrultuda düzenlenmiştir.²¹³ Öyle ki âlimler Arapça öğretimini farz-ı kifaye olarak görmüşlerdir. Ancak pratik Arapçayı bu kapsamında değerlendirmemişlerdir. Sarf, nahiv ve belâgat bilmek Arap dilini bilmek için yeterli görülmüş, buna

²⁰⁵ Atay, s. 263; Ergin, s. 127; Baltacı, s. 91.

²⁰⁶ İzgi, s. 116; Ergin, s. 127; Kütükoğlu, s. 4.

²⁰⁷ Soyupek, s. 184.

²⁰⁸ Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993, s. 203.

²⁰⁹ Arabacı, s. 508.

²¹⁰ Soyupek, s. 180-182.

²¹¹ Fahri Unan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1(18), 2005, s. 79.

²¹² Sula, s. 3.

²¹³ Arzu Aydın, *Amelî Mukâlemât ve Temrînât-ı ‘Arabiyye’nin Günümüz Arapça Pratik Konuşma Kitapları ile Karşılaştırılması ve Arapça Öğretimindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2012, s. 1.

mukabil Arapça konuşmak önemsenmemiştir.²¹⁴ Dolayısıyla Arapça öğretiminde sadece yazılı metinlerin anlaşılması yeterli sayılmıştır.²¹⁵ Ancak arzu eden öğrenci Arap bir memleketteki medreseye giderek Arapça konuşma becerisini ilerletebilmekteydi.²¹⁶

Bütün bu anlatılanlardan ve medreselerde okutulan kitaplardan anlaşılan, medreselerde Arapça öğretiminin gramere dayandığıdır. Arapça öğretimindeki temel gayenin okuduğunu anlayabilen müderrisler, kadılar, fakihler ve müfessirler yetiştirmek olduğu göz önüne alınırsa anadil olarak Arapçanın konuşulmadığı bir ülkede konuşma ve yazma becerisine önem verilmemesi garipsenecek bir durum değildir. Çünkü medreselerde ihtiyaca yönelik bir eğitim metodu izlenmiştir. Dolayısıyla bu konuda yapılan eleştiriler çok da isabetli değildir. Medreselerin hedefinin dilbilgisi öğretmek olduğu, pratiğe değil de teoriye önem verdiği düşünüldüğünde Osmanlı medreselerinin kendi hedefleri doğrultusunda başarılı olduğu gayet aşikârdır. Bir dilin gramerini öğrenmekle konuşulmasını öğrenmek çok farklı şeylerdir. Öncelikle bir dili konuşmak onun kültürüne de hâkim olmayı gerektirir. Osmanlı Devleti de kendi kültürel yapısına çok daha fazla önem verdiği için İslâmî ilimleri anlayacak kadar Arapça öğretimini yeterli görmüştür. Bu noktada klasik Osmanlı medreselerinde Arapçanın konuşulmasına ihtiyaç duyulmamıştır kanısına varabiliriz.

1. 3. Osmanlı’da Pratik Arapça Konulu Çalışmalar

Osmanlı medreselerinden mezun olan kişilerin iyi bir şekilde Arapça eserleri okuyup anlayabilmelerine rağmen aynı şekilde Arapça konuştuklarını söylemek güçtür. Çünkü derslerde okutulan eserlerin dili her ne kadar Arapça olsa da anlatım Türkçe olarak yapılmıştır.²¹⁷

Osmanlıda Arapça yabancı dil olarak kabul edilmemiştir. Bu sebeple klasik Osmanlı medreselerinde Arap dili asırlar boyu aynı metot üzere öğretilmeye devam etmiştir. Dolayısıyla Osmanlının medrese sisteminde mükâleme dersi ve bu mahiyette kitapların olduğu söylenemez. Ancak Tanzimat’tan sonra açılan yeni mekteplerde okutulan Arapça dersi kitaplarında değişiklikler olmuş mükâleme de okutulan kitaplarda yer almıştır. Bu mekteplerdeki kitaplar klasik tarzın dışında kaleme alınmıştır. Bu kapsamda Arapçanın Türkçe anlatılarak öğretilmesi amaçlanmıştır. Arapçayı daha kolay şekilde öğretmek için yeni yöntemlere başvurularak Avrupa’da uygulanan metotlar takip edilmiştir.²¹⁸

Tanzimat sonrası Arapça öğretiminde kullanılan ve yeni metotla yazılan pek çok sarf ve nahiv kitabı bulunmaktadır.²¹⁹ Biz burada gramer konularıyla birlikte içerisinde mükâlemeye de yer veren

²¹⁴ Hazer, s. 277.

²¹⁵ Ömer Demircan, *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*, İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990, s. 29.

²¹⁶ Açık, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi*, s. 68.

²¹⁷ Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi”, *Eğitime Bakış Dergisi*, (39), 2017, 54-55.

²¹⁸ Açık, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi* s. 181.

²¹⁹ Fâris eş-Şidyâk’ın (ö. 1305/1887) *Gunyetü’l-tâlib ve münyetü’r-râğıb fi’s-sarf ve’n-nahv ve hurûfî’l-meânî* eserinin nahiv kısmı, Ahmed Hamdi Şîrvânî’nin (ö. 1307/1890) *Telhîs’i sarf ve nahv’i*, Mehmed Zihni

Tatbikât-ı kavâid-i ‘Arabiyye, Ta’lim-i ‘Arabî, el-Mulahhas yahut Teshîl-i ‘Arabî (İkinci Nüsha-Birinci Defter), Miftâhu mükâleme-i ‘Arabiyye, Usûl tadrîs-i ‘Arabî, Teshîlu’l-lehçe ve’s-sarf fi usûli’l-mükâlemeti’l-‘Arabiyye, Sarf-ı ‘Arabî ve temrînât, Gâyetü’l-ereb fi teallüm-i lisânî’l-‘Arab eserlerini ele aldık.

1. 3. 1. *Tatbikât-ı kavâid-i ‘Arabiyye*

Eser Mekâtib-i Askeriye hocalarından Mustafa Hicabî (ö. ?) tarafından 1291 yılında İstanbul Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası’nda basılmış olup 73 sayfadan ibarettir.

Mustafa Hicabî eserinin ilk iki sayfasında doğru-yanlış cetvelini vermiştir. Müellif eserin önsözünde edebî metinlerin, Arapça kurallarının öğretiminde ihtiyaca cevap verse de bazı kuralların pratik olarak meleke haline gelebilmesi için yeterli görülmediğini ifade etmiştir. Bu sebeple pratik olarak Arapça terkipleri tam anlamıyla idrak etmek Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye tercüme ile mümkün olduğundan bu kitapta Arapçaya ait yapılar bulunduran, konuşma becerisini geliştirecek diyaloglara yer verildiğini belirtmiştir.²²⁰

Eser 13 adet farklı konuları içeren mükâleme diyaloglarından oluşmuştur.²²¹ Diyaloglar; selamlaşma,²²² ahvâle dair,²²³ şey-i sanayiden,²²⁴ alışveriş,²²⁵ ilim tahsili ve ilme rağbet,²²⁶ tembih ve nasihat,²²⁷ doktorun hastasına hatası,²²⁸ yemekler,²²⁹ yazı takımı,²³⁰ saatler,²³¹ seyr ve teferrüc,²³² ilkbahar,²³³ yaz mevsimi²³⁴ konularını içermiştir. Konuşma diyalogları üç farklı şekilde işlenmiştir. İlk olarak Arapça bir diyalog Türkçe tercümesi ile verilmiştir. İkinci olarak öğrenilen kelimelerden oluşan Arapça diyalogların Türkçeye tercümesi, son olarak da Türkçe diyalogların Arapçaya tercümesi istenmiştir. Bu tercümeler hem gramer kurallarının tatbiki hem de pratik Arapça becerisini geliştirdiği belirtilmiştir.

Efendi’nin (1846-1913) *el-Müntehab ve’l-müktedap fi kavadi’s-sarf ne’n-nahv*’i, Hanbelîzâde Muhammed Şâkir’in (1876-1958) *Temrînli ve i’rablı lisân-ı Arabî* bunlardan birkaçıdır.

²²⁰ Mustafa Hicabî, *Tatbikât-ı kavâid-i ‘Arabiyye*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1291/1875, s. 2-3.

²²¹ Hicabî, s. 4-68.

²²² Hicabî, s. 4-8.

²²³ Hicabî, s. 8-12.

²²⁴ Hicabî, s. 12-17.

²²⁵ Hicabî, s. 17-24.

²²⁶ Hicabî, s. 24-28.

²²⁷ Hicabî, s. 28-33.

²²⁸ Hicabî, s. 33-37.

²²⁹ Hicabî, s. 37-42.

²³⁰ Hicabî, s. 42-48.

²³¹ Hicabî, s. 48-52.

²³² Hicabî, s. 52-58.

²³³ Hicabî, s. 58-68.

²³⁴ Hicabî, s. 68-73.

“Üçüncü mükâleme: Şey’-i sanayiden istifsara dair ta‘birat” başlıklı dersin işleniş şu şekildedir:²³⁵

Tablo 1. Mükâleme

Ey birader, kalk, ders vakti oldu.	يا أخي، قم، جاء وقت الدرس.
Ben derse gitmeyeceğim, zira yanımda kitap yok.	أنا لا أروح إلى الدرس؛ لأنه ليس عندي كتاب.
Bir mahalde mi bıraktın yoksa yitirdin mi?	أتركته في محل أم ضيعته؟
Sandık üzerine bırakmış idim, şimdi bulamadım.	كنت وضعته على الصندوق، ما وجدته الآن.
Şeriklere ondan sual etmedin mi?	هل ما سألت عنه الرفقاء؟
Evet, “Hiç görmedik” dediler.	نعم، قالوا: ما رأيناه قط.
Orada bıraktığını yakinen biliyor musun?	هل تعلم يقينا أنك وضعته هناك؟

Soru cevap şeklinde verilen bu cümlelerden sonra Arapça soru cevaptan oluşan diyalog metni verilmiştir.

من قدام الباب؟ قد جاء رجل يطلبك. لأي شيء لا تفتحون الباب؟ أتنامون إلى الآن؟ يا أخي، جاء وقت القيام من النوم وأنت إلى الآن نائم. ما كنت أعرف الساعة، كم هي؟ الساعة ثلاث و نصف. هل عادتك أن تنام كل يوم كذلك؟ ليس من عادتي ولكن ما نمت البارحة إلى الساعة الثامنة. يا سيدي، رأيتم كتابي أمس على الصندوق؟ نعم، أخذته من هناك ووضعت فيه. لأي شيء أخذته؟ أشغلتنى بتفتيشه. العفو يا سيدي، إنما وضعته فيه لئلا يضيع. أترى توقن بذلك؟ أنا متيقن ذلك. أنا لم أجده فيه. هذا شيء يستغرب فيه. لا يلزم الاستغراب، الله يعطي كتابا آخر. ما فيه شبهة ولكن يحصل لكم شبهة في حقي. لا، يا سيدي، هذا غير ممكن في حقكم ولا يظن ذلك أحد. أظن أن أبي أخذ الكتاب من هناك.²³⁶

Türkçeye tercümesi istenen bu Arapça metinden sonra son kısım olan üçüncü bölümde Türkçe cümleler verilerek Arapçaya tercüme edilerek çalışılması istenmiştir. Bu Türkçe diyalog şu şekildedir:

²³⁵ Hicabî, s. 12.

²³⁶ Hicabî, s. 15-16.

İcra-i tatbikat olunacak ta‘birat-ı Türkiye

Pederinizin satın aldığı kitap nerede, bakayım. Ben o kitabı orada bıraktım. Peder efendi onu kaç kuruşa almış? Üç yüz kuruşa almış idi. Bugün hafız-ı kütübdan aldığı kitap ne kitabı idi? Ben bugün ondan kitap almadım. Ben seni bugün kütüphanede gördüm. Evet, bir lügat için kamusa bakayım diye gitmiş idim. Saat kaçtadır? Zannederim ki gitmek vakti geldi. Gitmeyiniz efendim, bu gece burada yatarız. Yatarım velakin size zahmet verdim zannederim. Sen bana asla zahmet vermezsin çünkü burada yatan yok. Zat-ı âliniz hangi odada yatarsınız? Benim için bir muayyen oda yoktur. Uykum geldiği vakit hangi odada olsa yatarım. Eğer sen başka odaya gidersen burada yatarım çünkü ben geceleyin uykudan çok kalkarım. Bu cihetle sana çok zahmet veririm. Bu benim arayıp da bulamadığım şeydir. Eğer uykumuz gelirse uyuruz, gelmez ise kalkar kitap okuruz. İyi ama lâkin yarın dersten kalırız.²³⁷

Bu şekilde üç başlık altında işlenen dersler, içerik itibariyle aynı konu etrafında dönen metinlerden oluşmuş ve cümleler günlük konuşmada yaygın olarak kullanılanlardan seçilmiştir. Böylece öğrencinin hem okuma hem de konuşma becerisinin gelişmesine katkı sağlanması hedeflenmiştir.

1. 3. 2. *Ta’lim-i ‘Arabî*

İsmail Yusuf (ö. ?) tarafından kaleme alınan eser, 1312 yılında Mısır’da el-Matbaatü’l-Camia’da basılmış olup 134 sayfadan ibarettir.

Müellif eserine “Birkaç Söz” başlıklı önsöz ile başlamıştır. Yazar burada Mısır’da bulunduğu sırada Arapça öğrenip konuşmak, okuyup anlamak mecburiyetinde kaldığını belirtmiştir. Kaideleri bilmek için edindiği çeşitli kitaplardan çevirisine muvaffak olduğu bu kitabı usul ve yöntemiyle diğerlerine tercih ettiğini ifade etmiş ve bundan da oldukça istifade ettiğini vurgulamıştır. Ardından bu kitabın Arapçanın temel kaidelerini kapsaması cihetiyle Arapça konuşma ve yazmayı çok kolay hale getirdiğini zikretmiştir.²³⁸

Önsözden sonra “Târifat ve İbtidaiye” başlığı ile sarf ilmi açıklanarak Arap harfleri şemsi ve kameri kısımlarıyla birlikte verilmiş bunun yanında harf-i med, teşdidi, hemze-i vasl ve katı terimleri ile med harfleri ve harekeler açıklanmıştır.²³⁹

Kitapta 28 ders yer almıştır. Üzerinde durulan konular sıra numarasıyla verilmiş bazı derslerin ise konu başlıkları belirtilmiştir. Adları zikredilen dersler şu şekildedir:

²³⁷ Hicabî, s. 16.

²³⁸ İsmail Yusuf, *Ta’lim-i ‘Arabî*, Mısır: el-Matbaatü’l-Camia, 1321/ 1903, s. 2.

²³⁹ İsmail Yusuf, s. 3-5.

Şahıs zamirleri,²⁴⁰ muttasıl zamirler,²⁴¹ işaret zamirleri,²⁴² isimlerde bulunan muttasıl zamirler,²⁴³ fiillerde bulunan muttasıl zamirler,²⁴⁴ munfasıl zamirler,²⁴⁵ ismi mevsüller,²⁴⁶ fiiller,²⁴⁷ feteha fiilinin mazisi,²⁴⁸ fiili muzari,²⁴⁹ feteha fiilinin muzarisi,²⁵⁰ efâl-i gayr-i kıyasiyye,²⁵¹ misal fiil,²⁵² ecvef fiil,²⁵³ nakıs fiil,²⁵⁴ mehmuz fiil,²⁵⁵ rubai mücerred,²⁵⁶ müştak fiiller,²⁵⁷ efâl-i müştakın mâ ba'di,²⁵⁸ birleşik zamanlı fiiller,²⁵⁹ meçhul fiil,²⁶⁰ sayılar.²⁶¹

Genel olarak dersler maddeler halinde anlatılmış, her maddeden sonra örnekler sunulmuştur. Konunun bu şekilde anlatımından sonra her bir ders için “Misal”, “Lügat”, “Talim” ve “Tercüme” başlıkları açılmıştır. Konun detayına dair bilgi verildikten sonra gelen “Misal” kısımlarında konu ile alakalı örneklere, “Lügat” kısmında kelimeler sıralanmakla birlikte zaman zaman kalıp kullanımlara yer verilmiştir. “Talim” kısmı konuyla alakalı Arapça cümleler içermektedir. Burada yer alan metinlerin tamamında hareke kullanılmıştır. “Tercüme” kısmında ise Türkçe metin verilip Arapça tercümesi istenmiştir. “Talim” ve “Tercüme” başlıklarında verilenler içerik itibarıyla lügat kısmında verilen kelimelerden oluşmuştur. Gerek metinde gerekse dipnotlarda bazı ifadelerin bulunduğu ülkenin dilindeki kullanım şekline işaret edilmiştir.²⁶² Eserde sadece bir yerde Türkçe (oda) kelimesi Arapça olarak [أوضة] şeklinde kullanılmıştır.²⁶³ Ayrıca eserde gramer kitaplarında alışık olunmayan “Efâl-i gayr-i kıyasiyye” şeklinde bir başlık yer almıştır.²⁶⁴

Son olarak kitapta geçen kelimeler, alfabetik sıraya göre anlamlarıyla verilmiştir.²⁶⁵

Örnek olarak onuncu dersin işleniş verilecek olursa:

²⁴⁰ İsmail Yusuf, s. 6-8.

²⁴¹ İsmail Yusuf, s. 9-12.

²⁴² İsmail Yusuf, s. 15-18.

²⁴³ İsmail Yusuf, s. 19-21.

²⁴⁴ İsmail Yusuf, s. 21-24.

²⁴⁵ İsmail Yusuf, s. 24-29.

²⁴⁶ İsmail Yusuf, s. 31-35.

²⁴⁷ İsmail Yusuf, s. 40-44.

²⁴⁸ İsmail Yusuf, s. 44-47.

²⁴⁹ İsmail Yusuf, s. 47-51.

²⁵⁰ İsmail Yusuf, s. 51-54.

²⁵¹ İsmail Yusuf, s. 58-62.

²⁵² İsmail Yusuf, s. 62-66.

²⁵³ İsmail Yusuf, s. 66-70.

²⁵⁴ İsmail Yusuf, s. 71-75.

²⁵⁵ İsmail Yusuf, s. 75-79.

²⁵⁶ İsmail Yusuf, s. 80-82.

²⁵⁷ İsmail Yusuf, s. 82-92.

²⁵⁸ İsmail Yusuf, s. 92-95.

²⁵⁹ İsmail Yusuf, s. 96-101.

²⁶⁰ İsmail Yusuf, s. 101-105.

²⁶¹ İsmail Yusuf, s. 105-108.

²⁶² Müellif Mısır lisanında (هل) ve (أ) istifham edatlarının yerine (شي) kelimesinin kullanıldığını vurgulamıştır. Yusuf, s. 8.

²⁶³ İsmail Yusuf, s. 16.

²⁶⁴ İsmail Yusuf, s. 58.

²⁶⁵ İsmail Yusuf, s. 109-134.

Arapçada kemmiyet (adet) üçtür: Müfret, tesniye, cemi‘.

Tesniye iki adede delalet eder, edatı da elif-nûn ve yâ-nûn [ب-ان-يُن] dur. Müfredin ahirine bu edatlardan birinin ilavesiyle tesniye yapılır. Bu edattan elif-nûn [ان] fail ve faile müteallık olana, yâ-nûn [يُن] mefûl ve mefûle müteallık bulunana aittir. (Gerek bir isim gerek bir edatın mefûlü olsun).

Tablo 2. Misal

مثال			
Bütün iki gün	يَوْمَانِ كَامِلَيْنِ،	Bütün bir gün	يَوْمٌ كَامِلٌ

Eğer tesniye bir zamir-i muttasıl tekaddüm eder yahut muzâf olur ise ahirindeki nûn [ن] hazfedilir.

Misal,

أُذُنَيْكَ kulak أُذُنَيْكَ senin kulakların olup أُذُنَيْكَ değildir.

مِنَارَتَانِ الْمِينَا [ء] limanın fenerleri olup مِّنَارَتَانِ الْمِينَا [ء] fener-i bahri مِّنَارَةٌ değildir.

Bu kaide yani nûn'un [ن] hazf olunması kaidesi bervech-i âti görüleceği vecihle cemi‘de de câridir.²⁶⁶

Cemi‘ konusu da aynı şekilde işlendikten sonra “Lügat” başlığı açılmış ve burada tabloda verilenlerin haricinde şunlar yer almaktadır: Salih, uğraşan, sena etti övdü, çiftlik, çalışkan, mahalle, muayyen bir zaman, öğretmen, kızlar şakirtlerden ibaret 21 adet isim dört sütun halinde zikredilmiştir.²⁶⁷

Tablo 3. Lügat

لغات					
Gece	لَيْلَةٌ	Gel	تَعَال	Doğru	صَالِح
Doğramacı	نَجَّار	İkamet etmek	أَقَامَ	Mevcut	حَاضِر
Terzi	خَيَّاط	Den beri misal sabahtan beri	مُنْذُ	Gayri mevcut	غَائِب
Ay	شَهْر	Kadınlar	نِسَاء	Memnun	مَبْسُوط

²⁶⁶ İsmail Yusuf, s. 36.

²⁶⁷ İsmail Yusuf, s. 39.

“Talim” başlığı altında yukarıda bahsedilen kelimelerin geçtiği 15 adet cümle bulunmaktadır. Bu cümlelerin okunarak tahlil yapılması istenmiştir.

تَعَالِ مَعِيَ إِلَى حَارَّةِ النَّجَارِينَ. مَدَحَ الْمُسْلِمِينَ الَّذِينَ فِي تِلْكَ الضَّيْعَةِ. أَقَامَ عِنْدَ الْفَرَانَسَاوِيِّينَ مُدَّةَ شَهْرَيْنِ كَامِلَيْنِ. هَؤُلَاءِ النِّسَاءُ حَيَّاطَاتٌ فِرَانَسَوِيَّاتٌ. تَلَامِيذُ مُعَلِّمِنَا مُجْتَهِدُونَ جِدًّا. بَنَاتُهَا مَا هُنَّ حَاضِرَاتٌ؛ لِأَنَّ الْمُعَلِّمَاتِ غَائِبَاتٌ. نَحْنُ مَبْسُطُونَ مِنْ تَلَامِيذِنَا الْمُجْتَهِدِينَ. هَذَا النَّجَّارُ مَدَحَ هَؤُلَاءِ الْمُسْلِمِينَ وَنِسَاءَهُمْ. أَتَيْنَ الْكَاسَانَ؟ الْمُسْلِمُونَ غَائِبُونَ عَنِ الضَّيْعَةِ مُنْذُ يَوْمَيْنِ وَلَيْلَتَيْنِ. هَلْ أَنْتُمْ مَشْغُولُونَ؟ حَيَّاطَاتُ بَنَاتِي مُجْتَهِدَاتٌ. تَلَامِيذُ هَذَا الْمُعَلِّمِ هُمْ صَالِحُونَ. فِي حَارَتِي ضَيْعَةُ الْمُسْلِمِينَ.²⁶⁸

“Tercüme” başlığında ise aynı şekilde yukarıda zikredilen kelimelerin içerisinde geçtiği 15 adet Türkçe cümle verilmiştir.

Bu efendi bizim yanımızda iki ay ve iki gün kaldı. Terzinin kızlarının muallimleri afifedirler. Niçin kızlarınız daima mevcut değil? Bizim hocalarımız Mısırlıdır. Çiftlikte bulunan şakirtlerimiz çalışkandır. Hocaları kendilerinden hoşnutturlar. Bu köylerde bulunan kadınlar Müslümandır. Bu ekmekçi kızları ve muallimelerini niçin medh etti? Bu ekmekçiler daima meşguldürler. Mahallenin terzileri yanında iki aydan beri. O bir defa benim yanımda bir gece ve iki gündüz kaldı. Bu mahallelerin Müslümanları çalışkandır.²⁶⁹

1. 3. 3. *el-Mulahhas yahut Teshîl-i ‘Arabî* (İkinci Nüsha-Birinci Defter)

Eser, 1869 yılında Yunanistan’ın Eğriboz adasında dünyaya gelen ve son dönem Osmanlı ahlakçısı olarak bilinen Ali İrfan Eğribozî tarafından kaleme alınmıştır.²⁷⁰ 1317 yılında İzmir’de Ahenk Matbaası’nda basılan bu eser 159 sayfadan oluşmaktadır.

Müellif ilk sayfadaki “Arz-ı meram” başlığı altında eserini kaleme alışı sebebini “Arapça sarfın nazariyat ve tatbikatından oluşan bu kitap, Arap lisanının tahsiline başlayan talebelerin kolayca öğrenebilmelerini, dinleme ve anlama becerilerini hızlandırması hatta az bir zaman içinde tek tük Arapça konuşmalarını sağlamayı murat ederim” şeklinde ifade etmiştir.²⁷¹

Eğribozî “İhtar” başlığı altında kitabın hangi yöntemle dili öğretmeyi hedeflediği hakkında şu bilgileri vermektedir: “Öğretmen öğrencinin ezberlediği sarf kuralları için öğrenciye alıştırma ve tercüme verecek, o konudaki ödevler deftere geçirilecek ve açıklanarak öğretmene iade edilecektir.

²⁶⁸ İsmail Yusuf, s. 39.

²⁶⁹ İsmail Yusuf, s. 40.

²⁷⁰ Yücel Çapar, *Ali İrfan Eğribozî'nin Ahlak Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi), Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2019, s. 2-3.

²⁷¹ Ali İrfan Eğribozî, *el-Mulahhas yahut Teshîl-i ‘Arabî* (İkinci Nüsha-Birinci Defter), İzmir: Ahenk Matbaası, 1317/1900, s. 3.

Ayrıca öğrencinin Arapça kelimeleri ezberleyerek konuşmasına ve Arapça ibareleri okuyup mâna vermesine özen gösterilecektir. Bu ibareler okunurken icap ettikçe nahvin bazı kuralları ezberlettirilecektir. Müellif öğretmenin nazariyattan ziyade tatbikata önem vermesini özellikle istemiştir.²⁷²

Eserine sarf ilminin tarifiyle başlayan Eğribozî, harfler, harekeler, hemze, harf-i tarif, elif-i maksûra ve memdûde, müzekker ve müennes gibi konuları açıklayarak devam etmiştir. Ardından “Temrin” başlığı altında talebeden yapmasını istediği alıştırmayı açıklayarak örneklerle desteklemiştir. Müellif bazı konularda “Talim” başlığı altında Arapça kelimeler ve fiil çekimlerini vererek Türkçelerini zikretmiştir. “Tercüme” başlığı altında günlük konuşmayı geliştirecek diyaloglar şeklinde Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye tercüme için metinler veren müellif bazı konularda ise “İhtar” başlığı altında konuyla alakalı notlar yazmış ayrıca “Lügat” başlığı altında kelimeler vermiştir. Gerekli gördüğü konularda dipnotta bilgi sunmuştur.

Eserde her derste değinilen konular numaralandırılmış, “İhtar”lar baştan sona genellikle sıra numarasıyla verilmiştir. Bunun yanında bu başlık altında da dikkat çekilen konularda numaralandırmalar yapılmıştır. Bu numaralar silsile şeklinde devam etmemiş her ihtarda numaralandırma yeniden başlamış ve burada konuya dair bilgiler sunulmuştur. “Temrin” başlıklarının ise bir kısmında numara kullanılmıştır. “Talim” kısmına örnek:²⁷³

Tablo 4. Talim

تعليم			
Söylerim	أقول	Söyledim	قلت
Söylersin	تقول	Söyledin	قلت
Söyler	يقول	Söyledi	قال
Söyleriz	نقول	Söyledik	قلنا
Söylersiniz	تقولون	Söylediniz	قلتم
Söylerler	يقولون	Söylediler	قالوا

Müellif [قال] fiilinin çekiminin ardından birkaç fiil çekimi daha vererek zamirlere göre anlam değişimini ifade etmiştir. Bu zamir çekimlerinde düzgün bir sıra takip edilmemiş, karışık bir halde verilmiştir.

²⁷² Eğribozi, s. 3.

²⁷³ Eğribozi, s. 81-82.

Türkçeden Arapça tercüme örneği:

Pederime ne söyledin? Bir şey söylemedim. Biraderin bana dersimi söyledi. Sana söylemedi mi? Hayır, bana söylemedi, çünkü ona dersini söylemedin. O mektebe gitti. Aç mısınız efendim? Hayır, şimdi yedim. Mektebe git. Yoksa pederine söylerim. Söyle. Biz bahçeye gideceğiz. Gel mektebe gidelim. Ben şimdi mektepten geldim. Sen yalancısın. Bugün mektebe gitmedin. Nasıl gitmedim. Hatta dersimi bile muallime söyledim. Mektebe ne zaman gittin? Ne zaman geldin? Bugün hoca da mektebe gelmedi. Nasıl gelmedi? Bana yanlış mı söyle. Söylemem. Niçin söylemezsin? Çünkü sen bana söyler misin? Ne zaman söylemedim?²⁷⁴

Arapçadan Türkçe tercüme örneği:

أشرف الأشياء العقل وأفضلها العلم، أحسنها الأدب. الحكمة نور والعلم دليل، والعقل حياة، والجهل موت. أذهب إلى المكتب. قل قليلاً واسمع كثيراً. هلك الإنسان في طول اللسان. صلاح البدن في السكوت. الكذاب ليس له حياء. الحسود ليس له راحة. البخيل ليس له مرؤة. العفو ذكاة العقل. الحمد مهلك الجسد. العلم نور القلب. الجاهل عدو لنفسه، فكيف يكون صديقاً لغيره؟ خير الأنيس كتاب النفيس.²⁷⁵

“Lügat” kısmına örnek.²⁷⁶

Tablo 5. Lügat

لغات			
İyi	جيدة	Ne	ماذا
Ulaştı	بلغ	Söyleniyor, var	يقال
Aslen, umum üzere	مطلقاً	Cerideler, gazeteler	جرائد
Haberler	أخبار	Değildir	ليست
Aldın	أخذت	Oldu	صار
Ayık	صحو	Soğuk	برد
Yağmur için şemsiye	شمسية للمطر	Kesildi	انقطاع

Cemi’, cemi’ salim ve cemi’ müzekker salimden bahsettikten sonra “İhtarât” başlığı altında; “Cemi’ müzekker salim kaidesi her isim hakkında icra olunamayıp ancak zû akıl müzekker isim

²⁷⁴ Eğribozi, s. 82-83.

²⁷⁵ Eğribozi, s. 83.

²⁷⁶ Eğribozi, s. 86.

olmaları ile isimlerin nevinde bulunan âkileye mahsustur” şeklinde açıklama yapılarak زيدون, زيد, زيدون şeklinde konuyla alakalı örnekler bulunmaktadır.²⁷⁷

Eserin sonunda “Kelimat-i mu‘telle dair kavaid-i külliyye” başlığı yer almıştır. Burada illet hafi bulunan kelimelere dair toplam 13 kuraldan bahsedilmiştir.²⁷⁸

Eserin sonunda aksam-ı seb‘a ölçü alınarak sülâsî ve sülâsî mezid fiillerin bab çekimleri tablo halinde verilmiştir.²⁷⁹

Fiillerin çekim tablosunun ardından “İhtar” başlığı açılmıştır. Burada sülâsî, rubâî, humâsî ve rubâî mücerred fiilleri için birer emsile-i muhtelif verilmektedir.²⁸⁰

Müellif eserinin son dört sayfasında “Mükâleme” başlığı ile günlük konuşma cümlelerine yer vermiştir. Cümlelerin önce Türkçe ardından Arapçaları zikredilmiştir.²⁸¹ Mükâlemeye örnek:²⁸²

Tablo 6. Mükâleme

مكالمة	
Sabah-ı şeriflerin hayrolsun efendim.	أسعد الله صباحكم، يا سيدي.
Mizac-ı şerifiniz nasıldır?	كيف مزاجكم الشريف؟
Şükürler olsun sıhhatteyim.	لله الحمد، في غاية الصحة.
Efendi pederinizin keyfi nasıldır?	كيف حال والدكم؟
Sıhhattedir.	هو في غاية الصحة.

1. 3. 4. Miftâhu mükâleme-i ‘Arabiyye

Halep’te dünyaya gelen ve 1871-1932 yılları arasında yaşayan Zeki Meğamiz²⁸³ tarafından kaleme alınan eser 1322 yılında İstanbul’da Şirket-i Mertebiye Matbaası’nda basılmış olup 230 sayfadan oluşmaktadır.

Önsözü bulunmayan eserin sonunda “Lâhika” başlığıyla bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde Meğamiz eseri Arapçayı yeni öğrenenler için yazdığını ve eserin sarf ve nahiv kitabı değil mükâleme kitabı olduğunu belirtmiştir.²⁸⁴

²⁷⁷ Eğribozi, s. 31.

²⁷⁸ Eğribozi, s. 117-119.

²⁷⁹ Eğribozi, s. 120-153.

²⁸⁰ Eğribozi, s. 154-155.

²⁸¹ Eğribozi, s. 156-159.

²⁸² Eğribozi, s. 156.

²⁸³ Mustafa Şentürk, “Modern Dönemde Kur’ân’ın Türkçeye Çevrilmesi Macerası Zeki Meğamiz’in Türkçe Kur’ân-ı Kerîm Tercemesi”, Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II, İstanbul, 2013, s. 502.

²⁸⁴ Zeki Meğamiz, Miftâhu mükâleme-i ‘Arabiyye, İstanbul: Şirket-i Mertebiye Matbaası, 1322/1905, s. 218.

Müellif eserine müfret, cemi‘ ve tesniye konularıyla giriş yapmıştır. Eserde müzekker, müennes, harf-i tarif, isim, fiil gibi sarf, irabında hareke yerine harf alan kelimeler, gayr-ı munsarif isimler, sıfatla mevsufun mutabakatı, te’kid gibi nahiv konuları, konu başlığı olarak kullanılmıştır. Zikredilen başlıklarda konuyla alakalı kelimeler ve cümleler verilmiş konuya dair açıklama yapılmamıştır. Müellif gerek konuyla alakalı gerekse vermiş olduğu kelimelerin kullanımına²⁸⁵ dair elzem gördüğü bilgileri dipnotta vermiştir. Kitabın genelinde işleyiş bu şekilde devam etmiştir. Daha sonra sağlık, hava durumu, ziyaret, mevsimler gibi konulara dair diyalog metinlerine yer verilmiştir. Bu diyaloglar daha çok günlük hayatta kullanılan cümlelerden oluşmakla birlikte bazıları ilmi konularla ilgilidir.²⁸⁶ Eserin devamında İslâm’ın meşhur kişileri,²⁸⁷ meşhur Arap şairleri²⁸⁸ ve dünyada meydana gelen bazı önemli olaylar²⁸⁹ zikredilmiştir. Ardından şiir²⁹⁰ ve nesirden²⁹¹ Arapça metinler ve tercümeleri verilmiştir. Bu şiir ve nesir örnekleri konu itibarıyla insanın sahip olması gereken değerleri içermektedir. Sonrasında “Muharrerât örnekleri ve lakaplar” başlığı açılarak yazıya başlarken kullanılan lakaplara dair misaller sunulmuştur.²⁹² “İsm-i tafdilden mastar” konusu şu şekilde işlenmiştir.²⁹³

Tablo 7. İsm-i Tafdil

Ahmet Ali’den daha ziyade kâtiptir.	أَحْمَدُ أَكْتُبُ مِنْ عَلِيٍّ.
En ziyade kâtip olma	أَكْتُبِيَّة
En ziyade çok olma	أَكْثَرِيَّة
En ziyade rüchân sahibi olma	أَرْجَحِيَّة
En ziyade kıdem sahibi olma	أَقْدَمِيَّة
En ziyade galip olma (‘Ale’l-ekser makamında müstameldir).	أَغْلَبِيَّة
Ebû Hanife fukahânın efkahıdır.	أَبُو حَنِيفَةَ أَفْقَهُ الْفُقَهَاءِ.
İmrüülkays ve Zühayr, en-Nâbiğa ez-Zübyâni şüara-i cahiliyenin eş’arındırlar.	أَمْرُؤُ الْقَيْسِ وَزُهَيْرُ النَّابِغَةِ الذُّبْيَانِيُّ هُمُ أَشْعَرُ شُعْرَاءِ الْجَاهِلِيَّةِ.
Elzem lâzıma tercih olunur.	يُرَجَّحُ الْأَلَزَمُ عَلَى الْأَلَزَمِ.

²⁸⁵ Zeki Meğamiz, s. 12.

²⁸⁶ Zeki Meğamiz, s. 66-67.

²⁸⁷ Zeki Meğamiz, s. 176-179.

²⁸⁸ Zeki Meğamiz, s. 180-181.

²⁸⁹ Zeki Meğamiz, s. 199-204.

²⁹⁰ Zeki Meğamiz, s. 205-208.

²⁹¹ Zeki Meğamiz, s. 209-212.

²⁹² Zeki Meğamiz, s. 213-215.

²⁹³ Zeki Meğamiz, s. 90-91.

Örneklerin geçtiği bu sayfalardaki dipnotlarda aynı kalıpta kullanılan ism-i tafdil ile sıfat-ı müşebbehe farkına değinilerek konuya dair şu açıklamaları yapılmıştır.

İsm-i tafdil vezni üzerine gelen *أحمر, أصفر, أبيض, أسمر* gibi sıfatı ism-i tafdil ile karıştırmamalıdır. İsm-i tafdil renk ve kusur mânalarını mütezammin efâlden gelmez. Binâberin *أعرج, أعور* gibi kusur ifade eden sıfat dahi ism-i tafdil olamaz. Türkçede edevat-ı tafdil (en), “daha ziyade” dir. Fakat bunların Arapça ism-i tafdil ile beraber istimâli caiz değildir. Mesela, “Bu ondan daha ziyade eşherdir.” denilemez. Ya “Bu ondan eşherdir.” yahut “Bu ondan daha ziyade meşhurdur.” demelidir.²⁹⁴

Dipnotta verilen bilgilerin hepsi bu nitelikte değildir. Meğamiz, bazen taaccüp başlığında²⁹⁵ olduğu gibi doğrudan mevzuya giriş yaparken eserin 119. sayfasında görüldüğü üzere gramer açısından bazı fiilleri tahlil eden ön bilgi niteliğinde açıklamalar sunarak, eserinde yer vermiş olduğu kelime ya da ifadelerin hangi konuyla alakalı olacağını konu başlığından sonra belirtmiştir.

Müellif eserinin “Lahika” kısmında basım hatasından dolayı hareke yanlışlarının bulunduğunu belirtmiş ve bu hataların ıslahı için eserinin sonunda hatalı kelimelerin geçtiği sayfa ve satır numaranın da zikredildiği “Doğru-Yanlış Cetveli” vermiştir.²⁹⁶

1. 3. 5. *Usûl-i Tadrîs-i ‘Arabî*

Eser Beyrut’taki İdadi Mektebi muallimlerinden İsmail Hâmetî b. Osman (ö. ?) tarafından kaleme alınmıştır. 1325 yılında İstanbul’da Mahmut Bey Matbaası’nda basılan eser 189 sayfadan oluşmaktadır.

İsmail Hâmetî eserin kapak kısmında dil tahsili konusunda iltifata tabii olmuş Avrupalı dilci Mösyö Jean François Ahn’ın (1796-1865) usulünü esas alarak kaleme aldığını ve eserin idâdî mekteplerinin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulduğunu belirtmiştir.²⁹⁷

Müellif eserde takip ettiği yöntemi şu şekilde açıklamıştır: “Arapçanın özellik ve nitelik açısından diğer dillerin üstünde birçok özelliği olduğundan ve son kelimedede irâb diye adlandırılan harf ve hareketlerin farklı mânalara gelmesi hasebiyle tercüme edilecek örnek Arapça lafızlara uygulanan ve Türkçedeki mânaya göre talebenin hareke koymaya alıştırılması tercüme hususunda ilk yapılması gereken şeydir. Bu sebeple Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya tercüme olmak üzere birtakım alıştırmalar verilmiş, sonra da tercümeyle ait kavaid esasları gösterilmiştir. Müellif devamında yirmi yıldır aralıksız olarak Arabistan’daki Arap çocuklarına Türkçe, Türk çocuklarına da Arap dilini bu yolla tedris ve talim hususundaki tecrübelerine dayanarak, bu usule riayet eden

²⁹⁴ Meğamiz, s. 90-91.

²⁹⁵ Meğamiz, s. 92.

²⁹⁶ Meğamiz, s. 219-230.

²⁹⁷ Hâmetî b. Osman, *Usûl-i tedris-i ‘Arabî*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1325/1908, s. 1.

öğrencilerin az bir vakitte hem usûl-i tercüme ve tekellüme hem de imlâ ve lûgate kesb-i meleke ve maharet kazanacağına vurgu yapmıştır.”²⁹⁸

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü “Amelî Talimler” özellikli 89 dersten oluşmaktadır.²⁹⁹ İkinci bölümde gramer kuralları,³⁰⁰ üçüncü bölümünde ise ilki edatlar ve anlamlarını,³⁰¹ ikincisi kitapta geçen kelimelerin alfabetik olarak sıralanışını içeren³⁰² iki sözlük bulunmaktadır.

89 dersin yer aldığı birinci bölümde her bir ders için önce kelime listesi alfabetik sıra gözetilmeden anlamlarıyla birlikte sıralanmıştır. Ardından bu kelimelerin geçtiği örnek cümlelere yer verilmiştir. Üçüncü sırada günlük konuşmayla alakalı, öğrencilerin pratik olarak benzerlerini kurabilecekleri Arapça cümleler zikredilmiştir.³⁰³ Derslerin genelinde bazı kelimelerin müzekker ve müennes oldukları belirtilmiştir. Birinci dereste kâne [كان] ve kânet [كانت] fiilleri ile hisan [حصان] kelimesinin sonuna bitişen zamirlerin türlerine işaret edilmiştir. İkinci ders de bu şekilde işlendikten sonra “Talim” başlığında Türkçe cümleler verilmiş³⁰⁴ olup bunların sayısının 87 adet olduğu görülmektedir. Bunların içerikleri incelendiğinde cümlelerin önceki bir veya birkaç dersle ilgili cümlelerden ve günlük hayat ile alakalı konulardan oluştuğu görülmektedir. Eserde bu başlık altında verilen bu cümlelerle nasıl bir alıştırma yapılmak istendiği açıklanmamakla birlikte Arapçaya tercümesinin istenmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Burada örnek olarak birinci dersin işleniş yer almaktadır. İlk olarak Arapça kelimeler Türkçesi ile birlikte aşağıdaki gibi sıralanmıştır.³⁰⁵

Tablo 8. Kelimeler

Valide, Ana	الوالدة، الأم	Peder, Baba	الوالد، الأب
Hemşeri, Kız karındaş	الأخت	Birader, Karındaş	الأخ
Kısrak	الفراس	At	الحصان
Yanımda, Yanında	عندي، عنده	Yan, Nezd	عند
De	في، ب	Ev, Hane	البيت

²⁹⁸ Hâmeti b. Osman, s. 2.

²⁹⁹ Hâmeti b. Osman, s. 3-102.

³⁰⁰ Hâmeti b. Osman, s. 103-153.

³⁰¹ Hâmeti b. Osman, s. 154-158.

³⁰² Hâmeti b. Osman, s. 159-189.

³⁰³ Hâmeti b. Osman, s. 4.

³⁰⁴ Hâmeti b. Osman, s. 4.

³⁰⁵ Hâmeti b. Osman, s. 3.

Ardından muhatap zamirlerin tekil, ikil ve cemi'lerin müzekker ile müennesleri verilmiştir.³⁰⁶

Tablo 9. Muhatap Zamirler

مؤنث					مذكر			
Senin atın	Atını	Atın	ك	حصانك	ك	حصانك	مفرد	مخاطب
Atınız	Atı	İkinizin atı	كما	حصانكما	كما	حصانكما	تثنیة	
Sizin atınız	Atınızı	Atınız	كن	حصانكن	كم	حصانكم	جمع	

Sonrasında bu kelimelerin içinde geçtiği;

أبي كان عنكم مساءً. أمي كانت صباحاً في بيتكم. أختنا كانت في البيت. أخوك كان عندنا. أبوك كان مساءً في البيت. فرسي كانت صباحاً في بيتك. أختكما كانت في بيتنا. أخوكم كان مساءً عندي. حصانكم كان في بيتنا. أختكن كانت صباحاً في بيتك، أخوكم كان بالبيت.

şeklinde Arapça cümleler müzekker ve müennes örnekleriyle zikredilmiştir.³⁰⁷

İkinci dersten sonra “Talim” başlığında verilen cümleler şöyledir:

Validen sabahleyin bizim evde idi. Komşunuz kadın akşamleyin sizin bahçede imiş. Biraderin sabahleyin mektepte idi. Onun kitabı sizin orda idi. Komşumuz akşamleyin evde imiş. Hemşirem sabahleyin evde imiş. Onun atı sizin orda idi. Bizim at sabahleyin sizin orda idi.³⁰⁸

Buradaki örneklerde dikkat çeken husus cümlelerin bir önceki Arapça metinde geçen cümlelerle benzer nitelikte olması ve belli bir konu etrafında aynı kelimelerden kurulmuş olmasıdır.

Dipnot kısmında ise “İsimlerin ahirine ittisal eden zamirlerin ahvaline numune olarak [حصان] kelimesi gösterilmiştir. Sair isimler buna kıyas edilecektir.” ifadeleriyle kısa bir not verilmiştir. Bu bölümde sadece iki yerde dipnot kullanılmış olup diğer dipnotta eserde verilen örneğin işleniş ifade edilmiştir.³⁰⁹ Ayrıca bu bölümde gramer konusu anlatılmamış, Arapça ve Türkçe parçaların hacimleri gittikçe artarak, içerikleri zorlaşmıştır.

Eserin ikinci bölümünde “Kavâid-i esasiye” başlığı altında kelime, isim, müzekker-müennes, müfret- tesniye-cem‘, isim ve sıfat tamlaması, adet, ism-i işaret, ism-i mevsûl, ism-i tafdil, ism-i tasğir, ism-i mansub, sîga-ı nesebiyye, zamir, mübteda ve haber, fiil, mastar, fail, mefûl, hal şeklinde gramer konuları ele alınmıştır.³¹⁰ Gramer konuları fazla detaya girmeden özlü bir şekilde anlatılmış,

³⁰⁶ Hâmeti b. Osman, s. 3.

³⁰⁷ Hâmeti b. Osman, s. 4.

³⁰⁸ Hâmeti b. Osman, s. 4.

³⁰⁹ Hâmeti b. Osman, s. 5.

³¹⁰ Hâmeti b. Osman, s. 103-153.

ardından konu ile alakalı örnekler ve bu örneklerin Türkçeleri yazılmıştır. Örneklerde tahlil çalışması yer almamıştır. Ek olarak müellif tarafından açıklanması önemli görülen konular “Mühim” başlığında belirtilmiştir. Bunun dışında eserde “Kaide”, “Tenbih”, “İhtar”, “Faide” alt başlıkları yer almıştır. “Kaide” başlığında konuya dair kurallar zikredilmiştir. “Tenbih ve ihtar” kısmında konu anlatımından sonra uyarı niteliğinde bilgiler anlatılmış, “Faide” alt başlığında ise not şeklinde bilgiler verilmiştir.

Örnek olarak birkaç maddenin işleniş şekli sırasıyla burada verilmiştir:

İlk olarak kelime ve ismin tanımı yapılmış ardından müzekker isim açıklanmıştır.³¹¹

Kelime

Kelime: Mânalı lafza denir. Üç nevidir: İsim, fiil, harf.

İsim

İsim: Eşhâs, hayvanât vesâire kâffe-i mevcûdâtı gösteren ve zamana iktirânı olmayan kelimedir.

Müzekker-Müennes

İsm-i Arabî ya müzekker veya müennes olur.

Müzekker: Delalet ettiği şey erkek olan ve alâmet-i te’nîseden hâlî bulunan kelimedir. O kelimenin delalet ettiği şey ya hakiki erkek olur veya olmaz.

Tablo 10. Müzekker-Müennes

Hakikaten Erkek Olmayana Misal		Hakikaten Erkek Olana Misal	
Kitap	الكتاب	Erkek	الرجل
Kalem	القلم	Dede	الجد
Fes	الطربوش	Peter	الأب، الوالد
Ağaç	الشجر	Oğul	الابن، الولد
Taş	الحجر	Deve	الجمال
Ev	البيت	Horoz	الديك

Sonrasında müennes isim, müfret- tesniye-cemi*, izafet terkibi, adet, ismi işaret gibi konular aynı yöntemle işlenmiştir.

³¹¹ Hâmeti b. Osman, s. 103.

Bu bölümde yukarıda da belirtildiği gibi müfret-tesniye-cemi³¹² terimlerinin tanımlaması yapılırken üç adet tenbih,³¹³ iki tane kaide³¹⁴, bir tane ihtar³¹⁴ ve mühimme³¹⁵ alt başlığı açılarak buralarda konuyla ilgili bilgilere anlamları verilen örnekleriyle birlikte temas edilmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde “Edevât” başlığı altında istifham ve şart edatları, zarf ve zamir gibi 45 edat örnek bulunmaktadır.³¹⁶ Edatların anlamları verildikten sonra her biri için birer Arapça örnek cümle Türkçe anlamıyla birlikte zikredilmiştir.

Örnekler:

أ: Edat-ı istifhamdır: أ جاء؟ = Geldi mi?, أ كتاب؟ = Kitap mı?

أمام: Ön mânasındadır: قعدت أمام باب المكتب = Mektebin kapısının önünde oturdum.³¹⁷

Edatlar kısmı işlendikten sonra “Arapçadan Türkçeye Lügatçe” başlığında kitapta geçen kelimeler iki sütun halinde alfabetik olarak³¹⁸ anlamlarıyla birlikte sıralanmıştır.³¹⁹ En son sayfadaki “Doğru-Yanlış Cetveli”nde kitaptaki on dokuz hatanın sayfa ve satır numaraları belirtilerek doğruları sıralanarak eser bitirilmiştir.³²⁰

1. 3. 6. *Teshîlu'l-Lehçe ve's-Sarf fi Usûli'l-Mükâlemeti'l-'Arabiyye*

1851 yılında Karaman ilinin Ermenek ilçesinde dünyaya gelen, Beyazıt cami dersiâmı, dil ve din âlimi olan Süleyman Sırrı'nın (ö. 1931)³²¹ kaleme aldığı bu eser, 1325 yılında İstanbul'da Şirketi Mertebiye Matbaası'nda basılmıştır. 205 sayfa sayfadan oluşan eserde 150 ders bulunmaktadır.

Süleyman Sırrı “İfâde-i mahsusa”da kitabını yazma amacını şu şekilde ifade etmektedir: “.... Bu ana kadar öğrenilen ve öğretilen gelen kitapların müellifleri en çok Arapçanın kurallarını öğretmek için telif ve tertip edilip öğrenim ve öğretimlerini bu minval üzere icra ederek muhâvere ve mükâleme usulünü nazar-ı îtibar almamasından neşet etmiştir.” “.... Bu sebeple hem Arapça kuralları hem de muhâvere ve mükâleme usulünü anlamak ve pek az bir zaman zarfında Arapça konuşmak ve Arapça

³¹² Hâmeti b. Osman, s. 106-107.

³¹³ Hâmeti b. Osman, s. 106-107.

³¹⁴ Hâmeti b. Osman, s. 107.

³¹⁵ Hâmeti b. Osman, s. 108.

³¹⁶ Hâmeti b. Osman, s. 154-158.

³¹⁷ Hâmeti b. Osman, s. 154.

³¹⁸ Az da olsa alfabetik sıranın dışına çıkmıştır. الإيجار – الإرسال – الصيدلاني – الاسنجيار – البلس – التين – العواسية – الطرفاء – الاثلى – الشيشة – المداعة – الشحاذ – السائل – المطلب – السكاكين – المهد – الرأس – الدبوس – الحطاب – المرور – العبور – المسابقة – محل النوم – المنامة – اللبن – الرائب – الكأسات – الجروب – القرن – الروق – المقشة – الوطيدة – المنصب – النوم – الرقود – المطر – الغيث – المصفاة – الراوق – المشرب – البلبلة.

³¹⁹ Hâmeti b. Osman, s. 159- 189.

³²⁰ Hâmeti b. Osman, s. 189.

³²¹ Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ek-2, Ankara: TDV Yayınları, 2019, s. 538.

kaidelerini öğretecek surette *Teshîlu 'l-lehçe ve 's-sarfî usûli 'l-mükâlemeti 'l-'Arabiyye* unvanıyla bir risale tertip ve telifine ibtidar eyledim”³²²

Bu ifadelerinden önce Süleyman Sırrı, Âl-i İmrân sûresi ﴿تَعَالُوا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ﴾³²³ ayeti ile Rûm sûresi ﴿كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾³²⁴ ayetlerini zikrederek Arapça dışında diğer dillerin de öğreniminin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Nasıl ki ümmetin birliği ve İslâm'ın daha iyi anlaşılması için Kur'ân'ın dili olan fasih Arapçanın bilinmesi zaruri ise Avrupa'nın sanatını, teknolojisini öğrenmek ve bunları çok iyi anlayabilmek için onların dillerinin de iyi derecede bilinmesi gerektiğine vurgu yapmıştır.³²⁵

Bu kısımdan sonra gelen Mahmut Esad Efendi'nin (ö. ?) yazmış olduğu takrizde Süleyman Sırrı'nın eserini yukarıda ifade edilen amaca uygun olarak telif ettiği, bu alıştırmaya usulü üzere yapılan çalışmaların ilk olarak yabancı ülkelerde başladığı, onların başarılı olmalarının ardından bizde uygulandığı belirtilmiştir.³²⁶

“İhtarât” başlığı altında eseri okutacak hocanın uyması gereken kuralları altı madde halinde sıralamıştır. Bunlar:

- 1- Babların çekimi öğrencilere güzelce ezberletilmesi,
- 2- Sonrasında her babın vezni, yapım ve çekim ekleri, çeşitli kelimelerin bu vezinlere tatbiki, değişik vezinlerden türetilmiş kelimelerin aslî harflerinin tespiti ile zaid harflerin belirlenme yönteminin öğrencilere öğretilmesi,
- 3- *Emsile-i muhtelif*e ve *Emsile-i muttaride*'den her birinin zikredilen bablardan çekimi, her kelimenin çekiminin yapıldığı baba göre aldığı mânânın öğrenci tarafından ifade edilmesi ve anlaşılması,
- 4- Sonrasında her çekimin altına yazılan kelimelerin kullanılan bablar ile çekimi yapılarak ifade edeceği mânalar açıklanarak bu mânaların ezberletilmesi,
- 5- Bu kelimelerden tertip olan mükâleme ibarelerinin anlamları halledilerek tatbik edilmesi,
- 6- Son olarak bu kelimelerin mânasından yazılmış olan Türkçe ibareler Arapçaya, Arapça ibareler Türkçeye yazılı ve sözlü olarak tercüme edilerek talebe mükâlemeye alıştırılması istenmiş ve bu altı vazifeden hiçbir şekilde uzaklaşılması vurgulanmıştır.³²⁷

³²² Süleyman Sırrı, *Teshîlu 'l-lehçe ve 's-sarfî usûli 'l-mükâlemeti 'l-'Arabiyye*, İstanbul: Mertebiye Matbaası, 1325/1908, s. د - ف.

³²³ Âl-i İmrân 3/64 “Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin.”

³²⁴ Rûm 30/32 “Her bir grubun kendindekini beğendiği fırkalara ayrılmayın.”

³²⁵ Sırrı, s. ا.

³²⁶ Sırrı, s. ت.

³²⁷ Sırrı, s. 10.

İki bölümden oluşan eserin sarf konularının anlatıldığı ilk bölümü “*Teshîlu’l-lehçe ve’s-sarf fi usûli’l-mükâlemeti’l-‘Arabiyye*”,³²⁸ nahiv konularının anlatıldığı ikinci bölümü “*Usûl-i nahviyye tarikiyle mükâleme*”³²⁹ başlığını taşımaktadır.

Birinci bölüm sarf konularını içeren 92 dersten oluşmaktadır. Dersler numara ile başlıklandırılmıştır ancak her başlıkta ders konusu belirtilmemiştir.

Eserde 24 ders “Tatbikat”,³³⁰ 3 ders “Mezidat”,³³¹ 6 ders “Tasrifat”³³² ve 2 ders “Tenbih”³³³ başlıkları ile başlamıştır. Derslerde pek çok “Tenbih”, “Mühimme”, “Lügat” ve “Tercüme” alt başlıklarına yer verilmiştir. Bunun yanında bazı derslerde diğerlerinden farklı olarak emsile-i muhtelif, bablar, fiiller ve çekimleri konusu ele alınmıştır.³³⁴

“Tatbikat” başlığı altında Arapça konuşma diyaloglarına yer verilmiştir. Bazı dersler ise sadece tatbikattan ibarettir.³³⁵ Bunlar bir önceki konuda geçen kelimeleri içeren Arapça metinlerden oluşan alıştırmalardır. “Mezidât” başlığı altında ise mezid isim ve fiiller anlamlarıyla sıralanmıştır. “Tenbih” ve “Mühimme”lerde konuya dair önemli görülen bilgiler sunulmuştur. “Tasrifat” ve “Lügat” kısımlarında ise isim ve fiiller verilerek altlarına anlamları yazılmıştır. Tasrifat kısmında lügatten farklı olarak bunların çekimleri istenmiştir. “Tercüme” bölümünde de yine konu ile alakalı Türkçe metinler yer almıştır.

Birinci bölümdeki 26. dersin işlenişine bakılacak olursa “Tasrifat” başlığı altında 14 adet isme yer verilmiştir.³³⁶

Tablo 11. Tasrifat

تصريفات						
وقف، وقوف		ركوع	سجود	حبس	رحمة	حمد، مدح، ثناء
Durmak		Eğilmek	Alını yere koymak	Menetmek	Esirgemek	Övünmek
ملك		عبادة	قراءة، تلاوة	طبخ	أكل	شعب
Sahip olmak		Kulluk etmek	Okumak	Pişirmek	Yemek	Acıkmak

³²⁸ Sırrı, s. 13-132.

³²⁹ Sırrı, s. 133- 205.

³³⁰ Eserde 18, 21, 24, 29, 31, 33, 35, 37, 39, 42, 44, 46, 52, 54, 56, 61, 65, 68, 76, 78, 80, 81, 82 ve 83. dersler bu başlık altında işlenmiştir.

³³¹ Eserde 20, 22, 86. dersler bu başlık altında işlenmiştir.

³³² Eserde 25, 26, 27, 51, 66 ve 84. dersler bu başlık altında işlenmiştir.

³³³ Eserde 15 ve 75. dersler bu başlık altında işlenmiştir.

³³⁴ Eserde 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 23, 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 79, 85, 87, 88, 89, 90, 91. derslerde konu isimleri yer almıştır.

³³⁵ Bunlar 18, 24, 29, 42 numaralı derslerdir.

³³⁶ Sırrı, s. 39.

Ardından gelen “Lügat” başlığında ise isim türünden kelimeler zikredilmiştir.³³⁷

Tablo 12. Lügat

لغات									
أمام	باب	أنا	سيدي	من أنت؟	ابن	جار	دار	مذ أمس	قبل ساعة
Ön	Kapı	Ben	Efendim	Sen kimsin?	Oğul	Komşu	Ev	Dünden beri	Bir saat evvel

“Tatbikat” kısmında ise yukarıda zikredilen kelimeler günlük hayatta kullanılabilecek cümleler halinde verilmiştir.

من الواقفُ أمام الباب؟ أنا يا سيدي. من أنت؟ (أنا) ابن جارك. الإمام راعٍ والمصلي ساجد. حابس الناس عن الخير غير راحم لنفسه. الحمد للمنع ممدوح. مالك الدار أدري وأعلم بما فيها. العابد الله تعالى مستحق للرحمة. خير الناس قارئ القرآن وتالي الكتب. أنت طابخ هذا الطعام؟ نعم سيدي. فأنا آكله فإني ساغب مذ أمس. أنا شعبان؛ لأني أكلت قبل ساعة.³³⁸

Bu şekilde tatbikat derslerinde “Tasrifât” ve “Lügat” kısmındaki kelimelerin bulunduğu diyalog metinleri verilerek pratik konuşmayı geliştirmek hedeflenmiştir. Ayrıca bu metinlerde bazen parantez içinde fiillere karşılık gelen zamirlerin munfasıllarına bazen de zamirlerin karşılığı olan fiillere yer verilmiştir. Sadece birinci bölümün son dersi olan 92. ders Arapça cümleler tercümeleriyle birlikte verilerek işlenmiştir.

Birinci bölümün devamı niteliğinde olan “*Usûl-i nahviyye tarikiyle mükâleme*” başlıklı ikinci bölüm 93-150. derslerden oluşmaktadır. Bunların sayısı 57’dir. Birinci bölümde olduğu gibi her derste olmamakla birlikte derslerin çoğu “Tatbikat” ve “Tercüme” alt başlıklarıyla işlenmiştir. “Tatbikat” kısmında derste işlenen konuları içeren Arapça okuma metinlerine, “Tercüme” kısmında ise Türkçe metinlere yer verilmiştir.

İkinci bölümde 106. dersin işlenişi şu şekildedir.

Hurûf-i İcâb

Evet mânasında olan [نَعَمْ, بَلَى] kelimeleridir. [نَعَمْ] geçen kelamı gerek nefî gerek ispat bulunduğu hal üzere takrir ifade eder. Mesela [جاء فلان] yahut [هَلْ جاء فلان] kelamının cevabında [ألم يَجِئْ فلان] yahut [ما جاءني فلان] demek evet geldi demektir. [نَعَمْ] cevabında

³³⁷ Sırrı, s. 39.

³³⁸ Sırrı, s. 39.

[نَعَمْ] demek evet gelmedi demektir. [بلى] kelimesi ise icab-ı nefî yani istifham-ı inkardan sonra ispat ifade eder. Mesela ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ﴾³³⁹ Rabbiniz değil miyim? demek olup cevabında [بلى] demek evet Rabbimiz sensin demektir. [نَعَمْ] denmiş olsa idi evet Rabbimiz değilsin demek olurdu.³⁴⁰

Müellif [نَعَمْ, بلى] iki cevap harfini açıkladıktan sonra “Tatbikat” başlığına geçmiştir. هَلْ وَصَلَ إِلَيْكَ مَا أَرْسَلْتُهُ؟ نَعَمْ. مَا فَعَلْتَهُ؟ فِي الدَّرِّ مَحْفُوظٌ. أَلَمْ يُعْطِكَ مَعَهُ كِتَابًا؟ نَعَمْ. أَلَمْ تَسْأَلْهُ؟ بلى. مَا قَالَ؟ (قَالَ) نَسِيتُهُ فِي الدَّارِ أَتَيْتُهُ بَعْدُ. أَلَمْ أَقُلْ لَكَ أَتَيْكَ غَدًا؟ بلى. بَلْ قُلْتُ وَلَكِنْ لَمْ تَسْمَعْ أَنتَ.³⁴¹

Burada konuyla alakalı Arapça diyalog metninden sonra “Tercüme” başlığına yer verilmiştir. Fülân geldi mi? Evet. Ne vakit geldi? Üç gün önce. Bir kitap göndermiş idim verdi mi? Hayır, vermedi. Sorar mısın? Evet. Söyle getirsin, sana versin. Sen de bana ver.³⁴²

Zikredilen bu Türkçe diyalogun ardından “Edevat-ı Tefsir” başlıklı yeni bir konu anlatılmıştır. قول [أَنْ] gibi yani ([أَيُّ، أَنْ] جاء أخوك أَيُّ زَيْدٍ. قُلْتُ لَكَ مَا قُلْتُ. أَنْ آتٍ كِتَابِي) kavlinde ³⁴³ ﴿أَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّكَ مَا يُوحَى﴾ kavlinde ³⁴⁴ [أَنْ] kavlinde ³⁴⁵ ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ﴾ kavli ³⁴⁶ [أَقْدَفِيهِ] mânasına delalet eden lafzın mefûlünü tefsir eder. İnâye, kasıt, irade masterlarından müştak olan [يعني، أعني، والمراد، والمقصود] gibi kelimeler de elfaz-ı tefsirdendir. Bunlar ile tefsir ekseriya sual-i mukaddere cevaptır.³⁴⁴

İzah edatlarını bu şekilde anlatan müellif, “Harf-i tevakkû” konusuna geçmiştir.

[قد] kelimesi muzariye dahil olursa bazen taklîl ifade eder. [قَدْ يَصْدُقُ الْكَذُوبُ] gibi ki ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ﴾³⁴⁵ çok yalan söyleyen bazen doğru söyler demektir. Bazı kere tahkik ifade eder. gibi ki elbette Allah biliyor demektir.³⁴⁶

³³⁹ A'râf 7/172 “Ben sizin Rabbiniz değil miyim.”

³⁴⁰ Sırrı, s. 152-153.

³⁴¹ Sırrı, s. 153.

³⁴² Sırrı, s. 153.

³⁴³ Tâhâ 20/38, “O vakit biz annene ilham edilmesi gerekenleri ilham edip kalbini şöyle yönlendirmiştik.”

³⁴⁴ Sırrı, s. 153.

³⁴⁵ Ahzâb 33/18 “Elbette Allah bilir.”

³⁴⁶ Sırrı, s. 154.

Tevakkû harfî olan [قد] edatının anlatımının ardından bir sonraki ders olan “Hurûf-i tendim ve tahzîza” konusu işlenmiştir. Yukarıdaki son iki konunun anlatımında “Tatbikat” ve “Tercüme” şeklinde alıştırma görülmemiştir.

1. 3. 7. Sarf-ı ‘Arabî ve Temrînât

1872 yılında Bağdat’ta dünyaya gelen mütercim ve mütefekkir Babanzâde Ahmet Naim’in (ö. 1934) kaleme aldığı *Sarf-ı ‘Arabî ve Temrînât* adlı eser 1323 yılında İstanbul’da Mahmut Bey Matbaası’nda basılmış olup 220 sayfadan oluşmaktadır. Eser Galatasaray ders nâzırı³⁴⁷ (müfettiş) Mustafa Cemil Efendi’nin (ö. ?) *Sarf-ı Arabî* isimli kitabının uygulamalı olarak alıştırma kitabı haline getirilmiş şeklidir.³⁴⁸ Ahmet Naim’in esere yapmış olduğu bu ilaveler kalın çizginin altında rakamlarla yer almıştır.

Ahmet Naim, “Lisân-ı ‘Arabî’nin vucub-i tahsili ve usul-i tedrisi hakkında birkaç söz” başlıklı önsözde Arapçanın din dili olması hasebiyle İslâm coğrafyasındaki dillerin hepsine girmiş olduğunu ve her Müslümanın fasih Arapça öğrenmesi gerektiğini özellikle de yazı dilinin yüzde yetmişi Arapça olan Osmanlı vatandaşlarının bu dili öğrenmeye daha çok muhtaç olduğunu vurgulayarak Arapça öğrenimi hususundaki düşüncelerini ifade etmiştir.³⁴⁹ Ayrıca Ahmet Naim, milliyetimizi, geçmişimizi, tarihimizi, kendi öz kültürümüzü ve ahlakımızı unutmamamız için Arapça öğrenmeyi zaruri görmüştür. Nasıl ki yabancı bir dil mesela Fransızca, Fransızca olduğu için tahsil ediliyorsa Arapça da Türkçeye yardımcı olduğu için değil Arapça olduğu için tahsil edilmesi gerektiği görüşündedir.³⁵⁰

Müellif, önsözünün devamında Mekteb-i Sultani’de hocalık yaparken öğrencilerin ders nâzırı Cemil Efendi’nin *Sarf-ı Arabî* kitabını okuduklarını, kitabın Arapça öğrenmeye yeni başlayan çocukların kolayca anlayabileceği surette açık yazıldığını, içindeki sarf kuralları gayet mücez ve mazbut adeta kusursuz denecek şekilde mükemmel olduğunu belirtmiştir. Ancak bu eserin tedrisi esnasında talebeye yaptırılacak tatbikat ve temrinat ayrıca tedvin ve tertip edilmeyip muallimlerin tercihi bırakıldığından dolayı müellif, sadece sarf kurallarını değil bu kurallar ile beraber doğrudan doğruya dili de öğretmek için, daha birinci seneden itibaren Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya tercüme yaptırmayı hedefleyerek *Temrinat* adlı bu eseri vücuda getirdiğini ifade etmiştir. İki senelik bir tecrübenin ürünü olan eserin, sarf dahi görmemiş çocuklara kuralları çok olan bu dili öğretmeninin yanında konuşma ve yazmayı da öğretecek şekilde tertip edildiğini belirtmiştir.³⁵¹

³⁴⁷ Osmanlı Devleti’nde askeri ve özel okullarda öğretimi denetleyen görevli. Uğur Ünal, “20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askeri Mektepleri”, *Belleten*, 73(267), 2009, s. 581.

³⁴⁸ İsmail Lütfü Çakan, “Babanzâde Ahmet Naim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 375.

³⁴⁹ Ahmet Naim, *Sarf-ı Arabî ve Temrinat*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1323/1905, s. 2.

³⁵⁰ Naim, s. 6.

³⁵¹ Naim, s. 8.

Ayrıca Ahmet Naim bu önsözde *Temrinat*'ın ilk kısmına tertip için -birinci senenin programı olan- sarftan salim fiil ve isimlerin tam olarak bilecek derecede alıştırmaları çoğaltılmakla beraber ufak tefek cümleler tertip edilerek konuya dair birçok tercüme ve talim çalışmaları eklendiğini, bu tercüme ve talimlerin papağan gibi ezberlettirilen kelimeler olmaması ve öğrenilmiş kurallarla yapılabilmesi için gerekli nahiv kuralları gayet özet bir şekilde ve çok kolay anlaşılacak bir tarzda yazılması ve ezberlenmesi üzere bazı isim, fiil ve edatların zikredildiğini ve isimlerin çoğulları ile fiillerin mefûl ve çeşitlerinin verildiğini belirtmiştir. Bunun dışında okuma ve ezberi geliştirmek için küçük fıkralar ve hikâyelere de yer verdiğini vurgulayan müellif, eserde Mehmet Zihni Efendi'nin (1846-1913) eseri ile Avrupalı dilbilimci Laryo Eflory (1553-1625) ve Otto Jespersen'in (1860-1943) yöntemlerinden istifade edildiğini belirtmiştir.³⁵²

Eser, harfler konusu ile başlayıp fiil cümlesi ile devam etmiştir. İsim cümlesinin özelliklerini ise isimler konusunda işlemiştir. Kitapta nahiv kurallarının düzensiz bir şekilde verildiği bunun nedeninin de Arap dilinin pratik kullanımının öğretilmesi olduğu belirtilmiştir.³⁵³

Ahmet Naim 9 sayfalık bu önsözünün ardından "Mukaddime" ile eserine giriş yapmıştır. Burada Arapçada 29 harf olduğuna dikkat çekilmiş, kelimenin tarifi yapılarak şemsi ve kameri harfler hakkında bilgi verilmiştir.³⁵⁴

175 adet "Temrin"den oluşan eserde Ahmet Naim'in eklemiş olduğu "Lügat", "Tercüme", "Talim", "Kıraat" ve "Ezber" başlıkları yer almaktadır. Bu başlıklar tüm derslerde düzenli bir şekilde kullanılmamıştır. Bütün konuları içeren "Temrin" başlığı altında pek çok alıştırma bulunmaktadır. Müellif bu alıştırmalarda hatalı cümleler vererek öğrencinin bunları düzeltmesini istemiştir. "Tercüme" başlığı altında Arapçadan Türkçeye, "Talim" başlığı altında ise Türkçeden Arapçaya çeviri istemiştir. Verilen metinler bazen diyalog şeklinde gelmiştir. "Lügat" başlığı altında isimler çoğullarıyla, filler mastarlarıyla birlikte verilmiştir. "Kıraat" ve "Ezber" başlığında ise lügat kısmındaki gibi kelimeler Türkçe karşılıklarıyla birlikte zikredilmiş sonrasında bu kelimelerin içinde geçtiği Arapça metin yer almıştır.

"Lâm-ı Te'kid ile Nûn-i Te'kid" başlıklı ders şu şekilde işlenmiştir:

Müsbet olan muzarilerin evveline mânâyı te'kid için lâm-ı meftûha getirilir. ﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ﴾

³⁵⁵ ﴿رُسُلَنَا﴾ gibi. İşte bu lâma "lâmi te'kid" denilir.³⁵⁶

Daha ziyade te'kidi ifade etmek için bazı kere bu lâmdan başka fiilin ahirine bir de nûn eklenir ki bu nûna da "nûn-i te'kid" denilir. ﴿لَنَسْفَعَنَّ، لَيُئْبَدَنَّ﴾ gibi.³⁵⁷

³⁵² Naim, s. 8-9.

³⁵³ Naim, s. 9.

³⁵⁴ Naim, s. 11-12.

³⁵⁵ Mümin 40/51 "Elbette biz elçilerimize yardım ederiz."

³⁵⁶ Naim, s. 98.

³⁵⁷ Naim, s. 98-99.

İhtar: Nûn-i te'kid, lâm-ı te'kidsiz yahut immasız [إِمَّا] ki "إِنْ" dan mürekkeptir- yahut helsiz [هَلْ] bulunmazsa da lâm-ı te'kid, nûnsuz [ن] bulunur:

هَلْ أُمْتَعَنْ³⁵⁹, ﴿إِمَّا تَرَيِنَّ﴾³⁵⁸, ﴿تَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ﴾, إِنَّا لَنَفْعَلُ gibi.

Nûn-i te'kid muzariden başka emir ile nehyin de ahirine ilave edilirse de emir ile nehiy beraber olduğu vakit lâm-ı te'kide ihtiyaç kalmaz.³⁶⁰

Konuya dair aktarılan bu bilgilerden sonra bazı bilgilerin eşliğinde muzari, emir nehiylerin nûn-i te'kid ile çekimleri verilmiştir. Mustafa Cemil Efendi'nin konu anlatımının ardından Ahmet Naim'in kaleme aldığı kısımlar gelmiştir. İlk olarak Tercüme kısmında Türkçe, "Talim" kısmında Arapça tercüme istenmiştir.

Tercüme örneği:

هَاتِي يَا وَلَدِي هَذِهِ الدَّوَاةَ لِأَكْتُبَ كِتَابًا وَ أُرْسِلَهُ إِلَى صَدِيقِي. خُذْهَا وَ لَكِنْ يَنْبَغِي لَكَ أَنْ تُحْسِنَ كِتَابَتَهُ. لَا تَلْعَبْ مَعَ زَيٍّْ لِأَنَّهُ يُمَرِّقُ ثِيَابَكَ وَ يُوسِّخُهَا. لَمَّاذَا تَصْلُحُ تِلْكَ السَّكَابِكُ؟ تَصْلُحُ لِقَطْعِ اللَّحْمِ حِينَ يُؤْكَلُ الطَّعَامُ. تَعَالَ مَعِيَ أَطْعِمُكَ خُبْرًا وَ عَسَلًا. لِيَقْرَأَ كُلُّ مَنْ دَرَسَهُ لِأَنَّنَا لَمْ نَحْفَظْهُ وَ لَمْ نَتَعَلَّمْ شَيْئًا. لَا يَدْخُلُ صَالِحٌ وَ وَاصِفٌ فِي ذَيْنِكَ الْقَصْرَيْنِ. مَنْ يَسْكُنُ فِيهِمَا؟ تَسْكُنُ فِيهِمَا أُمِّي وَ جَدَّتِي. هَلْ طَرَحَ الْمِلْحُ فِي تِلْكَ الْأَطْعِمَةِ؟ لَا يَا سَيِّدِي لَمْ يُطْرَحْ فِيهَا شَيْءٌ. فَإِذَنْ كَيْفَ نَأْكُلُهَا؟ يَنْبَغِي أَنْ تُؤْكَلَ هَؤُلَاءِ الْأَطْعِمَةُ بِالْمِلْحِ.³⁶¹

Talime örneği:

Geliniz bu ekmekle balı yiyelim. Hayır efendim, aşağıdaki amcazadenin komşularına göndermedikçe bir şey yiyemeyiz. Zira onlar kendilerini intizar ettiğimizi biliyorlar. Farz ediniz ki onu onlara gönderdim ne yaparsınız? O halde biz onlara gider ve yemeği onlarla beraber yeriz. Köşkün kapısını aç ki bu iki çocuk girip bahçede gezinsinler. Hayır efendim, kapıyı açmam. Zira valideleri kendilerini birazdan mektebe göndereceklerdir. Dostuna sor evimizde kaç gün ikamet edecektir? Ya bir gün yahut da iki gün ikamet edecektir. Ondan sonra nere gidecektir? Memleketine gidecektir.³⁶²

"Tercüme" metninde te'kid nûnu ve lâmı ile herhangi bir örnek bulunmamaktadır. "Talim" metni de günlük hayatta geçen konuşma diyalogu ile ilgili verilmiştir.

³⁵⁸ Meryem 19/26 "Görecektir olursan."

³⁵⁹ Enbiya 21/57 "Allah'a yemin olsun ki putlarınıza tuzak kuracağım."

³⁶⁰ Naim, s. 99.

³⁶¹ Naim, s. 98.

³⁶² Naim, s. 99.

96 nolu alıştırma 75 nolu temrindeki masdarlardan bu konuyla alakalı kelime türetimi,³⁶³ 97. alıştırma ise tablodaki müekked masdarların meçhule çevrilmesi istenmiştir.³⁶⁴

98 nolu alıştırma ise zikredilen müekked fiillerin malum meçhul fiile göre çekimi,³⁶⁵ 99. alıştırma ise verilen fiillerin malum meçhul olarak nûn-i müşeddet ve muhaffef ile çekimi istenmiştir.³⁶⁶ Bu alıştırmalardan sonra “Lügat” başlığına yer verilmiştir.³⁶⁷

Tablo 13. Lügat

لغات					
Çocuk, oğul	الْوَلَدُ، الْوَلَدُ	الْوَلَدُ	Haber, havadis	الْأَخْبَارُ	الْخَبَرُ
Dost, arkadaş	الْأَصْدِقَاءُ	الْصَّدِيقُ	Akraba	الْأَقْرِبَاءُ	الْقَرِيبُ
Kenar	الْحُدُودُ	الْحَدُّ	Misafir	الضُّيْفُ	الضَّيْفُ

Lügat başlığında 36 adet kelimenin çoğulları ile birlikte Türkçe karşılıkları verilmiştir.

100 nolu alıştırma “Zirdeki ef’âl-i müekkedenin hareketlerini tamamlayıp yazınız” ifadesi ile fiillerde eksik olan hareketlerin tamamlanması istenmiş böylece konuya dair bilgilerin pekiştirilmesi hedeflenmiştir.³⁶⁸

101 nolu alıştırma ise Türkçe fiillerin müekked olarak Arapçaya tercüme edilmesi istenmiştir. Burada 38 adet fiil zikredilmiştir.³⁶⁹

Ahmet Naim, Mustafa Cemil Efendi’nin işlemiş olduğu sarf konularını içeren eserine bu şekilde çeşitli alıştırmalar ilave ederek eseri daha geniş bir hale getirmiştir.

1. 3. 8. *Gâyetü’l-Ereb fî Teallümi Lisâni’l-‘Arab*

1861 yılında İstanbul’da dünyaya gelen din, edebiyat, tarih, dil gibi pek çok alanda eser yazan Süleyman Tevfik’in (ö. 1939)³⁷⁰ tercüme ettiği bu eser 131 sayfa olup 1331 yılında İstanbul’da el-Adl Matbaası’nda basılmıştır.

Süleyman Tevfik kitabında “İfade-i meram”dan önce tercümesini yaptığı eserin yazarı Muhammed Safa’ya (ö. ?) ait Arapça mukaddemeye yer vermiştir. Muhammed Safa burada Allah’a hamd, Hz. Peygamber’e (s.a.v) salât ve selam ile başlamış sonra bilgi neşrinin gerekliliğinden ve bu

³⁶³ Naim, s. 99.

³⁶⁴ Naim, s. 100.

³⁶⁵ Naim, s. 100-101.

³⁶⁶ Naim, s. 101-102.

³⁶⁷ Naim, s. 102-103-104-105.

³⁶⁸ Naim, s. 105.

³⁶⁹ Naim, s. 106-107.

³⁷⁰ Ersan Güngör (Ed.), 2. *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Elli Yıllık Hatıralarım*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011, s. 13.

dönemde Arapçanın bilhassa önem kazanmasından bahsettikten sonra eserini Osmanlı halkının Arapçaya olan istek ve arzularından ötürü onlara Arapça ibareleri öğretmeyi kolaylaştırmak, Arapçanın kaidelerini en kolay bir şekilde idrak ettirmek, kelimelerin sarfını ve ibareleri tercüme yapmayı öğretmek için böyle faydalı bir kitap telif ettiğini ifade etmiştir.³⁷¹ Ardından müellif eserin “İfade-i meram”ında eserdeki yöntemini şöyle izah eder.³⁷²

“İhtiyar ettiğimiz usulün en büyük fâidesi sarf ve nahvi lüzumu kadar öğrenmekle beraber talebelerin tekellüm ve kitabet edebilmelerini pek az bir zamanda temin eylesidir.” ifadesiyle eserinde gereği kadar sarf ve nahiv konularına yer vererek konuşma ve yazma becerilerini kısa zamanda geliştirebileceklerine vurgu yapmıştır.³⁷³

Eserin her sayfası iki sütun olarak düzenlenmiş olup bir sütunda başlıklar altında Arapça ibareler diğer sütunda ise aynı yöntemle metinlerin Türkçeleri verilmiştir. İstifham ve şart edatları, atıf harfleri, mastar, zamir, mefûl ve çeşitleri gibi sarf ve nahiv konularından özet şeklinde bahsedilmiştir. Bunların yanında günlük hayatta en çok kullanılan bitki, hayvan, çiçek, eşya, zaman, mekân ve ölçü isimleri gibi pek çok konuya dair kelimeler zikredilerek örnek cümleler verilmiştir. Konular açıklandıktan sonra mevzuyla alakalı kelimeler zikredilmiştir. Daha sonra bu kelimeler temrin başlığı altında cümle içinde kullanılmıştır. Bu cümlelerin pratik konuşmaya yönelik olarak hazırlanmış olması eserin yazılmasındaki hedefin gerçekleştirilmesine dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

“Ravâbitü’l-kelam” başlığına kadar konular aynı başlıklar altında Arapça ve Türkçe verilmiştir.³⁷⁴ Bu başlıktan itibaren örneklendirme başlamıştır. Masdar konusunun anlatımında aynı yöntem izlenmiş akabinde örnek kelimeler anlamlarıyla birlikte 4 sütun halinde sıralanarak 313 adet kelime zikredilmiştir.³⁷⁵ Ardında “Envâu’z-Zamâir” başlığı Arapça ve Türkçe olarak açılmış, burada kişi zamirleri, iyelik zamirleri ve mefûllerin çeşitlerine göre zamirler verilmiş akabinde sayılar, sıra sayıları ve kesirli sayılar konusu aynı yöntemle anlatılmıştır.³⁷⁶ Sayfa 28’dek “Yirmiden yukarı sayı isimlerinde kırık müzekker veya müennes fark etmez” konusundan itibaren “Terkip”, “Temrin”, “Kaide” ve “Misal” başlıklarının yer almaya başladığı görülmüştür. Eserde 32 mükâlemeye yer verilmiş bunlar; sabah uykudan uyanınca, Arapça tahsiline dair, mevsimler, mektup yazmak yemek daveti, hasta ziyareti, tebrik, taziye, alışveriş gibi günlük hayatta sıklıkla kullanılan konulardan ve ezberlemesi kolay kısa cümlelerden oluşmuştur.³⁷⁷

³⁷¹ Süleyman Tevfik, *Gâyetü’l-ereb fi teallüm-i lisâni’l-Arab*, İstanbul: el-Adl Matbaası, 1331/1913, s. 3-4.

³⁷² Müellif burada her ne kadar “telif” ifadesini kullanmış ise de eserin tercüme olduğu hem iç kapaktaki bilgidен hem de eserin muhtevâsından anlaşılmaktadır.

³⁷³ Tevfik, s. 5.

³⁷⁴ Tevfik, s. 16-21.

³⁷⁵ Tevfik, s. 22-25.

³⁷⁶ Tevfik, s. 25-29.

³⁷⁷ Tevfik, s. 87-115.

“Efrâd-ı aile” başlığı altında 24 kelime verilmiştir.³⁷⁸

Tablo 14. Efrâd-ı Aile

أفراد عائلة			
Baba, Valide, Peder	الوالد، الأب	Kız karındaş	الأخت
Anne, Valide	الوالدة، الأم	Dede	الجد
Karındaş	الأخ	Büyük anne	الجددة
Amca	العم	Karabet sahipleri	ذو الأرحام الأقارب
Hala	العمة	Akraba ve tâlikat	الأهل والعشيرة
Dayı	الخال	Abla	الداية
Teyze	الخالة	Damat	الصهر
Torun	الحفيد	Torun	الكنة
Koca, Zevc	الزوج	Kayın ana	الحامة
Nikahlı kadın, Zevce	الزوجة	Kayın peder	الحمو
Oğul	الابن	Bacanak	العديل
Kız	الابنة	Aile	العائلة

“Temrin” başlığı altında yukarıda zikredilen kelimeler diyalog şeklinde cümle içerisinde kullanılmıştır.³⁷⁹

Tablo 15. Temrin

تمرين	
Cennet anaların ayağı altındadır.	الجنة تحت أقدام الأمهات.
Babana itaat calibi rızayı hüddâdır.	طاعة الوالدين توجب رضاء الرب.
Şu kardeşin dışında başka karındaşın var mıdır?	هل لك أخ غير هذا الأخ؟
Evet, üç kardeşim vardır biri erkek ikisi kızdır.	نعم، لي ثلاثة إخوة؛ ذكور واثنين أناث.
Hepiniz bir anadan mısınız?	كلکم من والدة واحدة؟
Evet, fakat babam validemizden sonra başka yeni bir kadın aldı.	نعم، ولكن أبي تزوج جديدا غير والدتنا.
Şimdi o nerede?	وآين هو الآن؟
Diğer odadadır.	هو في البيت الآخر.

³⁷⁸ Tevfik, s. 50-51.

³⁷⁹ Tevfik, s. 51.

“Mükâleme” kısmında “Arapça Tahsiline Dair” başlığı altında diyaloga yer verilmiştir. Bu diyalogun bir kısmı şu şekildedir:³⁸⁰

Tablo 16. Mükâleme

Arapça Tahsiline Dair	في تحصيل اللغة العربية
Arapça okuyor musun?	هل تقرأون العربية؟
Evet efendim.	نعم يا سيدي.
Bu lisanda hayli ilerlediniz mi?	هل تقدمتم في هذه اللغة؟
Kitapları okur isem az anlıyorum.	أفهم عند قراءة الكتب ما تسير.
Tahsilim bana az görünür.	إني أرى تحصيلي كلا شيء.
Arapça lisanı oldukça da zordur ki şimdi	اللغة العربية صعبة جدا بحيث أرى الآن
her tahsilde çok zahmet çekerim.	غاية المشقة في تحصيلها.

Mükâlemeden sonra gelen “Muhâvere” kısmında “Sordum ve cevap verdi” başlığıyla soru cevap şeklinde diyaloglara yer verilmiştir. İlim konusunun ele alındığı bu ikili diyaloglar “Dedim” ve Dedi” ifadeleriyle başlamaktadır.³⁸¹

Tablo 17. Muhâvere

Sordum ve Cevap Verdi	سألت وأجاب
Sordum: Edep ve erbab-ı edep hakkında ne dersiniz?	قلت: ما تقول في الأدب وذويه؟
Dedi: Hangi edebi kastediyorsun?	قال: وأي الآداب تعني؟
Zira edep enva-i mekârim-i ahlaktan olduğu gibi şiir ve belâgate de şamil olur bir lafz-ı âmdır.	فإن الأدب لفظ عام يشتمل كثيرا مما يتعلق بضروب الأخلاق وفنون الشعر والبلاغة.

Bu şekilde 25 adet karşılıklı konuşmaya yer verilmiştir. “Emsâl ve mevâiz” başlıklı diğer bir bölümde Arapça ve Türkçe atasözleri ve hikmetli sözlerden bahsedilmiştir.³⁸²

³⁸⁰ Tevfik, s. 90.

³⁸¹ Tevfik, s. 115-119.

³⁸² Tevfik, s. 119-122.

Tablo 18. Emsâl ve Mevâiz

Emsâl ve Mevâize Dair	في الأمثال والمواعظ
Hikmetin başı muhafetullahdır.	رأس الحكمة مخافة الله تعالى.
Hak daima galiptir mağlup değildir.	الحق يعلو ولا يعلى عليه.
Lisan kalbe bir tercümandır.	اللسان ترجمان القلب.
İnsan için edep nesebinden daha faydalıdır.	أدب المرء خير من نسه.
Akıl hayırlı bir refiktir.	حسن العقل خير صاحب.

“Nebze fi’l-ehâdis-i şerife” başlığı altında şükür, Hz. Peygamberimize salavat getirmek, selamlaşmak, namaz, iman, temizlik gibi konuları içeren yaklaşık 50 adet hadis-i şerife yer verilmiştir.³⁸³

Tablo 19. Nebze Fi’l-Ehâdis-i Şerife

Ehâdis-i Şerifeye Dair	نبذة في الأحاديث الشريفة
Seyyid olan bahîl olmaz.	إن السيد لا يكون بخيلاً. ³⁸⁴
Haya imandandır.	الحياء من الإيمان. ³⁸⁵
Her sekr veren haramdır.	كل مسكر حرام. ³⁸⁶
Merhamet edenlere Cenab-ı Hak merhamet eder.	الراحمون يرحمهم الله. ³⁸⁷

“Emsâlü’ş-şiir” başlığı altında şairleri zikredilmeden Arap şiirinden örnekler Türkçeleriyle beraber zikredilmiştir.³⁸⁸

³⁸³ Tefvik, s. 122-125.

³⁸⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsfahân, *Kitabu’l-emsâl fi’l-hadîsi’n-nebevî*, Nşr. Abdulali Abdulhamid, Hindistan: Dâru’s-Selef, 1408/1987, (No. 89); Hatip el-Bağdadî, *Kitabu’l-buhelâ*, Nşr. Bassam Abdulvehhab, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000, (No.29).

³⁸⁵ Ma’mer b. Raşid, *el-Câmi*, Nşr. Habibu’r-Rahman el-Azamî, Pakistan: el-Meclisü’l-İlmî, 1403/1982, 11/142; Enes b. Malik, *Muvatta*, Nşr. Muhammed Mustafa el-Azamî, Dubai: Müessesetü Zeydan b. Sultan en-Nihyan, 1425/2004, (No. 3360).

³⁸⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Vehhab, *el-Câmi*, Nşr. Rifat Fevzi Abdulmyddalib, Dimeşk: Dâru’l-Vefa, 1425/2005, (No. 42); Ebû Davud et-Tayâlis, *Müsned*, Nşr. Muhammed d. Abdulmuhsin et-Türkî, Mısır: Dâru Hecr, 1419/1999, (No. 499).

³⁸⁷ İbn Vehhab, “el-Câmi”, (No.42).

³⁸⁸ Tefvik, s. 125-128.

Tablo 20. Emsâlû's-Şiir

Şiirlere Dair	امثال الشعر
Ey diğerine talim ve tedris eden racul Kendi nefsine bu talimden hisse yok mudur? Nefsinden başla ve onu taşkınlığından men et. Böyle yapar isen merd-i hakimsin. Kendin işlediğin bir şeyden insanları men etme, Zira bu, işler isen sana büyük ayıptır.	يا أيها الرجل المعلم غيره، هلا لنفسك كان ذا التعليم؟ ابدأ بنفسك فإنها عن غيرها فإذا فعلت، فأنت حكيم. لا تنه عن خلق وتأتي مثله، عار عليك إذا فعلت عظيم. ³⁸⁹
Mecid ve şerefi öyle kolay bir harman zannetme, Mecide vasil olmak için çok acılar yalamalısın.	لا تحسب المجد تمرات آكله، إن تبلغ المجد حتى تلعق الصبر. ³⁹⁰
Maişetçe rahat ederek din ve dünyada İkbale mazhar olmak isteyenler, İlmen ve edeben kendilerinin fevkinde ve halen de dûninde bulunanlara baksınlar.	من شاء عيشا رخيا يستفيد به في دينه ثم في دنياه إقبالا، فلينظرن إلى من فوقه أدبا ولينظرن إلى من دونه مالا. ³⁹¹

En son bölümde ise “Fi’n-nesr” başlığına yer verilmiştir. Müellif bu başlık altında öğüt verici ve hikmetli kısa okuma metinlerine yer vererek eserini tamamlamıştır.³⁹²

Tablo 21. Fi’n-Nesr

Nesir Tercüme Numuneleri	في النثر
İbn Kurra: Cismin rahatı az yemekte, nefsin rahatı az günah işlemekte, kalbin rahatı az düşünmekte, dilin rahatı az kelimadadır.	قال ابن قرة: راحة الجسم في قلة الطعام. وراحة النفس في قلة الآثام. ورراحة القلب في قلة الإهتمام. ورراحة للسان في قلة الكلام.
Ebû Hasan: Aklın lisanı kalbin arkasındadır. Eğer söz söylemek isterse düşünür lehine ise söyler aleyhine ise susar. Cahilin kalbi de lisanın arkasındadır. Söylemek ister ise ister lehinde ister aleyhinde olsun söyler durur.	قال أبو الحسن: لسان العاقل من وراء قلبه فإذا أراد الكلام تفكر فإن كان له قال وإن كان عليه سكت. وقلب الجاهل من وراء لسانه هم بالكلام تكلم به له أو عليه.
Cârût, sirke balı ifsat ettiği gibi kötü ahlak da ameli öylece ihlal ve ifsat eder demiştir.	قال الجارود: سوء الخلق يفسد العمل كما يفسد الخل العسل.

³⁸⁹ Ebû'l-Esved ed-Düelî, *Dîvân*, Thk. Muhammed Hasan Âl-i Yasin, Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1418/1998, s. 404.

³⁹⁰ Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî, *Dîvânü'l-Hamâse*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971, s. 306.

³⁹¹ Ebû'l-Feth Alî b. Muhammed b. Hüseyin el-Büstî, *Dîvânü Ebi'l-Fethi el-Büstî*, Thk. Dürriyetü'l-Hatîb ve Lütî es-Sakkâl, Dimeşk: Matbûâtü Mucemmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye, 1410/1989, s. 148.

³⁹² Tefvik, s. 128-131.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSÂ RUHÎ ŞİRVANÎ ve MÜKÂLEMETÜ'L-‘ARABÎ VE'T-TÜRKÎ

2. 1. İsâ Ruhî Şirvanî

2. 1. 1. Adı, Nisbesi ve Doğumu

Kaynaklarda hakkında biyografik bir çalışmaya rastlayamadığımız İsâ Ruhî Efendi'nin ismi, üzerinde çalıştığımız eseri ve *Teshîl-i Farisi* adlı diğer eserinin kapak kısmında³⁹³ İsâ Ruhî Şirvanî olarak geçmektedir. Müellifin Maarif Nezareti Celile'sine yazmış olduğu arzuhalde ise ismi İsâ Ruhî olarak geçmektedir.³⁹⁴ Mahir İz'in (ö. 1974) hayatını kaleme aldığı *Yılların İzi* kitabındaki "... Farisi muallimimiz Dağıstanlı İsâ Ruhî Efendiye ve okuttuğu *Gülistan*'ı çok iyi hatırlıyorum. Oğlu Tahir de sınıf arkadaşımı." ifadelerinden onun Azerbaycan'ın Şirvan bölgesine³⁹⁵ mensup olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁶

Müellifin hangi tarihte doğduğuna dair kesin bilgiye ulaşamasak da hangi dönemde yaşadığını elimizdeki bilgiler doğrultusunda tespit edebiliriz. Bu doğrultuda üzerinde çalıştığımız eserin ihtar kısmında dönemin padişahı II. Abdülhamid Han'ın isteği üzerine kaleme aldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla müellifin Abdülhamid Han'ın tahtta olduğu 1876-1909 yılları³⁹⁷ arasında yaşadığı, ayrıca çalışmamıza konu olan eserinin 1317/1899'da ve Farsça *Teshîl-i Faris* adlı eserinin 1321/1903 yılında basılmış olması kendisinin bu tarihlerde hayatta olduğu yönünde yorumlanabilir.

2. 1. 2. Eğitimi

İsâ Ruhî Efendi'nin eğitim hayatı hakkında kaynaklarda ve arşiv belgelerinde detaylı bilgi yer almamakla birlikte müellif, yukarıda zikredilen arzuhalde Dâru muallimîn'den yüksek derece şahadetname ile mezun olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁸ Ayrıca almış olduğu vazifelerden de kendisinin dönemin şartlarına uygun iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki üzerinde çalıştığımız esere yazılan takrizlerden kendisinin sanki Mekke ehlinin bir evladı gibi Arapçaya vakıf olduğu

³⁹³ İsâ Ruhî Şirvanî, *Teshîl-i Farisi* (Mekke: Hicaz Matbaası, 1321/1903), s. 1.

³⁹⁴ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, No. 23, 1327/1909.

³⁹⁵ Tarihi bir bölge olan ve genel hatlarıyla Kür nehrinden Güney Dağıstan sınırına kadar olan kısmı teşkil eden Şirvan, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla tekrar Azerbaycan Devleti'nin bir parçası olmuştur. Mustafa Aydın, "Şirvan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, s. 204-206.

³⁹⁶ Mahir İz, *Yılların İzi*. 7. Baskı, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2019, s. 23.

³⁹⁷ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, s. 217-223.

³⁹⁸ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, No. 23, 1327/1909.

belirtilmektedir.³⁹⁹ Ayrıca gerek Farsça eser kaleme almasından gerekse Mahir İz'in "Farisi muallimimizden okuduğum *Gülistan* 'ı..."⁴⁰⁰ ifadesinden Farsçaya da vakıf olduğu görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda müellifin ana dili Türkçe dışında Arapça ve Farsça iki dilde de eğitim verecek kadar bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

2. 1. 3. Görevleri

Osmanlı eğitim sisteminde ilmiye sınıfını tercih ederek muallimlik görevinde bulunmuş olan müellifin ilk göreve ne zaman başladığı hakkında herhangi bilgiye ulaşamadık. Eserini yazdığı dönemde Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüştîyesi muallim-i evveli görevinde bulunan müellifin⁴⁰¹ eserine yazılan takrizde, Mekteb-i Rüştîyenin açıldığı 1310/1892'den beri burada muallimlik yaptığı belirtilmektedir.⁴⁰² Müellifin Maarif Nezareti Celile'sine yazmış olduğu dilekçedeki

fi 22 kânunuevvel 1308 tarihinde Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüştîyesi muallim-i evvelliğine tayin kılınarak on iki buçuk sene Belde-i mübârekede ifâ-yı hüsn-i hizmet etmekte iken üç yüz yirmi senesinde kendi arzum üzerine Medine-i Münevvere İdadîsi Arabî, Fârisî, Türkî muallimliğine maaş-ı sâbıkam olan dokuz yüz kuruşla tahvil-i memuriyet ederek şimdiye kadar ifâ-yı vazife etmekteyim.⁴⁰³

ifadelerinden onun 1308/1890 yılında Mekke'de göreve başladığı, burada 12,5 yıllık görevinden sonra kendi arzusuyla 1320/1902 yılında Medine-i Münevvere Mekteb-i İdadisine tayin istediği ve adı geçen okula kavâ'id-i Türkiye ve ma'lûmât-ı medeniye muallimi olarak atanarak Arapça, Farsça ve Türkçe müderrisliği yaptığı anlaşılmaktadır. Dilekçe üzerinde bulunan iki adet pulun tarihine bakılacak olursa müellifin 1325/1907 ve 1327/1909 yıllarında halen görevde olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Mahir İz'in Medine'de öğrenci olduğu yıllar da dikkate alındığında müellifin tahminimize göre 1326/1908 yılında Medine'de müderrislik yaptığı görülmektedir.

Dilekçenin devamında yer alan ifadelerinde müellif, ailesinin kalabalığı ve yaşadığı şehrin pahalılığından dolayı ihtiyaç içinde kaldığı ve bu sebeple de Medine-i Münevvere'de Dâru muallimîn müdürlüğüne tayin istediğini belirtmiştir.⁴⁰⁴ Buradan müellifin bakmakla yükümlü olduğu aile efradının olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. 1. 4. İlmi Kişiliği

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden İsâ Ruhî Efendi'nin 1890-1909 yılları arasında Mekke-i Mükerrerme Rüştîyesi ile Medine-i Münevvere İdadisinde görev yaptığı sonucuna

³⁹⁹ İsâ Ruhî Şirvanî, *Mükâleme-i Arabî ve 't-Türkî*, 2. Baskı, Mekke: Macidiye-i Osmaniyye Terakki Matbaası, 1331/1912, s. 173.

⁴⁰⁰ İz, s. 23.

⁴⁰¹ Şirvanî, s. 1.

⁴⁰² Şirvanî, 2. Baskı, s. 173.

⁴⁰³ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, No. 23, 1327/1909.

⁴⁰⁴ *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*, No. 23, 1327/1909.

varılmaktadır. Maarif Nezareti bünyesinde bulunduğu bu vazifelerinden ve Medine-i Münevvere’de Dâru muallimîn müdürlüğüne tayin talebinden görevinde başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Türkçe’nin yanında Arapça ve Farsça dillerine olan vukûfiyeti ve dönemin padişahı Abdülhamid Han’ın kendisinden mükâlemeye dair bir eser yazmasını istemesi onun dil konusunda yetkin bir kişilik olduğunu ortaya koymaktadır.

2. 1. 5. Eserleri

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Îsâ Ruhî Şirvanî’ye ait günümüze ulaşan iki eser tespit edilebilmiştir.

Mükâlemetü’l-‘Arabî ve’t-Türkî

Üzerinde çalıştığımız eser olup müstakil başlık altında tanıtılacaktır.

Teshîl-i Faris

Îsâ Ruhî Şirvanî’nin Mekke’deki derslerinden özet mahiyetinde, Farsçanın öğretimi amacıyla Farsça kaleme aldığı çalışmasıdır. 62 sayfadan oluşan eser 1321/1903 yılında Hicaz matbaasında basılmıştır.

Müellif önsözünde Farsçanın öneminden ve yaygınlığından şu şekilde ifade etmiştir;⁴⁰⁵

Malum olaki ulûm-i ‘Arabiyyeden sonra tahsise şâyân olan elsinenin birincisi lisân-ı Fârisidir. Zira iş bu lisanın haddi zâtında zengin olmakla beraber bu lisanın çok kütüb-i ilmiyye ve edebiyeye telif ve tertip edilip alem-i medeniyete büyük bir hizmet ettiği gibi lisanı azbû’l-beyân Türkinin dahi sermaye-i gıdasıdır. Binâenaleyh lisanı mezbûrun tahsili öteden beri mekatipte tahtı mecburiyete alınmıştır...

Devamında ise Abdülhamid devrinde bu dile verilen önemden bahsederek kendisinin de Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüştîyesinde bu dil üzerine eğitim aldığını ve bu derslerden iktibasla özet bir çalışmayı hazırladığını ifade etmiştir.⁴⁰⁶

2. 2. *Mükâlemetü’l-‘Arabî ve’t-Türkî*

2. 2. 1. Eserin Adı ve Telif Sebebi

Müellifin Mekke-i Mükerrerme Mekteb-i Rüştîyesi için kaleme aldığı *Mükâlemetü’l-‘Arabî ve’t-Türkî* eseri 1317/1899 yılında Hicaz Matbaası’nda basılmış olup 96 sayfadan oluşmaktadır.

Eser, adından anlaşıldığı üzere Arapça ve Türkçe konuşmayı öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Yazar, bu eserin telif sebebini “İhtar” kısmında şu şekilde açıklamıştır:⁴⁰⁷

Cenab-ı Hak Feyyaz-ı Mutlak’ın nev-i beşere inam ve ihsan buyurduğu akıl ve idrak bir cevher-i nûranidir ki insan bil cümle mâkulât ve mahsusatı akıl vasıtasıyla i’z’an ve idrak ederek

⁴⁰⁵ Şirvanî, *Teshîl-i Farisi*, s. 2.

⁴⁰⁶ Şirvanî, *Teshîl-i Farisi*, s. 2.

⁴⁰⁷ Îsâ Ruhî Şirvanî, *Mükâlemetü’l-‘Arabî ve’t-Türkî*, Mekke: Hicaz Matbaası, 1317/1899, s. 2.

malumatı mustahsilesini ebnai cinsini ifade ve abnai cinsinin dahi müktevsebatı akliyesini istifade ancak nutk ve tekellümle olacağı, iş bu nutk ve tekkellüm dahi akvamı beşerin yek diğerinin elfaz ve lügat ve ıstılahatı kavmiyelerine kesb ve vukufı mümkün olabileceği ve birbirine hemcivâr bulunan ve alel mahsus idare-i vahide tahtında yaşayan bilcümle akvami yek vücut oldukları cihetle yek diğerinin lisanını bilmek behemehal lazım gelir.⁴⁰⁸ ifadelerinin devamında:

Muallim-i evveliyle mübahim bulunduğum Mekke-i Mükerre (Şerrafehallahü Teâlâ ilâ yevmi'l-kıyame) Mekteb-i Rüştîyesinde evladı vatanın ta'lim ve terbiyeleri uğrunda her vecihle say ve ikdâm olunmakta ise de evladı Arap'ın Türkçeyi ve ebnai Türk'ün Arapçayı taallüm ve tekellüm hususlarında gayetü'l-ğaye suubet çekmekte oldukları nazarı itina ile alınarak ifade ve istifadenin bi't tecrübe, bir derece suhûletle vücut bulması gözetilerek beyen nas teâmül ve müteârif olan elfaz, lügat ve ıstılahat üzere böyle bir mecmuanın cem ve telifine sebebi yegâne olmuştur.⁴⁰⁹ sözleriyle bu amaca vurgu yapmaktadır. Yine aynı bölümdeki:

İşte bu dakikaya mebnidir ki vücudu hümayunları mahza bu millete bir mevhibe-i rabbani olan pâdişâh-ı 'âliyetbâr ve şehriyâr-ı maarif disâr-ı sultân-ı peyemdanî es-sultan Abdülhamid-i sanî efendimiz hazretleri ta'mim-i ma'ârif hususunda hem bezil ve sarf buyurmakta olduklarını çeşmi iftihar ile görmekte ve iş bu nimete nailiyemizden dolayı kendimizi bahtiyar addetmekteyiz.⁴¹⁰ ifadesinden onun bu eseri dönemin padişahı Abdülhamid Han'ın talebi üzerine kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Müellif, ifadelerinde insanın bilgilerini aktarırken konuşma melekесinin önemine, bunun için de aynı tebaa altında yaşayan halkların en azından birbirleriyle anlaşacak kadar dillerini bilmelerinin zorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Gerek Türklerin gerekse Arapların birbirlerinin dillerini öğrenirken zorluk çektiklerine dikkat çeken müellif, yaşanan bu zorluğu bir nebze olsun kolaylaştırmak için böyle bir eser yazdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda eser Arapça ve Türkçe iki lisana da hizmet etmektedir.

2. 2. 2. Eserin Tertibi

İsâ Ruhî, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* isimli eserinde takip ettiği yöntem hakkında iki dil birbirine muhalif olsa da Ümmü'l-kurâ (Mekke) ahalisinin lügat ve ıstılahı hepsinden yaygın olduğunu, usul, sarf, nahiv ve meşhur lügatlere riayet olunmayarak eserin hazırlandığını ve bu sebeple bu işin erbablarından risâlede görünen hataları dikkate almamaları gerektiğini ifade ederek kısa bir bilgi vermiştir.⁴¹¹ Müellif, eserin kullanımı kolaylaştırmak amacıyla fihrist yerleştirmiş, ardından eseri kaleme alma amacının yanında konuşma melekесine, dil öğretiminin önemine ve bu sürecin zorluğuna dair bilgilerin de yer aldığı "İhtar" bölümüne yer vermiştir. Eserin gövdesini oluşturan metin kısmı dört bab, on altı fasıl ve tatbikat başlığı altında altı bölümden oluşmaktadır. Eserde sayfa düzeni genellikle dört sütun halinde olmakla birlikte 83. ve 96. sayfaları içeren tatbikat başlıklı son bölüm iki sütun şeklinde düzenlenmiştir. Dört sütunun 1. ve 3. sütunlarında Arapça kelimeler, 2. ve 4. sütunlara Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bununla birlikte bazen konuya göre sütun sayılarında farklılık olabilmektedir. Mesela harflerin anlatıldığı 8. sayfada sütun sayısı altı iken

⁴⁰⁸ Şirvanî, s. 2.

⁴⁰⁹ Şirvanî, s. 2-3.

⁴¹⁰ Şirvanî, s. 2.

⁴¹¹ Şirvanî, s. 3.

usulü'l-efalin verildiği 12. sayfada sütun sayısı üçtür. Yine 76. sayfadaki aylar, 80, 81 ve 82. sayfalardaki sayılar konusu altı sütunda, mükâlemeler ise iki sütun halinde düzenlenmiştir.

Eserin bab ve fasıllarının tertibinde pek fazla farklılık görülmemektedir. Bundan dolayı burada sadece konu başlıklarının zikriyle yetinilecektir.

1. Bab: Zamirler ve kullanım şekillerinden,
2. Bab: Fiiller ve çekimlerinden,
3. Bab: Harflerin manasından,
4. Bab: İsimler ve kısımlarından oluşmaktadır.

Bu bab başlığı altında yer alan 16 fasıl içerikleri itibariyle şöyledir;

- 1 ve 2. Fasıl: Hayvanlardan,
3. Fasıl: Tabii fiiller, yerilen ve övülen sıfatlar, illetler, hastalıklar ve renklerden,
4. Fasıl: Elbiseler, takılar ve süslerden,
5. Fasıl: Makam ve rütbe sahipleri, meslek ve zanaat isimlerinden,
6. Fasıl: Gök cisimleri ve yeryüzü cisimlerinden,
7. Fasıl: Madenlerden,
8. Fasıl: Tohumlar, sebzeler, meyveler, ağaçlar ve çiçeklerden,
9. Fasıl: Yiyecek ve içeceklerden,
- 10, 11 ve 12. Fasıl: Şehirler, evler, evin kısımları ve ev aletlerinden,
13. Fasıl: Zaman ve vakitlerden,
14. Fasıl: Askeri ve savaş aletlerinden,
15. Fasıl: Deniz taşıtları ve ticaretinden,
16. Fasıl: Sayılar ve kısımlarından oluşmaktadır.

6 konudan oluşan tatbikat başlığı;

1. Bölüm: İmanın ve İslâm'ın şartlarından,
2. Bölüm: Allah'ın zati ve subûti sıfatlarından,
3. Bölüm: Mükellefin fiilleri ve kısımlarından,
4. Bölüm: Şer'i delillerin açıklanmasından,
5. Bölüm: Hikmetli sözler ve atasözlerinden,
6. Bölüm: Halk arasındaki konuşma ve diyaloglardan oluşmaktadır.

Müellif, yukarıda zikredilen konuları işledikten sora sonuca dair herhangi bir başlığa yer vermeden hamd ve şükür ile 96 sayfalık eserini bitirmiştir.

Eser, öğrencilerin anlayabileceği misaller ve çeşitli bilgiler içermektedir. Ayrıca yazar, eserinde dini ve ahlaki bilgilere de yer vermektedir. Eserin kelime hazinesi bakımından da oldukça geniş olduğu dikkat çekmektedir.

cümlelerden örnekler verilerek hamd ve şükür ile kitap bitirilmiştir.⁴²² 96 sayfalık eserin son 6 sayfası sadece mükâlemeye ayrılırken eserde ara ara mükâlemeye de yer verilmiştir. Bunların tamamı 30 sayfayı geçmemektedir.

Îsâ Ruhî Şirvanî, eserin ana başlıklarının yanında pratiğe yönelik kısımlara parantez içinde “Tatbikat”⁴²³ veya “Mükâleme”⁴²⁴ başlığında yer vermiştir. Bu iki başlık arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Birkaç yerde başlık açılmadan doğrudan diyalog metni zikredilmiştir.⁴²⁵ Konuya dair zikredilen kelimelerden sonra verilen mükâleme metinleri bazen konudan bağımsız olarak getirilmiştir.⁴²⁶ Genel olarak eserin tamamında izlenen yöntem önce konuyla ilgili kelimelerin zikredilmesi, ardından örnek cümleler veya metinlerin verilmesi şeklindedir. Bazen de konu hakkında yeterince örnek verildikten sonra daha fazlası için kelimelerin ilgili örneklerle kıyaslanabileceği belirtilmiş ve öğrencilerin pratik kazanmaları için alıştırma yapılması istenmiştir.⁴²⁷

Müellif, sarf ve nahiv konularına dair açıklamalar yapmamış, bunun yerine gramer kuralları, konu başlıklarında zikretmekle yetinmiştir. Bunda müellifin amacının bu dili pratik olarak öğretmek olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Metin düzenlemesinde o dönemdeki hat usûlü ve Kur’ân hattı örnek alındığından dolayı noktalamaya önem verilmemiştir. Eserde kelime sonlarındaki yâ (ي) harfleri noktasız şekilde yazılmıştır. Mesela عربي, تركي, هي ve في gibi kelimeler عربي, تركي, هي, في şeklinde noktasız olarak yer almıştır.⁴²⁸

Eserin başında hareketler tanıtılmasına rağmen örnek cümlelerde ve metinlerde hareke yer almamış, sadece birkaç yerde şedde işareti kullanılmıştır.⁴²⁹

Ayrıca yuvarlak tâ (ة) ile biten (مكالمه) ve (الملكه) gibi kelimeler hâ (ه) harfine çevrilerek (مكالمه) ve (الملكه) şeklinde konuşma dili esas alınarak yazılmıştır.⁴³⁰ Bunun gibi bazı kelimelerin imlâ kurallarına dikkat edilmeden fonetik olarak yazılması, bunun önemszenmediği ya da pratik açıdan öğrenmeye daha yararlı olur düşüncesiyle yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Eserde fasih Arapçanın yanında Mekke bölgesinin⁴³¹ “hangisi”, “nerede”, “şu”

⁴²² Şirvanî, s. 91-96.

⁴²³ Şirvanî, s. 11, 43, 45, 52.

⁴²⁴ Şirvanî, s. 55, 57, 60, 62, 65, 66, 68, 71, 74, 78, 83, 91, 92, 93, 94, 95.

⁴²⁵ Şirvanî, s. 46, 48.

⁴²⁶ Şirvanî, s. 48, 60.

⁴²⁷ Şirvanî, s. 10, 21, 26, 29, 30, 31, 32.

⁴²⁸ Şirvanî, s. 8.

⁴²⁹ Şirvanî, s. 8, 10, 11.

⁴³⁰ Şirvanî, s. 55.

⁴³¹ Şirvanî, 2. Baskı, s. 2.

kadar”, كَمَانُ “neye”, لَيْشِنْ هَذَا “bu ne içindir” gibi ammicelerine yer verilmiştir.⁴³²

Bazı yerlerde fasih kelimenin ardından parantez içinde halk dilindeki kullanımı verildiği gibi bazı yerlerde bunun tam tersi yapılmıştır. Şöyle ki; نحن, هم ve معي gibi zamirlerin parantez arasında (إِحْنَا), (هُمُوا), (مَعَاي) şeklinde ammiceleri zikredilirken⁴³³ الجَوَّاز, الجَوَّز ve أَبُوي gibi ammiceler kelimelerin ise parantez arasında (الزوج), (العرس) ve (أبي) şeklindeki kurallı halleri verilmiştir.⁴³⁴ Bazen de قَدْ أَيْشِنْ “ne kadar”, لَيْشِنْ “niçin” gibi kelimenin sadece ammiceler kullanımı zikredilmekle yetinilmiştir.⁴³⁵ Bunun yanında Türkçe halk dili diyebileceğimiz kelimeler bazen parantez arasında (نَه نَه) yer aldığı gibi⁴³⁶ bazen de parantez arasına alınmadan kullanıldığı görülmektedir. بُولَاكِه (bolaki)⁴³⁷ gibi.⁴³⁸

Müellif, o dönemde pek dikkat edilmediğinden olsa gerek, hemze-i katı ve hemze-i vasıl arasında ayırım yapmamıştır. Misal olarak أفعال vezninden gelen cem-i mükesser olan أسماء kelimesi اسماء şeklinde hemze-i vasıl ile yazılmıştır.⁴³⁹ Yine eserin tamamında muzâri mütekellim hemzesi de hemze-i vasıl şeklinde yer almıştır.⁴⁴⁰ Bazen de kelime sonlarındaki hemze (ء) yazımına dikkat edilmemiştir. Mesela الحكماء ve الفراء kelimelerini الحكماء ve الفراء şeklinde kırık hemzesis yazılmıştır.⁴⁴¹

Müellif, fiili muzâriden şimdiki zamanı kastettiğinde fiilin başına ammiceler عَمَّالْ (‘ammâl), müstakbel kastettiğinde يَدِّه (bidde), emir ve nehyde ise sadece emir ve nehyi gaibin başına خَلِّيه (hallihi) kelimelerini getirmiştir.⁴⁴²

Eserde انشاء الله kelimesinin gerek Arapça gerek Osmanlı Türkçesi ile انشاء الله şeklinde geçmektedir.⁴⁴³ Tek bir yerde doğru yazımı verilmiştir.⁴⁴⁴

⁴³² Şirvanî, s. 11.

⁴³³ Şirvanî, s. 8.

⁴³⁴ Şirvanî, s. 9.

⁴³⁵ Şirvanî, s. 11.

⁴³⁶ Şirvanî, s. 8.

⁴³⁷ “Bolaki” kelimesi Doğu Karadeniz bölgesinin bir kısmında “umulur ki” manasında temenni için kullanılmaktadır.

⁴³⁸ Şirvanî, s. 12.

⁴³⁹ Şirvanî, s. 10.

⁴⁴⁰ Şirvanî, s. 12.

⁴⁴¹ Şirvanî, s. 45, 56.

⁴⁴² Şirvanî, s. 12.

⁴⁴³ Şirvanî, s. 12, 15, 17, 19, 20, 26, 61, 78.

⁴⁴⁴ Şirvanî, s. 53.

Aynı şekilde eserin Osmanlıca kaleme alınan kısımlarında da bazı kelimelerde yazım yanlışları bulunmaktadır. Misal إكرام أدرز kelimesinin Osmanlıca karşılığı نكرم (İkram ederiz) olacakken إكرام أدرم (İkram ederim) şeklinde yanlış verilmiştir.⁴⁴⁵

Bazen bir bab için iki ayrı başlık açılmış ancak buradaki kelimeler hususunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Mesela tef'îl babından gelen mastarlar konusuna iki ayrı başlık açılıp konuyla alakalı kelimeler sıralanmakla yetinilmiştir.⁴⁴⁶

Eserin bazı yerlerinde الجملا يقولوا الإنسان لازم يصير في الاجتهاد زي النمل cümlesinde olduğu gibi imlâ hataları yapılmıştır.⁴⁴⁷ Doğrusu ... الإنسان الشكله olmalıdır fakat ن yerine ل yazılmıştır.

Metinde gramer kuralına aykırı hatalar bulunmaktadır. عشر قروش ونصف cümlesinde verilen sayı عشرة şeklinde olmalıdır.⁴⁴⁸

Mükâleme metinlerinde hadis-i şeriflere yer verilmiş ancak kaynak gösterilmemiştir.⁴⁴⁹ يا شيخ، النظافة من الإيمان gibi.⁴⁵⁰

Cümlelerde ve isim tamlamalarında harf-i cer kurallarına uyulmadığı görülmektedir. أنا سلم على أبوك ve صاحب أبوك örneklerinde olduğu gibi.⁴⁵¹

Muhtelif yerlerde ise bazı cümlelerin esas hali kullanılmamıştır.⁴⁵² Aslı ليس الجمال بأثواب Muhtelif yerlerde ise bazı cümlelerin esas hali kullanılmamıştır.⁴⁵³ تزينا olan cümlelerin son kelimesi تزينا şeklinde kullanılmıştır.

2. 2. 4. Eserin Muhtevası

Mükâlemetü'l- 'Arabî ve 't-Türkî adlı eserin kapak kısmında Farsça olarak bu risâlenin Türkçe

⁴⁴⁵ Şirvanî, s. 26.

⁴⁴⁶ Şirvanî, s. 33.

⁴⁴⁷ Şirvanî, s. 45.

⁴⁴⁸ Şirvanî, s. 49.

⁴⁴⁹ Şirvanî, s. 55, 57.

⁴⁵⁰ Bu hadis kaynaklarında manen geçmektedir. Lafzi olarak الطهور من الإيمان şeklindedir. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hambel, *el-Müsned*, Nşr. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001, 37/536 (No. 22902); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihi Müslim*, Nşr. Muhammed Fuad Abdülbakî, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000, "Tahare", 1 (No. 223).

⁴⁵¹ Şirvanî, s. 60.

⁴⁵² Şirvanî, s. 88,89.

⁴⁵³ Abduhu Abdulaziz Kalkilya, *el-Balâgatü'l-istilahiyye*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1412, s. 264; Tantâvî b. Cevherî el-Misrî, *Cevâhiru fî tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, s. 148.

ile Arapça öğretimi için bir özet olduğu, Türkçe olarak da münderecâtının dört bab ve on altı fasıldan oluştuğu belirtilmekte, akabinde ise müellifin ismi, basım yeri ve tarih bilgileri yer almaktadır. Bu bilgilerin ardından konular aşağıdaki gibi işlenmiştir.

Türkçede kullanılan harfler 33 tane olup şunlardır:

گ, ق, ف, غ, ع, ظ, ط, ص, ش, س, ژ, ز, ر, ذ, د, خ, ح, چ, ج, ث, ت, پ, ب, ا,
ي, لا, ه, و, ن, م, ل, ك.

Osmanlı Türkçesi harflerinin telaffuzunun ancak hareke ile mümkün olduğunu ifade eden müellif, harekelerin resmî ve harfî hareke şeklinde iki kısma ayrıldığını belirterek resmî harekenin (ـَ = ـُ) fetha, kesra ve zammeden ibaret olduğunu, bunların Türkçede üstün, esre ve ötre olarak isimlendirildiğinin, harfî harekelerin ise ا, ه, و ve ي olup bunlara imlâ harfleri denildiğinin altını çizmiştir. Bunlardan elif (ا) ve hâ (ه) harfleri fetha, vâv (و) harfi zamme ve yâ (ي) harfinin de kesra yerine kullanıldığını vurgulamıştır.⁴⁵⁴

Resmî ve harfî harekelerin ince (خفيفة) ve kalın (ثقيلة) olmak üzere iki kısım olduğunu belirten müellif bunları şöyle örneklendirmiştir:

E sesi veren fetha: بن (Ben), بال (Bal).

A sesi veren fetha: قره (Kara), قاب (Kap).

İ sesi veren kesra: كريك (Kirpik), ديش (Diş).

I sesi veren kesra: قرق (Kork) قيل (Kıl) gibi.⁴⁵⁵

Müellif, zammenin de kalın veya ince iki kısım olduğunu, bunların telaffuz esnasında dudakları birleştirerek ü ve u sesi verenler makbûza (مقبوضة) ve telaffuz esnasında dudakları açarak ö ve o sesi verenler mebsûta (مبسوطة) şeklinde adlandırıldığını belirtmiştir.⁴⁵⁶ Ardından konuyla ilgili örnekleri şu şekilde açıklamıştır:

Ü sesi veren ince zamme: أوفله مك (Üfleme), أوزنمك (Uzanmak), يوزمك (Yüzmek), أوست (Üst).

Ö sesi veren ince zamme: كوز (Göz), كورمك (Görmek), أوده مك (Ödemek), سويله مك (Söylemek).

⁴⁵⁴ Şirvanî, s. 6.

⁴⁵⁵ Şirvanî, s. 7.

⁴⁵⁶ Şirvanî, s. 7.

U sesi veren kalın zamme: قویو (Kuyu), قورت (Kurt), أوصلو (Uslu), أوچوروم (Uçurum).

O sesi veren kalın zamme: أوطه (Oda), قوناق (Konak), أوغول (Oğul), أوتاق (Otak) gibi.

Harfler ve harekeler bu şekilde tanıtıldıktan sonra “Kâide” başlığında ince ve kalın harflerle alakalı kısa bir kural zikredilmiştir. Bu başlık altında yer verilen bilgiler özet olarak şöyledir:

Kâide

İnce harfle başlayan bütün Türkçe kelimelerin sonu da ince olur; کورمک (Görmek), کوسترمک (Göstermek) gibi.

Kalın harfle başlayanların sonu da kalın olur; أوقومق (okumak), یازماق (yazmak) gibi.⁴⁵⁷

Ardından “Tenbih” başlığında harflerin mahreçleriyle alakalı bir uyarıda bulunulmuştur.

Tenbih

Türkçede, bazı Arapça harflerin mahreçlerine dikkat edilmediğini ifade eden müellif, ilgili harfleri şu şekilde sıralamıştır:

ذ, ظ, ض harfleri س harfinin mahrecinden, ث harflerinin hepsi tek mahreçten ص ve س, ث harfleri ز mahrecinden kullanılır.

ح ve ه harflerinin mahreçleri de tektir. هدایه (Hidayet), حکیم (Hakim) gibi.

ع harfi de ا gibi kullanılabilir: انایت → عنایه, آلم → عالم gibi.⁴⁵⁸

Harfleri ve telaffuz şekillerini tanıttıktan sonra yazar, harflerin aslî mahreçleriyle kullanıldığını ve bunlarında semaya dayandığını, eserinde görülen sarf kurallarına aykırı yapıların ise ammiceden kaynaklandığını belirterek maksadının te’nis alametleri, fiiller ve zamirler dışındaki Arapça ibareleri Türkçe aktarmak olduğunu belirtmiştir. Sonrasında birinci babın konularına geçilmiştir.

Birinci bab zamirler, ismi işaretler ve kullanım şekillerinden ibarettir.

Bu babda zamirler, ism-i işaretler ve kullanım şekilleri işlenmiştir. İlk olarak zamirler, ardından konu başlığında geçmese de aile fertlerine dair isimler verilmiştir.⁴⁵⁹ Arapça ve Türkçe başlıkları altında şu zamirler zikredilmiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Şirvanî, s. 7.

⁴⁵⁸ Şirvanî, s. 7.

⁴⁵⁹ Şirvan, s. 8-11.

⁴⁶⁰ Şirvanî, s. 8.

Tablo 22. Zamirler

الباب الأول في الضمائر وأسماء الإشارات والكنيات وكيفية استعمالها					
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
O	هو(هي)	Sen	أنت	Ben	أنا
Onlar	هم(هموا)	Siz	أنتم	Biz	نحن (إحنا)
Ona	إياه	Sana	إياك	Bana	إياي
Onlara	إياهم	Size	إياكم	Bize	إيانا

Müellif, bu başlık altında sadece zamirlerden örnek vermemiş bazı harf-i cer ve zarflardan da misaller vermiştir.⁴⁶¹

Tablo 23. Harf-i Cer ve Zarflar

Ona	إليه	Sana	إليك	Bana	إليَّ
Onunla	معه	Seninle	معك	Benimle	معي (معاي)
Onun yanında	عنده	Senin yanında	عندك	Benim yanımda	عندي

Müellif aynı şekilde من, لأجل, على ve في gibi harf-i cer ve zarfların zamirlerle kullanım şekillerini vermiştir. Zamirlerden sonra aile fertlerini konu edinen baba, anne, büyük peder, büyük anne, karındaş, kız karındaş, oğul, kız, erkek çocuk, kız çocuk, amca, dayı, hala, teyze, amcaoğlu, dayıoğlu, amcakızı, dayıkızı, çocuk, çocuklar, hısım, komşu çocukları, kızlar, komşular, hısımlar, erkek, dişi, erkek, kadın, erkekler, kadınlar, ikiz, öksüz, dul, dullar, süt ana, köleden ibaret 47 adet Türkçe isim zikretmiştir. Burada العرس (العرس) “koca”, الزوج (الزوج) “düğün” kelimelerini ammiceleri ile vermiştir. Bu kelimelerden birkaç tanesi Arapça karşılıklarıyla şöyledir:⁴⁶²

Tablo 24. İsimler

Anne	الأم	Baba-Peder	الأب
Büyük anne (nene)	الجددة	Büyük peder	الجد
Kız karındaş (Hemşire)	الأخت	Karındaş	الأخ

⁴⁶¹ Şirvanî, s. 8.

⁴⁶² Şirvanî, s. 8-9.

Sonrasında ise zikredilen bu isim, zamir, harf-i cer ve zarfları kullanılarak örnekler verilmiştir.⁴⁶³

Tablo 25. Örnekler

Pederimiz	أَبُونَا	Pederim	أَبُوِي (أَي)
Pederimizden	مِن أَبُونَا (أَبِينَا)	Pederimden	مِن أَبُوِي
Pederimize	إِلَى أَبُونَا (أَبِينَا)	Pederime	إِلَى أَبُوِي (أَي)
Pederimizle	مَعَ أَبُونَا	Pederimle	مَعَ أَبُوِي
Pederimizin yanında	عِنْدَ أَبُونَا	Pederimin yanında	عِنْدَ أَبُوِي
Pederimiz için	لِأَجْلِ أَبُونَا	Pederim için	لِأَجْلِ أَبُوِي

Burada müellif ammiceye yer verdiği için Arapça kuralına uymayan kullanım görülmektedir.

Muttasıl muhatap ve gaib zamirler de aynı şekilde örnek olarak zikredilmiştir. Bunun yanında öğrencilerin pratik kazanmaları için alıştırma yapmaları “وقس عليه الأمثلة الباقية ولا بد من” Arapça olarak istenmiştir.⁴⁶⁴ Ardından “İsm-i işaret ve mevsuller” alt başlığında ilk olarak ism-i işaret ve mevsuller verilmiştir.⁴⁶⁵

Tablo 26. İsm-i İşaret ve Mevsuller

أَسْمَاءُ الْإِشَارَاتِ وَالْمَوْصُولَاتِ			
Bu (Kadın)	هَذِي (هَذِهِ)	Bu (Erkek)	هَذَا
Bunlar	هَٰؤُلَاءِ (هَؤُلَاءِ)	Bu ikisi	هَٰذَانِ
O (Ol)	ذَٰلِكَ	Şu	ذَٰكَ
Orada	هِنَاكَ	Burada	هِنَا
Buracıkta	هِنِي	Tâ orada	هِنَاكَ
Ol kimseler	الَّذِينَ	Ol kimse (Erkek)	الَّذِي (الَّذِي)
		Ol (Dişi)	الَّتِي

Konunun devamında “Kinâyat” ve “Tatbikat” başlıkları açılmıştır. Birinci başlıkta; kim, ne (كَيْفَ), hangisi (أَيُّهُ), kaç, nereye (فَيْنَ), ne zaman, şu kadar (كَدَا), şöylece, nasıl, böyle böyle (كَيْفَ)

⁴⁶³ Şirvanî, s. 9-10.

⁴⁶⁴ Şirvanî, s. 10.

⁴⁶⁵ Şirvanî, s. 10-11.

(كدا, ne kadar (قَدْ أَئِشْ), niçin (لَيْشْ), niye (كَمَانْ) ve kendisi olarak çoğu ammice toplam 14 adet kelime zikretmiştir.⁴⁶⁶

Tablo 27. Kinâyat

الكنایات			
Ne	أیش (ما)	Kim	من
Kaç	کم	Hangisi	أیه (أی)
Ne zaman	متی	Nereye	فین (أین)
Şöylece	هكذا	Şu kadar	کدا (کذا)

Ardından کیف, کدا کدا, قد, أیش, لیش, کمان (یرد), ذاته (نفسه) kelimeleri verilip

“Tatbikat” başlığında bu kelimeler cümle içinde kullanılarak birinci bab bitirilmiştir.⁴⁶⁷

Tablo 28. Tatbikat

تطبیقات			
Bunlar kimlerdir?	من هادولا؟	Bu nedir?	من هذا؟
Ne şeydir?	أیش جنسه؟	Bu kaçadır?	بکم هذا؟
Nereye gidiyorsun?	فین تروح؟	Hangisi?	أیه؟
Ne zaman?	متی؟	Oraya	هناك
Şu kadar kuruş.	کدا قرش.	O ne kadardır?	قد أیش هو؟

Kelimeler fasih ve ammice olarak karışık bir şekilde zikredilerek tekil-çoğul, müennes-müzekkerleriyle verilmiştir. Bu şekilde isimlerin bir kısmına ayrılan birinci bab işlendikten sonra bir sonraki baba geçilmiştir.

İkinci bab fiiller ve çekimlerinden ibarettir.

Müellif, ikinci babda ele aldığı fiiller ve çekimleri konusuna genel olarak Türkçe kullanıma uygun çeşitli örnekler verileceğini ifade ederek başlamıştır. Ardından “Usulu’l-ef’al” alt başlığında ilk olarak, işleyeceği علم fiilinin mastarını vermiş, sonrasında örnek vereceği fiil kalıplarının; mazi şuhûdi,⁴⁶⁸ muzari, hâl, müstakbel, emr-i gaib ve hazır, nehy-i gaib ve hazır, iltizâmi fiil (geçişli-

⁴⁶⁶ Şirvanî, s. 11.

⁴⁶⁷ Şirvanî, s. 11.

⁴⁶⁸ Mazi-i Şuhûdi: Mütakellimin mazide olan bir işe yakinen şahit olmasıdır. (Gözle görünen yahut görmüş gibi bilinen bir şeyi anlatan fiil kipidir. “Ali geldi” gibi).

geçişsiz), temenni (dilek), reca (umma), şart, iktidari (gereklilik) ve hikâye (dili geçmiş zaman) fiillerinin isimlerini müspet ve menfi şekilde alt alta zikretmiştir.⁴⁶⁹

Tablo 29. Usulu'l-Ef'al

أصول الأفعال		
Esamî	Türkî	Arabî
Mastar	Bilmek	العلم (العرفان)
Müspet mazi şuhûdi	Bildi	علم (عرف)
Menfi mazi şuhûdi	Bilmedi	ما علم (عرف)
Müspet muzari	Bilir	يعلم (يعرف)
Menfi muzari	Bilmez	ما يعلم
Müspet hal fiil	Biliyor	عمال ⁴⁷⁰ يعلم
Menfi hal fiil	Bilemiyor	ما عمال يعلم
Müspet müstakbel fiil	Bilecek	بده يعلم
Menfi müstakbel fiil	Bilemeyecek	ما بده يعلم
Emri gaib	Bilsin	خليه يعلم
Nehyi gaib	Bilmesin	خليه لا يعلم
Emri hazır	Bil	اعلم
Nehyi hazır	Bilme	لا تعلم
Müspet iltizâmi fiil	Bilmeli	لازم يعلم
Menfi iltizâmi fiil	Bilmemeli	ما لازم يعلم
Müspet temenni fiili	Bolaki bile	لو يعلم
Menfi temenni fiil	Bolaki bilme	لو لم يعلم
Müspet reca fiil	İnşallah bilir	عسى يعلم
Menfi reca fiil	İnşallah bilmez	عسى ما يعلم
Müspet şart fiil	Bilseydi	إن كان يعلم
Menfi şart fiil	Bilmeseydi	إن كان ما يعلم
Müspet iktidari fiil	Bilebilir	بقدر يعلم (يعرف يعلم)
Menfi iktidari fiil	Bilemiyor	بقدر يعلم ما
Müspet hikâye fiil	Bilir idi	كان يعلم
Menfi hikâye fiil	Bilmiyor idi	ما كان يعلم

⁴⁶⁹ Şirvanî, s. 11-12.

⁴⁷⁰ Ammice عَمَّال kelimesi müstakbel kastedildiğinde fiilin başına gelir.

Tabloda zikredilen bu sîga “emsile-i muhtelif” olarak isimlendirilmiştir. Müellif, burada klasik medreselerde okutulan *Emsile* kitabında yer alan “emsile-i muhtelif” sîgasına benzer kendine has bir yöntem kullanmıştır. Bundan sonra “emsile-i muhtelif” adı altında verilen örneklerde bu sîga esas alınmıştır.⁴⁷¹

Fiiller bu şekilde verildikten sonra bu sîganın her birine “emsile-i muttaride” (Bir kelimenin müfred, tesniye ve cemi‘ kuralına göre çekimlenmesiyle ortaya çıkan örnekler) başlığı altında alt başlıklar açılarak örnekler verilmiştir. Biz burada müspet ve menfiye ait birer örnek aktaracağız. Müspet mazi şuhûdi fiillere örnek:⁴⁷²

Tablo 30. Müspet Mazi Şuhûdi Fiiller

الماضي الشهودي المثبت			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Bildiler	علموا (عرفوا)	Bildi	علم (عرف)
Bildiniz	علمتم (عرفتم)	Bildin	علمت (عرفت)
Bildik	علمنا (عرفنا)	Bildim	علمت (عرفت)

Bu şekilde fiilin müfred müzekker gaib, cem’i müzekker gaib, müfred müzekker-müennes muhatap, cem’i müzekker muhatap, nefsi mütekelim vahde ve nefsi-i mütekelim ma‘al gayr sîgaları verilmiştir. Emsile-i muttaride olarak isimlendirilmiş bu sıra diğer örneklerde de takip edilmiştir.⁴⁷³ Menfi iltizami fiillere örnek:⁴⁷⁴

Tablo 31. Menfi İltizami Fiiller

الفعل الالتزامي المنفي			
(ما)			
Bilmemeliler	ما لازم يعلمون	Bilmemeli	ما لازم يعلم
Bilmemelisiniz	ما لازم تعلمون	Bilmemelisin	ما لازم تعلم
Bilmemeliyiz	ما لازم نعلم	Bilmemeliyim	ما لازم أعلم ⁴⁷⁵

Bir önceki örnekte verilen sîga aynı şekilde takip edilmiştir. Örnekler verilmeden önce olumsuzluk harfi mâ (ما) parantez içinde yazılmıştır.

⁴⁷¹ Şirvanî, s. 11, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 39.

⁴⁷² Şirvanî, s. 13.

⁴⁷³ Şirvanî, s. 12, 13, 14, 15, 16, 26, 29.

⁴⁷⁴ Şirvanî, s. 14.

⁴⁷⁵ Burada لازم أعلم olması gerekirken ما لازم نعلم şeklinde yanlış yazılmıştır.

Müellif, emsile-i muhtelif sîgasında emir ve nehiy dışında zikrettiği fiillerin hepsine emsile-i muttaride sîgasından örnekler vermiştir. Emir ve nehyin ise sadece müfret müzekker ve cemi‘ müzekker sîgaları zikredilmiştir.⁴⁷⁶ Ayrıca sadece reca fiilinin menfisine başlık açılarak örnek verilmemiştir.⁴⁷⁷

Bu şekilde fiilleri zikreden müellif, “Herkesin bildiği gibi fiillerin kısımları sınırsızdır, bunun için de konunun başında zikrolunduğu üzere amaç meşhur olanların anlaşılmasıdır”⁴⁷⁸ açıklamasıyla “Fer’î fiiller” konusuna geçmiştir.

Bu başlık altında ism-i fâil, ism-i mefûl, ism-i tafdil, ism-i mubalağa (mübalağalı ism-i fail), ism-i tasğir, ism-i zaman ve mekân konularının müzekker ve müennesleri birer örnekle yer almıştır. Sıfat-ı müşebbehe konusu lazım fiillerden olduğu için bunun burada değil tatbikat kısmında zikredileceği ifade edilmiştir.⁴⁷⁹ İsm-i mefule örnek:⁴⁸⁰

Tablo 32. İsm-i Meful

اسم المفعول			
Bilinmişler, Bilinenler	المعلومون (المعلومات)	Bilinmiş, Bilinen	المعلوم (المعلومة)

Fer’î fiiller başlığı altında yukarıda zikredilen konular bu şekilde gösterildikten sonra, öğrencilere alıştırmaya olması için halk arasında kullanımı yaygın bazı fiillerden örnekler verilmiş ve bunların bir kısmının müradifleri parantez (...) arasında verilmiştir.⁴⁸¹ Bunlardan bir kısmına örnek:⁴⁸²

Tablo 33. Fiiller

Anladı	فهم	Anlamak	الفهم
Anlar	يفهم	Anlamadı	ما فهم
Anlayıcı	الفاهم	Anlamaz	ما يفهم
Anlıyor	عمال يفهم	Anlaşılmış	المفهوم
Anlayacak	بده يفهم	Anlamıyor	ما عمال يفهم
Anlasın	خليه يفهم	Anlamayacak	ما بده يفهم
Anla	افهم	Anlamasın	خليه لا يفهم

⁴⁷⁶ Şirvanî, s. 14.

⁴⁷⁷ Şirvanî, s. 15.

⁴⁷⁸ Şirvanî, s. 16.

⁴⁷⁹ Şirvanî, s. 16-17.

⁴⁸⁰ Şirvanî, s. 16.

⁴⁸¹ Şirvanî, s. 17.

⁴⁸² Şirvanî, s. 18.

Tablo 33'ün devamı

Anlamalı	لازم يفهم	Anlama	لا تفهم
İnşallah anlar	عسى يفهم	Keşke anlaya	لو يفهم
Anlayabilir	يقدر يفهم	Anlarsa	إن كان يفهم
		Anlar idi	كان يفهم

لا تفهم, لو يفهم, إن كان يفهم, كان يفهم fiilleri de aynı yöntemle çekilmiştir.⁴⁸³

Şirvanî, buraya kadar verilen örneklerin yeterli olacağını, diğer farklı fiillerin bunlarla kıyaslanabileceğini ve bundan sonra sarf ilminde malum babların çekimleriyle beraber fiillerin masterlarının çokça zikretmenin gerekli olduğunu ifade ederek sarf ilminde zikredilen babların masterlarının her birini ayrı başlık altında örneklendirmiştir.⁴⁸⁴

Bablar verilmeye sülâsî mücerredin 6 babı ile başlanmış, bab başlığı altında sadece zikredilen babdaki bazı fiillerin masterlarını verilmekle yetinilmiştir. Burada günlük dilde muhtelif konularda sıkça kullanılan kelimeler zikredilmiştir.

“Sülâsî mücerredin birinci babından gelen masterlar” başlığı altında 35 adet mastara yer verilmiş ancak bu masterların fiilleri zikredilmemiştir.⁴⁸⁵

Tablo 34. Sülâsî Mücerredin 1. Babı

المصادر التي تأتي من الباب الأول من الثلاثي المجرد			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Bakmak	النظر	Yazmak	الكتابة
Çıkmak	الخروج	Girmek	الدخول

“Sülâsî mücerredin ikinci babından gelen masterlar” başlığı altında toplam 24 mastara yer verilmiştir.⁴⁸⁶

Tablo 35. Sülâsî Mücerredin 2. Babı

المصادر التي تأتي من الباب الثاني من الثلاثي المجرد			
Geri dönmek	الرجوع (الرجع)	Bilmek	العرفان
İnmek	النزول	Af eylemek	الغفران

⁴⁸³ Şirvanî, s. 17-21.

⁴⁸⁴ Şirvanî, s. 21.

⁴⁸⁵ Şirvanî, s. 21.

⁴⁸⁶ Şirvanî, s. 22.

“Sülâsî mücerredin üçüncü babından gelen masterlar” başlığı altında 22 adet master zikredilmiştir.⁴⁸⁷

Tablo 36. Sülâsî Mücerredin 3. Babı

المصادر التي تأتي من الباب الثالث من الثلاثي المجرد			
Gitmek	الذهاب	Açmak	الفتح
Aldatmak	الخدع	Medh etmek	المدح

“Sülâsî mücerredin dördüncü babından gelen masterlar” başlığı altında 24 adet mastara yer verilmiştir.⁴⁸⁸

Tablo 37. Sülâsî Mücerredin 4. Babı

المصادر التي تأتي من الباب الرابع من الثلاثي المجرد			
Anlamak	الفهم	Bilmek	العلم
İşlemek	العمل	Yukarı çıkmak	الصعود

“Sülâsî mücerredin beşinci babından gelen masterlar” başlığı altında 20 adet master zikredilmiştir.⁴⁸⁹

Tablo 38. Sülâsî Mücerredin 5. Babı

المصادر التي تأتي من الباب الخامس من الثلاثي المجرد			
Çirkin olmak	القبح	Güzel olmak	الحسن
Uzak olmak	البعد	Yakın olmak	القرب

“Sülâsî mücerredin altıncı babından gelen masterlar” başlığı altında 10 adet master zikredilmiştir.⁴⁹⁰

Tablo 39. Sülâsî Mücerredin 6. Babı

المصادر التي تأتي من الباب السادس من الثلاثي المجرد			
Rast gelmek	الوفق	Zan etmek	الحسبان
Mahkûm olmak	الوثاقة	Varis olmak	الوراثة

⁴⁸⁷ Şirvanî, s. 23.

⁴⁸⁸ Şirvanî, s. 23.

⁴⁸⁹ Şirvanî, s. 24.

⁴⁹⁰ Şirvanî, s. 24.

6 babın hepsini bu şekilde veren müellif, sülâsî mücerredin zikredilenlerle sınırlı olmadığını ve maksadın meşhur olanların zikredilmesi olduğunu belirterek if'âl babına geçmiştir.

“İf'âl babından gelen mastarlar” başlığı altında toplam 44 mastara yer verilmiştir.⁴⁹¹

Tablo 40. İf'âl Babı

المصادر التي تأتي من باب الإفعال			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Güzel etmek	الإحسان	İyilik etmek	الإكرام
Giydirmek	الإلباس	Nafaka vermek	الإنفاق
Bozmak	الإفساد	Doğrultmak	الإصلاح
Bildirmek	الإعلام	İndirmek	الإنزال

44 mastar bu şekilde verildikten sonra “Emsile-i muhtelif ve Emsile-i muttaride” şeklinde iki başlık altında konuya dair örnekler verilmiştir. Emsile-i muhtelifeye örnek:⁴⁹²

Tablo 41. Emsile-i Muhtelif

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
İkram etmedi	ما أكرم	İkram etti	أكرم
İkram etmez	ما يكرم	İkram eder	يكرم
İkram olunmuş	المكرم	İkram edici	المكرم
İkram etmiyor	ما عمال يكرم	İkram ediyor	عمال يكرم
İkram etmeyecek	ما بده يكرم	İkram edecek	بده يكرم
İkram etmesin	خليه لا يكرم	İkram etsin	خليه يكرم
İkram etme	لا تكرم	İkram et	اكرم
Keşke ikram ede	لو يكرم	İkram etmeli	لازم يكرم
Eğer ikram ederse	إن كان يكرم	İnşallah ikram eder	عسى يكرم
İkram ederdi	كان يكرم	İkram edebilir	يقدر يكرم

Emsile-i muttarideye örnek:⁴⁹³

⁴⁹¹ Şirvanî, s. 25.

⁴⁹² Şirvanî, s. 26.

⁴⁹³ Şirvanî, s. 26.

Tablo 42. Emsile-i Muttaride

الأمثلة المطردة للماضي والمضارع من هذا الباب			
İkram ettiler	أكرموا	İkram etti	أكرم
İkram ettiniz	أكرمتم	İkram ettin	أكرمت
İkram ettik	أكرمنا	İkram ettim	أكرمت
İkram ederler	يكرمون	İkram eder	يكرم
İkram edersiniz	تكرمون	İkram edersin	تكرم
İkram ederiz ⁴⁹⁴	نكرم	İkram ederim	أكرم

Bu babdan gelen diğer fiiller de bu şekilde sıralanabileceği ifade edilerek “Tef’îl babından gelen mastarlar” başlığına geçilmiştir. Burada da toplam 95 adet mastara yer verilmiştir.⁴⁹⁵

Tablo 43. Tef’îl Babı

المصادر التي تأتي من باب التفعيل			
Anlatmak	التفهم	Öğrenmek	التعليم
Bölmek/ Üleştirmek	التقسيم	Söylemek	التكليم
Dürmek/Beraber kılmak	التطبيق	Ayırmak	التفريق
Birbirine muvafık kalmak	التوفيق	Bir şeyin aslını beyan etmek	التحقيق

Bu şekilde mastarlar verildikten sonra emsile-i muhtelif ve emsile-i muttaride başlığı altında konuya dair örnekler bir önceki babdaki gibi verilmiş⁴⁹⁶ ve bunun gibi diğer fiillerin müspet ve menfilerinin örnekteki gibi çekimi istenmiştir.⁴⁹⁷ Ardından Mufâ’ale babına geçilmiştir. Bu başlık altında da 34 mastara yer vermiştir.⁴⁹⁸

Tablo 44. Mufâ’ale Babı

المصادر التي تأتي من باب المفاعلة			
Mektuplaşmak	المراسلة	Meşveret etmek	المشاورة
Karşılaşmak	المقابلة	Hesaplaşmak	المحاسبة
Birbiriyle kavga etmek	المحاربة	Birbirini öldürmek	المقاتلة
Çekişmek	المواجهه (المعايينة)	Dövüşmek	المضاربة

⁴⁹⁴ Burada نكرم fiilinin Osmanlıca karşılığı اكرام şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁴⁹⁵ Şirvanî, s. 26.

⁴⁹⁶ Şirvanî, s. 28-29.

⁴⁹⁷ Şirvanî, s. 29.

⁴⁹⁸ Şirvanî, s. 29.

34 adet mastar bu şekilde zikredildikten sonra sadece “emsile-i muhtelif” başlığında örnek verilmiş diğer örneklerdeki gibi “emsile-i muttaride” başlığında örnek zikredilmemiştir.⁴⁹⁹

Tablo 45. Emsile-i Muhtelif

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Meşveret eder	يشاور	Meşveret etti	شاوَر
Meşveret etmez	ما يشاور	Meşveret etmedi	ما شاوَر
Meşveret etmiyor	ما عمال يشاور	Meşveret ediyor	عمال يشاور
Meşveret etmeyecek	ما بده يشاور	Meşveret edecek	بده يشاور
Meşveret etmesin	خليه لا يشاور	Meşveret etsin	خليه يشاور
Meşveret etme	لا تشاور	Meşveret et	شاوَر

Diğer fiillerin de müspet ve menfilerinin bu şekilde karşılaştırılması istendikten sonra infî‘al babına geçilmiştir. İnfi‘âl babında 22 mastar zikredilmiştir.⁵⁰⁰

Tablo 46. İnfi‘âl Babı

المصادر التي تأتي من باب الانفعال			
Yarılmak	الانشقاق (الانفلاق)	Kırılmak	الانكسار
Ters dönmek	الانعكاس	Yarılıp açılmak	الانفجار
Açılıp yayılmak	الانبساط	Kapanmak	الانقباس
Güneş tutulmak	الانكساف	Çekilmek	الانجذاب

Bu babda da sadece “Emsile-i muhtelif” başlığında örnek verilmiş ancak diğer örneklerdeki gibi tüm sîgalar zikredilmemiştir.⁵⁰¹

Tablo 47. Emsile-i Muhtelif

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Kırılır	ينكسر	Kırıldı	الانكسار
Kırılacak	بده ينكسر	Kırılıyor	عمال ⁵⁰² ينكسر
Kırılmasın	خليه لا ينكسر	Kırılсын	خليه ينكسر

⁴⁹⁹ Şirvanî, s. 30.

⁵⁰⁰ Şirvanî, s. 30-31.

⁵⁰¹ Şirvanî, s. 31.

⁵⁰² Burada fiili muzarinin başına getirilen ammice عمال kelimesi عمان şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekildedir.

Diğer örneklerinde bu şekilde kıyaslanmasını isteyen müellif, ifti‘âl babına geçmiştir. Bu babda 36 mastara yer verilmiştir.⁵⁰³

Tablo 48. İfti‘âl Babı

المصادر التي تأتي من باب الافتعال			
أyrılmak	الافتراق	Toplanmak	الاجتماع
Bir şeyi bir türlü bilmek	الاعتقاد	Kazanmak	الاكتساب
Adet edinmek	الاعتیاد	Bir yere taalluk olmak	الانتساب
Başlamak	الافتتاح	Yalvarmak	الاقتراح

Zikredilen mastarın ardından “Emsile-i muhtelifa” başlığı altında örnekler verilmiştir.⁵⁰⁴

Tablo 49. Emsile-i Muhtelifa

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Cem olur (Toplanır)	يجتمع	Cem oldu (Toplandı)	اجتمع
Cem olunmuş	مجتمع عليه	Cem olucu	مجتمع
Cem olmaz	ما يجتمع	Cem olmadı	ما اجتمع
Toplanmıyor	ما عمال يجتمع	Toplanıyor	عمال يجتمع
Toplanmayacak	ما بده يجتمع	Toplanacak	بده يجتمع
Toplanmasın	خليه لا يجتمع	Toplansın	خليه يجتمع
Cem olma	لا تجتمع	Cem ol	اجتمع

Burada diğer emsile-i muhtelifa örneklerinden farklı olarak ism-i fâil (مجتمع) ve ism-i mefûl (مجتمع عليه) kalıpları da verilmiştir.

Ardından “Tenbih” başlığında karşılıklı konuşmalarda ve sosyal ilişkilerde en fazla kullanılan babların infî‘al ve ifti‘âl babı olduğu belirtilerek bunlar üzerinde durmak gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁰⁵

Bundan sonra “İf‘ilâl babından” başlığına geçilmiştir. Bu babda 8 mastar zikredilmiş ancak ayrıca örnekler verilmemiştir. Parantez içinde bu babın renklere ve kusurlara mahsus olduğu (وهذا) belirtilmiştir.⁵⁰⁶

⁵⁰³ Şirvanî, s. 31.

⁵⁰⁴ Şirvanî, s. 32.

⁵⁰⁵ Şirvanî, s. 32.

⁵⁰⁶ Şirvanî, s. 32.

Tablo 50. İf'îlâl Babı

افعال بابندن			
Pek sararmak	الاصفرار	Pek kızarmak	الاحمرار
Pek kararmak	الاسوداد	Pek yeşil olmak	الاخضرار
Bir güzele ölmek	الاعورار	Beyaz olmak (Ağarmak)	الابيضاض
Topal olmak	الاعرجاج	Eğri olmak	الاعوجاج

“Tefe‘ul babından gelenler mastarlar” başlığı altında 16 mastar zikredilmiştir. Ayrıca örnek zikredilmemiştir.⁵⁰⁷

Tablo 51. Tefe‘ul Babı

المصادر التي تجيء من باب التفعّل			
Söylemek	التكلم	Öğrenmek	التعلم
Nimetlenmek	التنعم	Meşekkatli olmak	التطلف
Taaccup etmek	التعجب	Teanni etmek	الترنم
Merhamet etmek (Acımak)	الترحم	Sırıtmak	التبسم

Tefe‘ul babından sonra tekrar “Tefa‘ul babından gelen mastarlar” başlığı açılarak aynı babdan 18 mastar daha zikredilmiş, ayrıca örnek verilmemiştir.⁵⁰⁸

Tablo 52. Tefa‘ul Babı

المصادر التي تأتي من باب التفعّل			
Yukarı bakmak	الترفع	Aşağılanmak	التوضع (التنزل)
Hasret etmek	التحسر	Kibirilenmek (Büyükleme)	التكبر (التعظم)
Birleşmek	التمكن (التقرر)	Şaşmak	التحير
Doğmak	التولد	Yukarı çıkmak	التصدر

Aynı baba iki kez örnek verildikten sonra “Tefâ‘ul babından” başlığına geçilip 22 mastar zikredilmiş ayrıca örnek verilmemiştir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Şirvanî, s. 33.

⁵⁰⁸ Şirvanî, s. 33.

⁵⁰⁹ Şirvanî, s. 33-34.

Tablo 53. Tefâ‘ul Babı

من باب التفاعل			
Yakınlaşmak	التقارب	Uzaklaşmak	التباعد
Oynaşmak	التلاعب	Vuruşmak	التضارب
Uzanmak	التنافر	Isınmak	التناوب
Cesaret etmek	التجاسر	Çoğalmak	التوافر (التكاثر)

Müellif if‘ilâl babını zikretmeden “İstif‘âl babından gelen mastarlar” başlığına geçmiş ve burada toplam 38 mastara yer vermiştir.⁵¹⁰

Tablo 54. İstif‘âl Babı

المصادر التي تأتي من باب الاستفعال			
Mağfîret dilemek	الاستغفار	Çıkarmak	الاستخراج
Büyüklik etmek	الاستكبال	Devam etmek	الاستمرار
Haber almak	الاستخبار	Taşa dönmek	الاستخار
İnkâr etmek	الاستنكار	Nefret göstermek	الاستنفار

“Emsile-i muhtelif” başlığı altında bu baba örnekler verilmiş ve diğer kelimelerin bu şekilde kıyaslanabileceği belirtilmiştir.⁵¹¹

Tablo 55. Emsile-i Muhtelif

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Çıkarır	يستخرج	Çıkardı	استخرج
Çıkarmaz	ما يستخرج	Çıkarmadı	ما استخرج
Çıkarılmış	مستخرج	Çıkarıcı	مستخرج
Çıkarmıyor	ما عمال يستخرج	Çıkarıyor	عمال يستخرج
Çıkarmayacak	ما بده يستخرج	Çıkaracak	بده يستخرج
Çıkarmasın	خليه لا يستخرج	Çıkarsın	خليه يستخرج
Çıkarma	لا تستخرج	Çıkar	استخرج

⁵¹⁰ Şirvanî, s. 34.

⁵¹¹ Şirvanî, s. 35.

Bu şekilde babları zikrettikten sonra “Rubâî mücerred babından mastarlar” başlığına geçilmiştir. Bu başlık altında da 14 kelimeye yer verilerek ayrıca örnek zikredilmemiştir.⁵¹²

Tablo 56. Rubâî Mücerred Babı

رباعي مجرد بابندن مصدرلر			
Bir lügatı diğer lügat ile beyan etmek	الترجمة	Yuvarlamak	دحرجة
Toplamak	حرجمة	Başını indirmek	دربخة (طأطأ)
Seri akıllı olmak	جربذة	Tüyleri ürpermek	قشعرة
Kalbi karışmak	وسوسة	Sallanmak	زلزلة

Müellif bundan sonra Aksam-ı seb‘a’dan örnekler vermiştir. Konunun daha iyi anlaşılması açısından burada Aksam-ı seb‘a hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Arapçada kelimelerin aslî harflerinde illet harflerden “(و) vâv, (ي) yâ, (ا) elif” bulunup bulunmamasına göre iki kısma ayrılır. İlet harfi bulunmayanlara sahih, bulunanlara ise mu‘tel fiil denir.⁵¹³

Sahih fiil kendi içinde; salim, mehmûz ve muza‘af olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Salim fiil, aslî harflerinde illet harfleri, hemze ve aynı cinsten iki harf bulunmayan fiillerdir.

نصر gibi.⁵¹⁴

Mehmûz fiil, aslî harflerinden biri hemze olan fiillerdir. أخذ ve سأل, قرأ gibi.⁵¹⁵ Mehmuz fiilin ilk harfi hemzeli ise mehmûzu’l-fâ, ikinci harfi hemzeli ise mehmûzu’l-ayn, son harfi hemzeli ise mehmûzu’l-lâm diye isimlendirilir.⁵¹⁶

Muza‘af fiil, ikinci ve üçüncü harfi aynı cinsten olan fiillerdir. مدّ gibi.⁵¹⁷

Mu‘tel fiil; misal, ecvef, nakıs ve lefif olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.

Misal fiil, aslî harflerinden birincisinde illet harflerden و (vâv) veya ي (yâ) bulunan fiillerdir.

يسر ve وعد gibi. İlet harflerinden و (vâv) ile başlayan fiile misal-i vâvî, ي (yâ) ile başlayan misal-i yâî denilmektedir.⁵¹⁸

⁵¹² Şirvanî, s. 35.

⁵¹³ Ensar Aslan, Galip Akbal, İrfan Güngörür, *Mecmûat’üs-Sarf (Emsile Bina Maksud İzzi)*, İstanbul: Şifa Yayınevi ve Matbaası, 2011, s. 92.

⁵¹⁴ Aslan, vd., s. 92.

⁵¹⁵ Aslan, vd., s. 98.

⁵¹⁶ Aslan, vd., s. 100.

⁵¹⁷ Aslan, vd., s. 96.

⁵¹⁸ Aslan, vd., s. 92.

Ecvef fiil, aslî harflerinden ikincisinde illet harflerden و (vâv) ya da ي (yâ) bulunan fiillerdir. Bu harfler genelde elif harfine dönüşür ve قال, كیل gibi. İkinci harfinde illet harflerinden و (vâv) bulunuyorsa ecvef-i vâvî, ي (yâ) bulunuyorsa ecvef-i yâî olarak adlandırılır.⁵¹⁹

Nakıs fiil, aslî üçüncü harfi illetli olan fiillerdir. غزا, رعی gibi. Son harfinde illet harflerinden و (vâv) bulunuyorsa nakıs-ı vâvî, ي (yâ) bulunuyorsa nakıs-ı yâî denir.⁵²⁰

Lefif fiil, aslî harflerinden ikisi de illetli olan fiillerdir. İletli harfleri yan yana buluna fiile lefif-i makrûn denilir. طوی, قوي gibi. İletli harfler yan yana değilse lefif-i mefrûk şeklinde isimlendirilir. وقی, یقی gibi.⁵²¹

Müellif, ilk olarak aksam-ı seb‘adan mu‘tel fiillere yer vermiştir. “Sülâsî mücerred bablarından ve misal vâvîden mastarlar” başlığı altında 18 mastar zikredilmiştir.⁵²²

Tablo 57. Misal-i Vâvî

ثلاثي مجرد بابندن و مثال واویندان مصدرلر			
Bulmak	الوجدان	Vaat etmek (Adamak)	الوعد
Tartmak	الوزن	Lazım olmak	الوجوب
Varid olmak (Erişmek)	الورود	Erişmek	الوصول
Durmak	الوقوف	Girmek	الولوج

Bu şekilde 18 mastar zikredildikten sonra ayrıca örnek verilmeyip “Misal-i yâîden Mastarlar” başlığına geçilmiştir. Burada 6 mastar zikredilmiştir.⁵²³

Tablo 58. Misal-i Yâî

مثال يائندن مصدرلر			
Mübarek olmak	اليمن	Kolay olmak	اليسر
Kurumak	اليبوسة	Me'yûs olmak	اليأس
Yükseğe çıkmak	اليفع	Uyanık olmak	اليقظة

⁵¹⁹ Aslan, vd., s. 92-94.

⁵²⁰ Aslan, vd., s. 94.

⁵²¹ Aslan, vd., s. 94.

⁵²² Şirvanî, s. 35-36.

⁵²³ Şirvanî, s. 36.

Konuyla alakalı “Emsile-i muhtelife” başlığında örnek verilmiştir.⁵²⁴

Tablo 59. Emsile-i Muhtelife

الأمثلة المختلفة من هذا الباب			
Vaat edilir	يعد	Vaat edildi	وعد
Vaat edilmez	ما يعد	Vaat etmedi	ما وعد
Vaat edilmiş	الموعود	Vaat edici	الواعد
Vaat etmiyor	ما عمال يعد	Vaat ediyor	عمال يعد
Vaat etmeyecek	ما بده يعد	Vaat edecek	بده يعد
Vaat etmesin	خليه لا يعد	Vaat etsin	خليه يعد
Vaat etme	لا تعد (لا تعود)	Vaat et	عد (أوعد)

“Ecvef-i vâvîden mastarlar” başlığı altında 22 mastara yer verilmiş, ayrıca örnek için başlık açılmamıştır.⁵²⁵

Tablo 60. Ecvef-i Vâvî

أجوف واویندن مصدرلر			
Olmak	الكون	Demek	القول
Yardım etmek	العون	Hafız etmek	الصون
Aramak (İstemek)	الروم	Sığınmak	العوذ
Oruç tutmak	الصوم	Ayıplamak	اللوم

“Ecvef yâiden mastarlar” başlığında 13 tane mastar zikredilmiştir. Bu bab başlığı altında müellif ayrıca örnek zikretmemiştir.⁵²⁶

Tablo 61. Ecvef-i Yâî

أجوف يائیدن مصدرلر			
Satmak	البيع	Ölçmek	الكيل
Yürümek	السير	Kaldırmak	الشيل
Çağırarak	الصيحة	Yönelmek	الميل
Olmak	الصيرورة	Akmak	السيلان

⁵²⁴ Şirvanî, s. 36.

⁵²⁵ Şirvanî, s. 36.

⁵²⁶ Şirvanî, s. 37.

“Nakıs vâvîden gelen masterlar” başlığı altında 9 adet master zikredilmiş örnek verilmemiştir.⁵²⁷

Tablo 62. Nakıs Vâvî

المصادر التي تأتي من الناقص الواوي			
Âla (yüksek) olmak	العلوّ (السموّ)	Gazâ etmek	الغزوة
Boş olmak	الخلوّ	Razı olmak	الرضاء
Okumak	التلاوة	Büyümeek	النموّ
Düşman olmak	العدوّ	Davet etmek	الدعوى (دعوة)

“Nakıs yâîden gelen masterlar” başlığı altında 20 adet mastara yer verilmiştir. Ayrıca örnek zikredilmemiştir.⁵²⁸

Tablo 63. Nakıs Yâî

المصدر التي تأتي من الناقص اليائي			
Kör olmak	العمي	Atmak	الرعي
Sulamak	السقي	Hayvan otlatmak	الرعي
Örtmek	الغشي	Yürümeek	المشي
Akmak	الجريان	Kaynamak	الغليان (الفوران)

“Lefif-i makrûndan gelen masterlar” başlığına 9 adet master zikredilmiş ayrıca örnek verilmemiştir.⁵²⁹

Tablo 64. Lefif-i Makrûn

المصادر التي تأتي من اللفيف المقرون			
Kavurmak (Pişirmek)	الشيّ	Durmak	الطيّ
Suya kanmak	الريّ	Azmak	الغّيّ
Dağlamak	الكيّ	Yorulmak (Aciz olmak)	العِيّ
Dirilmek	الحياة	Kastetmek	النية

⁵²⁷ Şirvanî, s. 37.

⁵²⁸ Şirvanî, s. 37-38.

⁵²⁹ Şirvanî, s. 38.

“Lefif-i mefrûktan gelen mastarlar” başlığında 8 adet mastara yer verilmiştir. Ayrıca örnek zikredilmemiştir.⁵³⁰

Tablo 65. Lefif-i Mefrûk

المصادر التي تأتي من اللفيف المفروق			
Birbirinin arkasında gelmek	الولي	Bir şeyi hıfzetmek	الوقاية
Zayıf olmak	الوني	Koğuculuk etmek	الوشي
Ahdini yerine getirmek	الوفي	Saklamak	الوعي
Vaat etmek	الوأي	Vahyetmek	الوحي

“Muza‘aftan mastarlar” başlığında 32 mastara yer verilmiştir.⁵³¹

Tablo 66. Muza‘aftan Mastar

مضاعفدن مصادر			
Bağlamak	الشد	Çekmek	المد (اوزانمق)
Koymak	الحط	Ayrılmak	البد
Saymak	العد	Kapamak	السد
		Geri atmak	الرد

Muza‘af babından mastara “Emsile-i muhtelif” başlığı altında örnek verilmiştir.⁵³²

Tablo 67. Emsile-i Muhtelif

الأمثلة المختلفة من المضاعف			
Çeker	يمد	(Uzandı) Çekti	مَدَّ
Çekilmiş	ممدود	Çekici	مَادَّ
Çekecek	بده يمد	Çekiyor	عمال يمد
Çekmesin	خليه لا يمد	Çeksin	خليه يمد
Çekme	لا تمد	Çek	مد (أمدد)

Muza‘af babından sonra son konu olan “Mehmûzdan gelen mastarlar” başlığı altında 18 mastar zikredilmiş ayrıca örnek verilmemiştir.⁵³³

⁵³⁰ Şirvanî, s. 38.

⁵³¹ Şirvanî, s. 38-39.

⁵³² Şirvanî, s. 39.

⁵³³ Şirvanî, s. 39-40.

Tablo 68. Mehmûzdan Gelen Masterlar

المصادر التي تجيء من المهموز			
Almak	الأخذ	Buyurmak	الأمر
Geri dönmek	الأول (الأوب)	Yemek	الأكل
Emin olmak	الأمن	Batmak	الأفول
Sormak	السؤال	Rahat vermek	الأذن

Müellif, sülâsî mücerredin 6 babını, kendisine bir harf eklenerek elde edilen if'âl, tef'il ve mufâ'ale babından gelen masterlarını, iki harf ziyade olunarak elde edilen infi'âl, ifti'âl, if'ilâl, tefe'ul ve tefâ'ul bablarından gelen masterları ve kendisine üç harf eklenerek elde edilen sülâsî mezidin sadece istif'âl babından gelen masterlarını, sonrasında rubâî mücerred babı ve sülâsî mücerredten misal-i vâvî ve yâiden gelen masterlar, ecvef-i vâvî ve yâiden gelen masterlar, nakıs-ı vâvî ve yâiden gelen masterlar, lefif-i makrûn ve lefif-i mefrûktan gelen masterlar ve son olarak da muza'af ve mehmûzdan gelen masterları bu şekilde zikrederek üçüncü baba geçmiştir.

Üçüncü bab harflerin mânasından ibarettir.

Bu kısımda harflere yer verilmiştir. Burada toplam 50 adet harf sıralanmıştır. Bunlar;

في, الياء, بل, إما, أما, لأن, كي, الام, بنيا-بينم, الباء, مع, (بس) إنما, نعم, ها, على, يا (أ),
فين, أيش, الياء, (هل) ء, حتى, زي, مثل, كأن, لا, (مو) لما, الواو, إلى, لعل, ربما, رب, عن, من,
كل, إن, لابد, أجل, إلا, إما, و, هاي, ثم, أم, إذن, وا, منذ, مذ, طالما, قلما, كما.

Bunlar; harf-i cerlerden (على, مع, في, من, إلى), fiile benzeyen harflerden (لعل, كأن, إن), atıf harflerinden (إما, بل, لا, حتى, أم, ثم, و), masdar harflerinden (ي, إذن), tenbih harflerinden (أما), nida harflerinden (أ, يا), icap harflerinden (نعم, أجل), cümleye zaid olarak eklenen harflerden (إن, أما), istifham harfleri (هل, ء), şart edatlarından (ب, ها, في, من, إلى, أم, ثم, و, لا, لما, من, الام, الباء) gibi çeşitli harflerden oluşmaktadır. Bu harfler aşağıdaki tabloda da görüldüğü şekilde karışık düzenlenmiştir. Diğer konularda olduğu gibi burada da amice harf (هاي, فين, أيش, مو, بس) ve örnekler kullanılmıştır. Örnek:⁵³⁴

⁵³⁴ Şirvanî, s. 40-41-42.

Tablo 69. Harfler

الباب الثالث في الحرف المعاني			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Ey efendi!	يا سيدي!	(Â) (Yâ)	(أ) يا
Başım üzere.	على رأسي.	Üzere	على
İşte ben gidiyorum.	ها أنا أروح.	İşte	ها (أهو ذَا)
Evet efendim.	نعم سيدي.	Evet	نعم
Bu işi ancak sen yaparsın.	هذا الشغل أنت تُسوي.	Ancak	إنما (بس)
Efendim ile gittim.	رحت مع سيدي.	İle	مع
Kalemle yazdım.	كتبت بالقلم.	İle	الباء
Ben otururken o geldi.	بينما أنا قائد هو جاء.	İken	بينما وبين ⁵³⁵
İbadet için halk olunduk.	خلقنا للعبادة.	İçin	اللام
İlim kazanayım diye çok ömür isterim.	أحب طول العمر كي أحصل العلم.	Diye	كي
İlme çalış çünkü insanın meziyeti ilimlidir.	اجتهد العلم لأن مزية الإنسان بالعلم.	Çünkü	لأن
İmdi ben gidiyorum.	أما أنا عمال أروح.	İmdi	أما
Ya otur ya git.	إما اقعد وإما رح.	Ya	إما
Dersimi yazdım ezberledim bile.	كتبت درسي بل حفظته.	Bile	بل
Arapça Türkçeden daha kolaydır.	العربيّ أسهل من التركي.	Ce (Ye)	الياء ⁵³⁶
Mektepte okudum.	قرأت ⁵³⁷ في الكتاب.	De	في
İstanbul'dan geldim.	جئت من أستانبول.	Den	من
Ondan ayrıldım.	فارقت عنه.	Den	عن
Bazı Kur'ân okuyanlara Kur'ân lanet eder.	رب تال يلعنه القرآن. ⁵³⁸	Bazı	رب
Belki gelir.	ربما يجيء.	Belki	ربما
İnşallah cenabı Allah kusurumu affeder.	لعل الله يغفر ذنبي.	İnşallah	لعل

⁵³⁵ Burada بينا şeklinde hatalı yazım vardır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵³⁶ Bu örnekteki nispet yâ'sı ile "ce-ca" anlamını kastedilmektedir.

⁵³⁷ Fiil قرئت şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵³⁸ Bu rivayet İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmi'd-din* eserinde "رب تال للقرآن" قال أنس بن مالك: "والقرآن يلعنه" şeklinde geçmektedir. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-din*, Thk. Ebû Hâmid Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Maarif, 505, s. 274.

Tablo 69'un devamı

Bu gece sabaha dek çalıştım.	الليل اجتهدت إلى الصبح.	Dek	إلى
Ben ezberledim o da uyudu.	أنا حفظت وهو رقد.	Dahi de	الواو
Akıl baştadır yaşta değil.	العقل في الرأس لا في العمر.	Değil	لما (مو)
Çalışmaksızın terakki edemezsin.	لا تترقي بلا إجهاد.	Sızın	لا
Sanki ölmeyecektir.	كأنه مابه يموت.	Sanki	كأن
Bu kitap gibi yoktur.	مثل هذا الكتاب ما فيش.	Gibi	مثل
Bunun gibi görmedim.	زي هذا ما شفت.	Gibi	زي
Mektebe geldim ki öğreneyim.	جئت الكتاب حتى أتعلم.	Ki	حتى
Adamları gördüm Ahmet'i dahi.	شفت الناس حتى أحمد.	Daha	حتى
Baban evde midir?	أبوك في البيت؟	Mı	ء (هل)
Bağdatlı Mısırlı.	بغدادى مصرى.	Lu- li	الياء
Ne okursun?	أيش تقرأ؟	Ne	أيش
Nereden gelirsin?	من فين تجى؟	Nere	فين
Nitekim evvelde bildik.	كما علمت في السابق.	Nitekim	كما
Az kere böyle olur.	قلما يصير كذا.	Az kere	قلما
Çok kere okudum.	طالما قرأت.	Çok kere	طالما
Bir haftadan beri seni göremedim.	ما شفتك منذ دور.	Den beri	منذ منذ
Vah yazık!	وا خسار!	Vah	وا ويح
Bu takdirce seni şair zannederim.	إذن أظنك شاعرا.	Bu takdirce	إذن
Yazdı mı yoksa yazmadı mı?	كتب أم لا (و الا لا)؟	Yoksa	أم
Bundan sonra bil.	ثم أعلم.	Sonra	ثم
Hadi gidelim.	هايّ نروح.	Hadi	هايّ
Hem yazdı hem okudu.	كتب و قرأ.	Hem	و
Ya uslu otur ya git.	إما اقعد عاقل وإما رح.	Ya	(أو إما)
Dersi ezberle yoksa döverim.	أحفظ الدرس وإلا أفرشك.	Yoksa	إلا
Öyle ise sen bilirsin.	أجل إنك تعلم.	Öyle ise	أجل
Elbette gelir.	لا بد يجيء.	Elbette	لا بد
Her bir av yaban öküzündedir.	كل الصيد في جوف الفرا.	Her	كل
Elbette sen doğrusun.	إنك صادق.	Elbette	إن

Tabloda belirtildiği gibi konunun pekiştirilmesi için her bir harfin içinde geçtiği örnek cümlelere yer verilmiştir. Bu cümleler birbirinden bağımsız günlük hayatta sıkça kullanılan basit cümlelerden seçilmiştir.

Dördüncü bab isimler ve kısımlarından ibarettir.

Bu bab başlığı altında 16 fasıl açılmıştır. Bu fasıllar: hayvanlar, tabii fiiller, elbise, makam ve rütbeler, yer ve gök cisimleri, madenler, sebze ve meyveler, yiyecek ve içecekler, yerleşim yerleri ve evin kısımları, zaman ve vakitler, askeri ve savaş aletleri, deniz taşıtları ve ticarete dair isimleri, son olarak da sayılar konusunu içermektedir.

Birinci fasılda hayvanlar konusu işlenmiştir.

Bu fasılda hayvan isimleri yer almıştır. İsimlerin bazısı erkek ve dişi, bazısı da tekil ve çoğullarıyla verilmiştir.

İlk olarak evcil hayvanlardan bahsedilmiştir. Bunlar; âdem, erkek at, kısarak, atlar, deve, acin devesi, erkek deve, dişi deve, develer, dişi develer, katır, dişi katır, katırlar, eşek, eşekler, tay, manda, mandalar, sığır, inek, inekler, öküz, öküzler, buzağı, yavru, keçi, dişi keçi, teke, koyun, dişi koyun koç, tekeler, koçlar, oğlak, kuzu, tavuk, tavuklar, horoz, horozlar, piliç şeklinde toplam 42 adettir.⁵³⁹ Bunlardan birkaç tanesi Arapça karşılıklarıyla tabloda verilmiştir.⁵⁴⁰

Tablo 70. Hayvanlar

الفصل الأول في الحيوانات			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Ademler	الآدم	Âdem	الإنسان
Kısarak	الفرس	Erkek at	الحصان
Deve	الإبل	Atlar	الحصانات
Erkek deve	الجمال	Acin devesi	الدَّلوْل
Develer	الجمال	Dişi deve	الناقة
Ester (Katır)	البغل	Dişi develer	النياق (النوق)
Katırlar	البغال	Dişi katır	البغلة
Eşekler	الحمير	Eşek	الحمار

Bu şekilde hayvan isimler zikredildikten sonra “Tatbikat” başlığı altında hayvanların yaratılış sebebine dair kısa bir metin verilmiştir.⁵⁴¹

⁵³⁹ Şirvanî, s. 42- 43.

⁵⁴⁰ Şirvanî, s. 42.

⁵⁴¹ Şirvanî, s. 43.

Tablo 71. Tatbikat

تطبيقات	
Türkî	Arabî
Ey insanlar, Allah aşkına bakınız!	يا ناس، بالله شوقوا!
Size saydığım hayvanların hepsini,	الحيوان الي عديت لكم كله،
Allah Teâlâ insanların menfaati için yaratmıştır.	خلقهم الله تعالى لمنافع الناس.
Öyle olunca Tanrı Teâlâ'ya şükretmeliyiz.	أجل لازم علينا شكر الله.
Yoksa sonra işimiz fena olur.	وإلا بعدين يصير شغلنا بطل.

Bu kısa metnin ardından aslan, aslanlar, kaplan, kurt, köpek, köpekler, kedi, kediler, maymun, maymunlar, şebek, sıçan, sıçanlar, tilki, tavşan, tavşanlar, sırtlan, ayı, domuz, çıta, çakal, ceylan, geyik, fil, yılan, ejderha, akrep, kertenkele, keler, bukalemun, örümcek nevinden zehirli böcek, kurbağa, kurbağalar, sümüklü böcek, sülük, kirpi, köstebek, balık, karıca, örümcek, çekirge, kara fatma, hamam böceği, kene, tahta kurusu, bit, pire, kara sinek, sivri sinek, eşek arısı, bal arısı şeklinde 53 adet yırtıcı hayvan ve böcek isimlerinden bahsedilerek⁵⁴² “Tatbikat” başlığı açılmıştır. Burada da hayvanların isimlerinin geçtiği hikmetli sözler verilmiştir.⁵⁴³

Tablo 72. Tatbikat

تطبيقات	
Türkî	Arabî
Hukema der ki: İnsan	حكماء ⁵⁴⁴ يقولون: الإنسان لازم
çalışmakta karınca gibi olmalı.	يصير في الاجتهاد زي النمل.
Fakat sabır ve tevekkülde	ولكن في الصبر والتوكل لازم
örümcek gibi olmalı.	يكون زي العنكبوت.
Vallahi, Cenâb-ı Allah bunlardan hiç	والله، ما خلق الله شيئا من
bir şeyi boşa yaratmamıştır.	هأدول عبثا.
Ben diyorum ki her bir mahluk insanın	ما قلت لكم: كل المخلوق لمنفعة
faidesi içindir.	بني آدم.

⁵⁴² Şirvanî, s. 43-44-45.

⁵⁴³ Şirvanî, s. 45.

⁵⁴⁴ Kelime حكما şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵⁴⁵ Fiil يقولوا şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

Bu cümlelerin ardından kuş türlerinden bahsedilmiştir. Bunlar 32 adet olup; kartal, doğan, dudu kuşu, baykuş, papağan, bülbül, kanarya, ördek, kaz, sülün, güvercin, serçe, keklik, kumru, bıldırcın, turna, çayır kuşu, karga alakarga, saksağan, leylek, kırlangıç, çekirge kuşu, çaylak, yarasa kuşu, saka kuşu, hüd hüd, kuzgundur.⁵⁴⁶ Ardından kısa bir hikâye verilerek ikinci fasıla geçilmiştir.⁵⁴⁷

Tablo 73. Hikâye

Türkî	Arabî
Kartal kuşların padişahıdır derler.	يقول النسر سلطان الطيور.
Kuşların en hilekârı kargadır.	مكار الطيور الغراب.
Derler ki bir gün karga yavrularına tavsiye ederken insanların yerden taş	يقولون ⁵⁴⁸ واحده يوم كان يوصي البذورة حقه لما شفتهم الإنسان يأخذوا
aldıklarını görünce kaçınız belki size	الحجر من الأرض أشردوا لربما
vururlar. Yavrusunun biri dedi ki: Bak,	يضرِبوكم. قالت بزرته: نشرد قبل،
biz taş almazdan evvel kaçınız. Anası dedi ki: Vallahi, sen benden daha çok biliyorsun.	ما يأخذ الحجر. قال: والله أنت أعلم مني.

İkinci fasılda hayvanların organları ve hayvanlarla ilgili kelimeler işlenmiştir.

Bu başlıkta azalar, iç ve dış organların isimlerinden bahsedilmiştir. Bunlar; ceset, kalıp, et, kan, deri, tüy, baş, ağız, göz, gözler, dudak, dil, diş, dişler, kulak, kulaklar, burun, kaş, kaşlar, kirpik, yüz, yüzler, yanak, göz kapağı, alın, alınlar, çene, sakal, bıyık, bıyıklar, beyin, kafa taşı, kemik, kemikler, boyun, gerdan, sırt, başın tepesi, gırtlak, el, eller, nabız, avuç, karış, yumruk, göz bebeği, parmak, parmaklar, parmak ucu, parmak uçları, tırnak, tırnaklar, boynuz, boynuzlar, pazı, dirsek, bilek, koltuk, göğüs, meme, bel, göbek, kaburga, kaburgalar, arka, but, yan, karın, kasık, kuyruk, bacak, diz, ayak, ayaklar, topuk, taban, koyun kuyruğu, yürek, boğaz, işkembe, öd, bağırsak, bağırsaklar, ak ciğer, kara ciğer, böbrek, böbrekler, ilik, dalak, damar, damarlar, eklem, şah damarı, ben, ter, süt, iç yağ, göz yaşı, tükürük, sümük, sidik, necis, kuş tüyü, kuyruk sokumu olmak üzere 104 adettir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Şirvanî, s. 45-46.

⁵⁴⁷ Şirvanî, s. 46.

⁵⁴⁸ Fiili يقولوا şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵⁴⁹ Şirvanî, s. 46.

Tablo 74. Hayvanların Organları

الفصل الثاني في أعضاء الحيوانات وما يناسبها			
Kan	الدم	Et	اللحم
Tüy, Kıl	الشعر	Deri	الجلد
Ağız	الفم	Baş	الرأس
Gözler	العيون	Göz	العين
Dil	اللسان	Dudak	الشفة
Dişler	السنون	Diş	السن
Kulaklar	الأذان	Kulak	الأذن

104 isim bu şekilde zikredildikten sonra aşağıdaki diyalog metni verilip üçüncü fasıla geçilmiştir.⁵⁵⁰

Tablo 75. Diyalog

Türkî	Arabî
Efendim nereye gidiyorsun?	يا سيدي، فين رايح؟
Ben çarşıya gidiyorum sen otur burada.	أنا رايح السوق، أنت أقعد هنا.
Ne alacaksın?	أيش بذك تشتري (تبغي تشتري)؟
Ufak tefek alacağım.	أبغي أشتري الحوائج (الفتافت).
Çabuk gel seninle işim var.	تعال قوام لي معك شغل.
Peki efendim.	طيب، يا سيدي.
Biraderim benim için de bir şey al.	أخوي اشتري لي حاجة كمان.
Sen ne istersin?	أيش تبغي أنت؟
Ben iki kıyye ⁵⁵¹ et istiyorum.	أنا أبغي أقتين لحم.
Para verecek misin?	تبغي تعطيني الفلوس؟
Nasıl vermeyim?	كيف ما أعطيك؟
Ne kadar vereyim?	قد أيش أعطيك؟
On buçuk kuruş.	عشرة ⁵⁵² قروش ونصف.
Bu yetişir mi yoksa yetişmez?	هذا يكفي وإلا لا؟
Zannedersem yetişir.	أقيس يكفي.
Çabuk gel seni bekliyorum.	تعال قوام أستنيك.

⁵⁵⁰ Şirvanî, s. 48.

⁵⁵¹ İki kıyye 2.564 kilogramdır.

⁵⁵² Burada verilen sayı gramer kuralına aykırı olarak عشر قروش ونصف şeklinde yazılmıştır.

Buradaki örneklerde soru cümlesi zikredilmesine rağmen soru işareti kullanılmamıştır. Genellikle soru cümlelerinde istifham edatları ammice (أيش, فين) olarak yer almış, bazen de istifham edatı kullanılmadan mânada istifham olan cümlelere yer verilmiştir. Ayrıca (عشر قروش) gibi aded-mâdud uyumuna dikkat edilmediği görülmektedir.

Üçüncü fasılda tabii fiiller, yerilen ve övülen sıfatlar, kusurlar, hastalıklar ve renkler konusu işlenmiştir.

Bu başlık altında; acıkmak, tok olmak, gülmek, ağlamak gibi insanın tabii fiilleri, çalışmak, tembellik, güzel, çirkin gibi övülen ve yerilen sıfatlar, kel, şişman gibi kusurlar, öksürmek, sıtma, nezle gibi hastalık isimler ve gül rengi, siyah, beyaz gibi renk isimlerinden oluşan toplam 150 isim yer almıştır. Bu isimlerin genellikle fasihi kullanılmıştır. Eğer bir kelimenin fasihi halk arasında meşhur değilse parantez içinde ammicesi verilmiştir. Bazen de meşhur olan ammice kelime verilip parantez içerisinde fasih lafız verilmiştir. Mesela “kusmak” kelimesinin önce halk arasında meşhur ammice kullanımını التَّراش verilip parantez içerisinde (القي) şeklinde fasihi verilmiştir.⁵⁵³ Bunlara örnek:⁵⁵⁴

Tablo 76. Tabii Fiiller

الفصل الثالث في الأفعال الطباع والأوصاف الممدوحة والمذمومة والعلل والأمراض والألوان			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Söylemek	الكلام	Soluk (Nefes)	النفس
Acıkmak	الجبعان	Açlık	الجوع
Hasta olmak	الوجعان (المريض)	Susamak	العطشان (الظمآن)
Dargın olmak	الزعلان	Yorgun olmak	التعبان
Hıçkırmak	القهيقة	Uyumak	الرفود (النوم)
Ses (Sadâ)	الصوت (الحس)	Bağırarak	الصباح
Uzun	الطويل	Kısa	القصير
Kuvvetli	القوي (غندور)	Semiz	السمين
Fakir	الفقير (مسكين)	Zengin	الغني
Şaşı	الأحول	Kör	الأعمى

⁵⁵³ Şirvanî, s. 51.

⁵⁵⁴ Şirvanî, s. 49-50.

Soluk, söylemek, açlık, acıkmak, susamak, hasta olmak, yorgun olmak, dargın olmak, küsmek, sarhoş olmak, uykusuz olmak, baygın olmak, susmak, aksırmak ,sağlam, esnemek, gülmek, ağlamak, uyumak, hıçkırmak, çalışmak, çalışkan, tembel, haylaz, bağırmak, kısa, uzun, güzel, çirkin, semiz, kuvvetli, kuvvetsiz, zayıf, kalın, ince, horuldayan, gevşek, çok yiyen, tamahkar, cimri, murdar, zengin, fakir, cömert , alim, bilmeyen, suhte, hoş kelam, uslu, zekalı, zekasız, tek gözlü, kör, şaşlı, doğru, eğri, abraş (benekli) korkak, ağrak, peltek, kötürüm , kekeme, başı kel, çürümek, kusmak, genç, ihtiyar, evli, gebe, şişman, pişman, solak, karınlı, kocakarı, tüylü, tüysüz, sakallı, çıplak, ürkek, çepil, hilekâr kabahatli, kıskanç, yürekli, korkak, zevzek, yaltak, kalas, boşboğaz, hırsız, günahkar, yaramaz, gâvur, kaba, kısır, sukutî, yakışıklı, nazlı gibi 100'e yakın isim de aynı şekilde zikredildikten sonra ayrı bir bölümde başlık açılmadan hastalık isimlerine geçilmiştir.⁵⁵⁵

Tablo 77. Hastalıklar

Sancı (Ağrı)	الوجع (المغص)	Öksürmek	السعلة (القح)
Karın ağrısı	وجع البطن	Baş ağrısı	وجع الرأس
Kambur	الأحدب	Baş dönmesi	دوخ الرأس
Şişkin	المنفوخ	Baygınlık	الدوخة (الغشيان)

Yukarıdaki tabloda birkaç tanesi verilen hastalık isimlerin tamamı 30 adet olup; öksürmek, sancı, baş ağrısı, karın ağrısı, baygınlık, şişkin, basur, çıban, sarhoş, ayık, topal, çolak, çiçek hastalığı, kızamık, sağır, dilsiz, düş görmek, boğmak, deli, titreme, uyuz, kaşınmak, diş ağrısı, doğurmak, sıtma, nezle, göz ağrısı, kasık bağından ibarettir. Bundan sonra renk isimlerine geçilmiştir.

Beyaz, siyah, kırmızı, yeşil, sarı, gök (mavi), sürme, renkli, lacivert, sarı, kırmızı, şehla, gül rengi, kara yağız, açık renk, alacalı, kül rengi, menekşe rengi, zeytin rengi, kır rengi, simsiyah renklerinden oluşan 20 adet isim zikredilmiştir.⁵⁵⁶ Bunlardan birkaçı şöyledir:⁵⁵⁷

Tablo 78. Renkler

Renkler	الألوان	Renk	اللون
Siyah (Kara)	الأسود	Beyaz (Ak)	الأبيض
Yeşil	الأخضر	Kırmızı	الأحمر
Kök (Mavi)	الأزرق	Sarı	الأصفر
Lacivert	اللازوردي	Sürme rengi	الكحيلي

⁵⁵⁵ Şirvanî, s. 51.⁵⁵⁶ Şirvanî, s. 53.⁵⁵⁷ Şirvanî, s. 52.

Bu isimlerden sonra “Tatbikat” başlığı altında sağlıkla alakalı kısa diyalog verilmiş ardından dördüncü fasıla geçilmiştir.⁵⁵⁸

Tablo 79. Tatbikat

تطبيقات	
Birader nerede idin? Çoktan beri seni göremedim.	أخوي، فین كنت؟ ما شفتك من زمان.
Evde idim.	كنت في البيت.
Niçin çıkmadın?	ليش ما ندرت؟
Birkaç gün oldu keyfim yoktur.	كم يوم صار مالي نشاط؟
Allah afiyet versin.	الله يعافيك.
Geçmiş olsun.	زال الشر (لا بأس عليك).
İlaç iç, perhiz et.	أشرب الدواء، احمي نفسك.
İnşallah geçer.	يزول إن شاء الله.

Dördüncü fasılda elbiseler, takılar ve süsler konusu işlenmiştir.

Bu başlık altında kıyafetlerin kısımları, kullanılan takılar ve süs eşyalarına dair isimler verilmiştir. Bunlar; tülbent, bez, yazma, sarık, fes, takı, entari, iç kıyafet, gömlek, cep, çamaşır, hırka, şalvar, kürk, çizme, çorap, mest, çarık, nalın, pabuç, ayakkabı, kundura, çarşaf, baş örtüsü, uçkur, etek, astar, düğme, ilik, çorap, mendil, şerit, uzun astar, kuşak, külah, gecelik, yaşmak, yumak, yırtık, yaka, yelek, yeni elbise, temiz elbise, kirli elbise, pamuk, yük, ipek, koton, çuha, havlu, püskül, yağmurluk, eyer, kolon, üzengi, kaşağı, yular, ip, iplik, ibrişim, iğne, iğnedan, yüksük, kutu, tütün kutusu, enfiye kutusu, saat, çalar saat, ziynet, küpe bilezik, ayak bileziği, yüzük, yüzük taşı, gözlük, ayna, tarak, inci, fırça, kemer, süsten ibaret olup 88 adettir.⁵⁵⁹

Tablo 80. Elbise ve Takılar

الفصل الرابع في الملبوسات وما يناسبها من الزينة والحلي			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Fes	التربوش	Sarık	العمامة
Mest	الخف	Çorap	الشوراب
İlik	العروة	Toka	الزارة
Temiz elbise	الثوب النظيف	Yeni elbise	الثوب الجديد
Bilezik	السوار	Küpe	الحلق (القرط)
Tarak	المشط	Ayna	المراية

⁵⁵⁸ Şirvanî, s. 52-53.

⁵⁵⁹ Şirvanî, s. 53-54-55.

Bu şekilde isimler zikredildikten sonra “Mükâleme” başlığı altında konuyla alakalı kısa bir diyalog verilmiştir.⁵⁶⁰

Tablo 81. Mükâleme

المكالمة	
Türkî	Arabî
Bu yeni elbise kimindir?	الثوب الجديد هذا حقي من؟
Benimdir.	حقي أنا.
Nereden aldın?	من أين اشتريته؟
Hasan Efendi'nin dükkanından aldım.	اشتريته من دكان حسن أفندي.
Bu kirli elbise kimindir?	لمن هذا الثوب الوسخ؟
Biraderimindir.	حقي أخوي أنا.
Niçin yıkamıyor?	ليش ما يغسل؟
Nezafet (temizlik) imandandır ya Âdem	النظافة من الإيمان ⁵⁶¹ يا شيخ.

Beşinci fasılda makam ve rütbe sahipleri, meslek ve zanaat isimleri işlenmiştir.

Bu başlık altında 22 adet makam ve mevki isimlerinden bahsedilmiş olup bunlar; padişah, imparator, kraliçe, şehzade, sadrazam, vezir, müşir, vali, mutasarrıf, kaymakam, kadı, müftü, elçi, konsolos, hariciye nâzırı, dahiliye nâzırı, konsolos vekili, sır kâtibi, başkatibi, ikinci kâtip, mühürdar sandık eminden (hazinedar) ibarettir.⁵⁶²

Tablo 82. Meslek ve Zanaatlar

الفصل الخامس في أصحاب المناصب والرتب والصنائع والحرف			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
İmparator	الإمبرطر	Padişah (Hünkâr)	السلطان (الملك)
Şehzade	ابن الملك	Kraliçe	الملكة
Konsolos	القنصل	Elçi	السفير
Dâhiliye nâzırı	وزير الداخلية	Hariciye nâzırı	وزير الخارجية
İkinci kâtip	كاتب الثاني	Başkâtip	كاتب الأول
Sandık emini (Haznedar)	أمين الصندوق ⁵⁶³	Mühürdar	أمين الختم

⁵⁶⁰ Şirvanî, s. 55.

⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel, “Müsneid”, (37/536); Müslim, (“Tahare”, 1).

⁵⁶² Şirvanî, s. 55.

⁵⁶³ Kelime الصندوق şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

22 adet makam ismi zikredildikten sonra meslek isimlerine geçilerek konuyla alakalı; kitapçı, yazıcı, terzi, çiftçi, seccadeci, berber, yorgancı, çoban, değirmenci, ekmekçi, kasap, kuyumcu, fesçi, basmacı, bıçakçı, tenekeci, camcı, zerzevatçı, avcı, balıkçı, kebabçı, dülger, aşçı, demirci, bakırcı, kalaycı, nalbant, kalaycı, hamamcı, yamakçı, helvacı, şekerçi, taşçı, kaldırımcı, yapıcı (mimar), mermerci, sıvacı, bahçıvan, oduncu, kömürcü, deveci, eşekçi, katırcı, mumcu, cerrahçı, kapıcı, yasakçı, çiftçi bekçi, oymacı, mühürücü, ressam, tüccar, sarraf, çulha, şakirt, hademeci, hekim, dış hekim, tellal, cambaz boyacı şeklinde 64 adet isim verilmiştir.⁵⁶⁴

Tablo 83. Meslek İsimleri

Yazıcı	الكتاب	Kitapçı	الكتبي
Kürkçü	الفراء ⁵⁶⁵	Terzi	الخياط
Bıçakçı	السكاكيني	Basıcı	الطباع
Avcı	الصيد	Zerzevatçı	الخضري
Bakırcı	النحاس	Demirci	الحداد
Bekçi	الحارس	Çiftçi	الحارث
Tellal	الدلال	Dış doktoru	طبيب الأسنان

Müellif, buraya kadar zikredilen mesleklerin erkeklere özel olduğunu kadınlar için zikredilecekse bilindiği üzere kelime sonlarına müenneslik alameti tâ (ة) ve yâ (ي)⁵⁶⁶ getirildiğini ifade ederek 8 adet müennes meslek ismine yer vermiştir.⁵⁶⁷

Tablo 84. Müennes Meslek İsimleri

Usta kadın	المربية	Terzi kadın	الخطاطة
Boyacı kadın	الصباغة	Çamaşırcı kadın	الغسالة
Hizmetçi kadın	الخدمة	Ebe kadın	الغابلة
Ekmekçi kadın	الخبازة	Aşçı kadın	الطباخة

Meslek isimlerinden sonra “Mükâleme” başlığı altında kısa bir diyalog verilmiştir.⁵⁶⁸ Bu diyalogun, içerik itibarıyla yukarıda verilen meslek gruplarından çiftçilikle alakalı olduğu

⁵⁶⁴ Şirvanî, s. 56.

⁵⁶⁵ Kelime الفراء şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵⁶⁶ Burada yâ (ي) harfi ile ammice kullanım kastedilmiş ve bununla ilgili örnek verilmemiştir.

⁵⁶⁷ Şirvanî, s. 57.

⁵⁶⁸ Şirvanî, s. 57.

görülmektedir. Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere, eserin yazıldığı dönemde Osmanlıca ve Arapça ibarelerin aynı ifadede kullanılarak adeta bu iki dilin birbiriyle bütünleştiği görülmektedir. Parçada geçen طوغرى kelimesi iki kültürün birbirlerinden etkilendiğine güzel bir örnektir.

Tablo 85. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Kesp ve ticaret eden kimse Allah'ın sevgilisidir.	الكاسب حبيب الله. ⁵⁶⁹
Sanatların en güzeli çiftçiliktir.	أحسن الصنائع الحراثة.
Çünkü mahlûkatın çoğu çiftçilerden faydelenir.	لأن أشكل ⁵⁷⁰ المخلوقات يستفيد منه.
Yerdeki karıncalarda.	حتى الذراري في الأرض.
Vallahi doğru kelimedir.	والله كلام طوغرى.
Eğer işlerine hile yapmazlarsa.	إن كان ما يسوا حيلة في شغلهم.

Bu mükâlemenin ardından başka bir kısa diyaloga yer verilmiştir.⁵⁷¹

Tablo 86. Diyalog

Bu cübbeni kim biçti?	من فصل جبتيك هذا؟
Çarşıda bir terzi biçti.	فصلها واحد خياط في السوق.
Vallahi pek güzel olmuş, afiyetle giy.	والله بالمرّة طيب، البس بالعافية.

Altıncı fasılda gök cisimleri, yeryüzü cisimleri ve ikisine dair konular işlenmiştir.

Bu kısımda ilk olarak gök cisimlerinin sonra yeryüzündeki cisimlerin isimleri zikredilmiştir.

Gök cisimlerinden; gök, güneş, çarkı felek, ay, yıldız, yıldızlar, güneş doğması, güneş batması, ay batması, ay doğması, yeni ay, bedir, bulut, gel duman, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek, yağmur, kar, dolu, buz, aydınlık, karanlık, ülker (süreyya yıldızı), saman yolu, yaşlık, kuraklık, soğuk, sıcak,

⁵⁶⁹ Bu hadis, klasik hadis kaynaklarında geçmemektedir. Ancak bazı müfessirlerin tefsirlerinde senetsiz bir şekilde zikredilmiştir. Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Mısrî'l-Hanefî, *Haşiyetü's-Şihâb âlâ Tefsiri'l-Beyzâvî*, Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y., 7/84; Ebü'l-Fedâ İsmail Hakkı, *Ruhu'l-beyan*, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, t.y., 5/239; Muhammed b. Ömer Nevevî, *Merâhu'l lebid li keşfi me'ani'l-Kur'âni'l-Mecid*, Thk. Muhammed Emin Sınâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997, 2/205.

⁵⁷⁰ Bu kelime ammicede “çok” anlamında kullanılmaktadır.

⁵⁷¹ Şirvanî, s. 58.

kuru rüzgâr, fırtına, kasırğa, latif hava, güneş tutulması, yer batması, ay tutulması olarak 40 adet isim zikredilmiştir.⁵⁷²

Tablo 87. Diyalog

الفصل السادس في الأجرام السماوية و الأجسام الأرضية وما يتعلق بهم			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Güneş	الشمس	Gök	السما
Ay	القمر	Çark	الفلك
Güneş batması	غروب الشمس	Güneş doğması	طلوع الشمس
Rüzgâr	الريح	Bulut	السحاب
Şimşek	البرق	Gök gürültüsü	الرعد
Güneş tutulması	كسوف الشمس	Latif hava	النسيم

Bunların ardından yeryüzü ile alakalı 62 isme yer verilmiştir. Bunlar; deniz, su, dalga, tatlı su, acı su, tuzlu su, ırmak, köprü, sel, kuyu, kuyu suyu, damla, köpük, ark, çamur, balçık, bataklık, alçak yer, iniş, ova, dere, tepe, dağ, dağlar, toprak, toz, kül, ateş, duman, yanardağ, taş, kaya, çakıl taşı, kum, taşlık, yer, kumluk, yer abadan (şenlik), viran, ada, burun, yer hareketi, ağaç, orman, ot, kuru ot, yonca, diken, çalılık, yeşillik, çorak, yer, yol, şimendifer yolu, istasyon, telgraf ve telgrafhaneden ibarettir.⁵⁷³

Tablo 88. İsimler

Kara	البر	Yer	الأرض
Denizler	البحار	Deniz	البحر
Nehir	النهر	Tuzlu su	مُؤْتِي المِلْح
Bataklık	الوَحْل	Balçık	الطين
Ateş	النار	Kül	الرماد
Ada	الجزيرة	Viran (Harap)	الخراب
Ağaç	الشجر (السجر)	Hareket-i arz	الزلزلة
Yol	الدرب (الطريق)	Çorak yer	السراب

⁵⁷² Şirvanî, s. 58-59.

⁵⁷³ Şirvanî, s. 59-60.

Ardından gök ve yer cisimlerine ait zikredilen bu isimlerin yer aldığı “Mükâleme” başlığı altında diyalog metni verilmiştir.⁵⁷⁴

Tablo 89. Mükâleme

المكالمة	
Türkî	Arabî
Sen beni bilir misin?	أنت تعرفني؟
Yok bilmiyorum.	لا، ما أعرفك.
Ben pederinin ahabıyım.	أنا صاحب أبيك. ⁵⁷⁵
Pederine selam söyle.	سلم على أبيك. ⁵⁷⁶
Bir gün size geleceğim.	واحد يوم بدي أجيكم.
Buyurun efendim.	أفضلوا سيدي.
Misafir kabul eder misiniz yoksa etmez misiniz?	تقبلوا الضيف، وإلا لا؟
Niçin kabul etmeyiz?	ليش ما نقبل؟
Kimle geleceksin?	مع من تبغي تجيء؟
Yalnız.	لحالي (لوحدي).
Ne zaman geleceksin?	متى تبغي تجوا؟
Vakti tayin etmem, apansızın.	ما أبين وقتي، على الغفل.
Efendim böyle olmaz.	ما يصير كذا سيدي.
Bizi mahcup etmek mi istersin?	تبغي تحجبنا (تهجرنا)؟
Hayır estağfurullah.	لا، أستغفر الله.
Yarın gece inşallah.	القابلة، إن شاء الله.
Sen hazırlıkta bulun.	أنت خل لك معيه.
Baş üstüne azizim.	على رأسي، يا حبيبي.

Bu diyalog metninde isim tamlaması ve harfî cer kurallarına riayet edilmediği görülmektedir. Ayrıca burada ve diğer yerlerde تفضل kelimesi أتفضل şeklinde hemzeli olarak kullanılmıştır.

⁵⁷⁴ Şirvanî, s. 60-61.

⁵⁷⁵ Burada أبوك şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵⁷⁶ Burada أبوك şeklinde hatalı yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

Yedinci fasılda madenler ve madenlere dair konular işlenmiştir.

Bu bölümde altın, gümüş, bakır, kalay, çelik, demir, teneke, tunç, cıva, mermer, billur, kehribar, şap, sedef, inci, piruze, cam, katran, tuğla, kireç, çivi, barut, kurşun, kireç, üstübeç, sıva, boya, nişadır, yemen taşı, yakut, zümrüt, mıknaş, pırlanta (elmas), akik, çakmak taşı, bileği taşı, kibrit, mihenk taşı, maden suyu, buharlı su, mercan ve arsenikten ibaret 44 adet maden ismi verilmiştir.⁵⁷⁷

Tablo 90. Madenler

الفصل السابع في المعدنيات وما يناسبها			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Gümüş	الفضة	Altın	الذهب
Kalay	القصدير	Bakır	النحاس
Katran	القطران	Cam	القزاز
Bileği taşı	حجر السن	Çakmak taşı	حجر الصوان
Mihenk taşı	حجر المحك	Kibrit (Kükürt)	الكبريت
Mercan	المرجان	Buharlı su	موية البخار

Zikredilen isimlerden sonra “Mükâleme” başlığı altında konuyla alakalı diyalog verilmiştir.⁵⁷⁸

Tablo 91. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Bu saat altın mıdır gümüş müdür?	الساعة هذي ذهب أو الفضة؟
Zannedersem kapağı altındır.	أقيس غطاءقه ذهب.
Altın nasıl kullanırsın, erkeklere haram değil mi?	كيف تستعمل الذهب مو هو حرام على الرجال؟ ⁵⁷⁹
Ne bileyim herkeste var.	أيش أسوي عند كل أحد في.
Öyle herkes harama müpteladır.	أجل كل ناس مبتلاً بالحرام.
Şüphesiz.	بلا شك.

⁵⁷⁷ Şirvanî, s. 61-62.

⁵⁷⁸ Şirvanî, s. 62-63.

⁵⁷⁹ Kelime غلى şeklinde yanlış yazmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

Tablo 91'in devamı

Keşke saatlerin kapakları bakırdan olsaydı.	لو كان غطيان الساعات من النحاس.
Bu surette güzel olurdu.	إذا يصير أحسن.
İnci nerede çıkar?	اللؤلؤ من فين يطلع؟
İnci sedefin içinde.	اللؤلؤ يحصل في جوي الصدف.
Sedef de Şap denizi ve Amman	والصدف في بحر الأحمر والبحر
denizinde çok bulunur.	العمان كثير.
Kehribar ⁵⁸⁰ denizden mi çıkar yoksa yerden mi?	الكهربا يطلع من البحر وإلا من الأرض؟
Kehribar ⁵⁸¹ yerden çıkar.	الكهرباء يندر من الأرض.
Acaba nerden gelir?	من فين يجيء عجباً؟
Almanya ile Moskof memleketinden gelir.	يجيء من بلاد المسكوف والجرمان.
Bakınız insanlar, bu size saydığım	شوفوا يا ناس، هادول المعادن
madenlerin her birinde kendine mahsus.	اللي عديت لكم لكل واحد خاصة.
Bir hâsiyet vardır sübhanallah.	مخصوصة له، فسبحان الخالق.

Sekizinci fasılda tohumlar, sebzeler, meyveler, ağaçlar ve çiçekler konusu işlenmiştir.

Bu başlık altında toplam 96 adet tohum, sebze ve meyve ismi zikredilmiştir.

Tohumlardan; pirinç, un, garp darısı, nohut, mercimek, susam, bakla, fasulye, yonca ve tohum isimleri, sebzelerden; ıspanak, kabak, sarı kabak, asma kabak, lahana, turp, soğan ve sarımsak isimleri, meyve ve sebzelerden ise; karpuz, kavun, hıyar, acur, nane, kekik otu, semiz otu, pancar, pırasa, ebe gümesi, patlıcan, domates, marul, patates, kereviz, kişniş, havuç, rezene, biber, kırmızı biber, anason, maydanoz, bamya, mantar, şeker kamışı, bostan, bahçe, asma, üzüm, salkım, koruk, elma, armut, şeftali, yarma şeftali, nar, ayva, ceviz, badem, yemiş, hurma, taze incir, kuru incir, taze hurma, fıstık, çekirdek, yaprak, yapraklar, kabuk, kahve, kuru üzüm, zeytin, zeytin yağı, zerdali, erik, portakal, ağaç kavunu, narenciye, limon, gül ağacı, diken, fındık, muz, dut, frenk inciri, iğde, kestane, çilek, keçi boynuzu, kızılıçık, vişne, kiraz, başak, tarçın ve sakız isimleri karışık olarak zikredilmiştir.⁵⁸²

⁵⁸⁰Müellif eserinde كهربار kelimesinin Osmanlıcasını كهلبار şeklinde yanlış yazmıştır. Yani kehlibar değil kehribar olmalıdır.

⁵⁸¹ Kelime kehlibar şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁵⁸² Şirvanî, s. 63-64-65.

Tablo 92. Sebze ve Meyveler

الفصل الثامن في الحبوب والخضروات والأثمار والأشجار والأزهار			
Arpa	الشعير	Buğday	الحب (القمح الخطة)
Ufak darı	الدخن	Pirinç	الرز
Soğan	البصل	Turp	الفجل
Pancar	شَوْنَدَر (السلق)	Semizotu	الرجلة (بقلة الحمقاء)
Armut	الكمثرى	Elma	التفاح
Diken	الشوك	Gül ağacı	شجر الورد
Başak	السنبلة	Kiraz	الكرز

Tohum, sebze ve meyve isimleri bu şekilde zikredildikten sonra “Mükâleme” başlığı altında konuyla alakalı diyalog verilmiştir.⁵⁸³

Tablo 93. Mükâleme

مكالمة	
Bugün karpuz aldın mı?	اليوم اشتريت الحبيب؟
Evet efendim aldım.	نعم سيدي اشتريت.
Bu kavun yenir mi yenmez mi?	الخربز هذا بِنَأْكُلْ والا ما يَنَأْكُلْ؟
Zannedersem bu incirler olmamıştır.	أقيس الحماة هذا مو مستوي.
Acaba bu zerdaliler olmuş mu?	في قياسك المشمش هذا مستوي؟
Mekke'ye nar nereden gelir?	الرمان من فين جاي إلى مكة؟
Taif'ten gelir.	يجيء من الطائف.
Taif'ten ayva da gelir.	من الطائف يجيء كمان السفرجل.
Âlâsı gelir.	أعز ما يكون.
Şimdi vakti değil.	دحين مو وقته.
Bu elma yenmez niçin getirmişler?	التفاح هذا ما بنأكل لش جابوه؟
Yemen için getirmemişler.	ما جابوه لأجل الأكل.
Güzel kokusu olduğundan.	على شأن رائحته خامر.
Küçük kızlar boyunlarına takarlar.	البنات الصغار يلبسوها في رقبتهم.
Acayip bundan ziynet olur mu?	عجائب, منه يصير الزينة؟
Bu memlekette adet böyledir.	العادة كدة في هذا البلد. ⁵⁸⁴
Çarşıda şeftali var mı?	في السوق الخوخ في؟
Dükkanlarda çok vardır.	في الدكاكين كثير يوجد.

⁵⁸³ Şirvanî, s. 65.

⁵⁸⁴ Kelime بلذ şeklinde yanlış yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

Bu mükâlemeden sonra 20 adet ağaç ve ağacın kısımlarıyla alakalı isim zikredilmiştir. Bunlar; kök, dal, hurma ağacı, çam ağacı, ardıç ağacı, selvi ağacı, saç ağacı, şimşir ağacı, ıhlamur, pelit, kızıl ağaç, keçi boynuzu, çınar ağacı, kara ağaç, dut, böğürtlen, meyan kökü, bambu, kamış ve kalemdir.⁵⁸⁵

Tablo 94. Ağaç ve Kısımları

Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Dal (Budak)	الغصن	Kök	العرق (الشرش)
Çam ağacı	الصنوبر	Hurma ağacı	النخل
Selvi ağacı	شجر السرو	Ardıç ağacı	العرعر
Şimşir ağacı	شجر البقس	Saç ağacı	الآينوس
Hayzeran (Hezârân)	الخيزرون	Meyan Kökü	العرق السوس

Verilen bu ağaç isimlerinin ardından; çiçek, gül, koku, menekşe, yasemin, karanfil, gece çiçeği, gelincik, lale, gül hami, zakkum çiçeği, büyü otu, katmer çiçeği, nergis çiçeği, kadife çiçek, güne bakan, frenk menekşesi, fesleğen, yaban nanesi, papatya, inci çiçeği, mavi zambak, sedef çiçeğinden ibaret 26 adet çiçek ismi zikredilmiştir.⁵⁸⁶

Tablo 95. Çiçek İsimleri

Çiçekler	الزهور (الأزهار)	Çiçek	الزهر
Koku	الرائحة	Gül	الورد
Yasemin	الفل	Menekşe	البنفسج
Lale	الخزامي	Gelincik (Şakayık)	الشقيق (شقائق النعمان)
Yabani anane	الحبق	Fesleğen	الريحان
Sedef çiçeği	زهرة الدف	Mavi zambak	السوسن

Zikredilen ağaç ve çiçek isimlerinden sonra “Mükâleme” başlığı altında kısa bir diyaloga yer verilmiştir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ Şirvanî, s. 66.

⁵⁸⁶ Şirvanî, s. 66.

⁵⁸⁷ Şirvanî, s. 66-67.

Tablo 96. Mükâleme

مكالمة	
Dün bostana gittik.	أمس رحنا البستان.
Kimle gittin?	رحت مع من؟
Arkadaşlarımla gittim.	رحت مع رفقائي.
Bostanda ne yaptınız?	أيش سَوَّيْتُمْ هناك؟
Et yedik, çay içtik.	أكلنا اللحم وشربنا الشاهي.
Çok eğlendik.	إنبسطنا كثير.
Afiyet olsun.	هنيئًا لكم.
Bir daha gitmeyecek misiniz?	ثاني مرة ما بدمكم نروحوا؟
Gideceğiz nasıl gitmeyeceğiz.	إلا, كيف ما نروح.
Ben de gideceğim.	أنا كمان أبغي أروح.
Peki azizim.	طيب يا حبيبي.

Dokuzuncu fasılda yiyecek ve içecekler konusu işlenmiştir.

Yiyecek ve içecek konusuna dair 62 adet isim zikredilmiştir.

Bunlar; emek, katık, un, maya, hamur, et suyu, çorba, süt, yoğurt, ayran, yağ, iç yağ, kaymak, tere yağ, peynir, yumurta, bal, sirke, turşu, yufka, pilav, paça, poğaç, peksimet, tuz, biber, balık, sardalya, nişasta, ekmek içi, ekmek kırıntısı, dolma, kızartma, kıyma, kebab, külbastı, kavurma, pekmez, yemiş, kuru yemiş, reçel, tatlı, şekerli, keşkek, mahlep, yahni, yağlı, kahve, çay, yeşil çay, şurup, soğuk su, koyun eti, sığır eti, tavuk eti, kahve altı, öğlen yemeği, akşam yemeği, sucuk, acı kahvedir.⁵⁸⁸

Tablo 97. Yiyecek ve İçecekler

الفصل التاسع فيما يتعلق بالأكل والشرب			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Katık	الأيدام	Yemek	الأكل (الطعام)
Maya	الخمير	Un	الطحين (الدقيق)
Süt	الحليب	Çorba	الشوربة
Sirke	الخل	Bal	العسل
Sardalya	الساردين	Balık	السماك
Tatlı	الحلوى	Reçel	المربى

⁵⁸⁸ Şirvanî, s. 67-68.

Müellif, zikrettiği yiyecek ve isimlerin ardından “Mükâleme” başlığı altında kısa bir diyaloga yer vermiştir.⁵⁸⁹

Tablo 98. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Çocuk buraya gel.	يا ولد، تعال هنا.
Eve git, meclisi süpür.	روح البيت، كنس المجلس.
Bize misafir gelecek.	المسافر بده يجيء عندنا.
Bize siyah çay yap.	سوي لنا الشاهي الاسود.
Semaveri güzel kaynat.	فور السماور طيب.
Bize simitte al.	اشتري لنا الكعك كمان.
Git bize tuzlu peynir de al.	روح اشتري لنا كمان الجبن الملح.
Çabuk gel.	تعالى قوام.
Sakın geç kalma!	إصْحَا تَتَحِير!
Bitirdin mi çocuk?	خلصت يا ولد؟
Evet efendim hapsi hazır.	نعم سيدى كله خالص (حاضر).
Hadi buyurun efendim.	هاي أفضلو سيدى.

Onuncu fasılda şehirler, evlerin kısımları ve bu ikisine dair konular işlenmiştir.

Müellif bu kısımda konuya dair 36 adet isim vermekle yetinmiş diyalog metni vermeden on birinci fasla geçmiştir.

Bunlar; ülke, ülkeler, şehir, şehirler, kasaba, köy, mahalle, ev, köşk, saray, meydan, mağaza, gümrük, çarşı, çarşılar, matbaa, dükkân, dükkânlar, hamam, sokak, yol, yollar, hapishane, kemer, mezarlık, havuz, göl, lokanta, çeşme, iskele, yalı, meyhane, aşçı dükkânı, değirmen, çayır, çiftliktir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁹ Şirvanî, s. 68-69.

⁵⁹⁰ Şirvanî, s. 69-70.

Tablo 99. Şehrin Kısımları

الفصل العاشر في أقسام المدينة المنازل ومناسبتها			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Ülkeler	البلاد	Ülke	البلد
Şehirler	المدائن	Şehir	المدينة (البلد)
Köy	القرية (الدير)	Kasaba	البندر
Ev	البيت (الدار)	Mahalle	الحارة
Saray	السراية	Köşk	القصر
Matbaa (Basma hanı)	المطبعة	Çarşılar	الأسواق
Sokak	الزقاق (الشارع)	Hamam	الحمام
Çiftlik	المزرع	Çayır	المرعى (المرج)

On birinci fasılda evin kısımları ve bunlara dair konular işlenmiştir.

Bir önceki fasılla benzer başlık olmasına rağmen bu kısımda evin kısımları ayrıntılı olarak verilmiştir.

Bu başlık altında; ev, saray, evler, konak, köşk, kapı, kapılar, eşik, duvar, duvarlar, hoş duvarı, temel, avlu, ahır, pencere, pencereler, tavan, dam, damlar, ayak yolu, kilit, anahtar, anahtarlar, merdiven, basamak, basamaklar, çardak, sandık odası, oda, mutfak, ocak, baca, raf, direk, oluk, musluk, selamlık, küçük pencere, kiler, kulübe, kulübeler şeklinde 42 adet isim zikredilmiştir.⁵⁹¹ T

Tablo 100. Evin Kısımları

الفصل الحادي عشر في أقسام البيت وما يتعلق بها			
Saray	السرايه	Ev (Hane)	البيت (الدار)
Eşik	العتبة	Kapılar	الببيان (الابواب)
Duvarlar	الجُدُر	Duvar	الجدار
Ayak yolu	الطهارة (بيت الموية)	Damlar	السطوح
Baca	المدخن	Ocak	الأوجاق
Musluk	الحنفية	Oluk	المرزاب (الميزاب)
Kulübe	العشة (العريش)	Kiler	بيت المؤنة

⁵⁹¹ Şirvanî, s. 70-71.

Eve dair isimler zikredildikten sonra “Mükâleme” başlığı altında konuyla alakalı diyalog verilmiştir.⁵⁹²

Tablo 101. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Bu kimin evidir?	البيت هذا حق من؟
Hangisi?	أيأت؟
İşte bu yüksek ev.	أهو ذا البيت المرتفع.
Amcamın oğlunudur.	حق ولد عمي.
Bizimki bundan daha yüksektir.	حقنا ارفع من هذا.
Sizin eviniz nerededir?	فين بيتكم أنتم؟
Sanki dayının evine yakındır.	قريب من بيت خالك.
O şahin yeşili ev.	هذاك أبو الرواشين.
Evet.	أيؤا.
Kaç odası var?	كم أوضة في؟
Ben bilemem.	ما أدري عنه.
Komşularınız var mı yok mu?	جيرانكم في وإلا مافي؟
Çok var.	في كثير.
Komşularını gözetmelisin.	لازم تراعي حقوق الجيران.

On ikinci fasılda ev eşyaları ve bunlara dair konular işlenmiştir.

Yukarıda zikredilen evin kısımlarından sonra bu bölümde ev eşyalarının isimleri konu edilmiştir. Toplam 122 adet isme yer verilmiştir.

Bunlar; odalık, kilim, seccade, hasır, döşeme, iskemle, karyola, yatak, yorgan, yastık, üst, minder, üst yastık, örtü, perde, ibrik, leğen, elek, kalbur, hamur, teknesi, et teknesi, oklava, beşik, bohça, halı, küp, maşrapa, ayna, tencere, tencereler, kapak, kapaklar, tepsi, sahan, sahanlar, bakraç, cezve, güğüm, kase, tas, lamba, asma, lamba, fener, idare, masa, bardak, peşkir, çay, fincanı, çaydanlık, ateş, testi, fırın, şişe, zembil, sac ayağı, maşa, kaşık, dibek, havan, eli, çuval, kese, mangal, çakmak taşı, koli, süpürge, süzgeç, huni, demir, tava, tulum, tulumlar, dağarcık, kavanoz, kova, kağıt, kalem, kalem tıraş, divit, taş ocağı, merkep kütüphane, makas, kürek, balta, satır, kevgir, şişe, şişeler, bıçak, bıçaklar, çatal, tuzluk, buhurdanlık, ütü, fitil, çekiç, törpü, örs, testere, keser, rende, körük,

⁵⁹² Şirvanî, s. 71.

tava, hamur teknesi, sıçan kapanı, tuzak, balık ağı, pire, çember, ustura, terazi, çekül, saban, ipek, süzek, yelpazeden ibarettir.⁵⁹³

Tablo 102. Ev Eşyaları

الفصل الثاني عشر في أمتعة البيت وما يتعلق بها			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Kilim	الخبيل	Ev takımı	أثاث البيت
Hasır	الخصف	Seccade	الجلالة
Yatak	الفراش	Karyola	السريـر
Et tahtası	الخشبـة حقة الحم	Hamur tahtası	الخشبـة حقة العجين
Meşrebe	المغراف	Küp	الزير
Sahanlar	الصـحاحين	Sahan	الصـحون
Kâse (Kap)	الماعون	Gügüm	القُم قُم
Çakmak taşı	حجر الزناد	Mangal	المركن (المجمـر)
Tulum	القربة	Demir tava	التاجن
Makas	المقص	Kütüphane	محل الكتب
Hamur teknesi	المعجن (القصة)	Tava	المقلي
Çengel	الشنكل	Terazi	الميزان

Zikredilen kelimelerin ardından “Mükâleme” başlığı altında konuyla alakalı diyalog verilmiştir.⁵⁹⁴

Tablo 103. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Baba bugün çarşıya gittim.	أبوي اليوم رحت السوق.
Ev eşyası aldım.	اشتریت حوائج البيت.
Ne aldın?	أيش اشتریت؟
Kilimler minderler ve yastıklar aldım.	اشتریت الخابل والطرايح والمساند.
Hepsini kaç kuruşa aldın?	بكم اشتریت كله؟

⁵⁹³ Şirvanî, s. 71-74.

⁵⁹⁴ Şirvanî, s. 74-75.

Tablo 103'ün devamı

Yüz yirmi kuruşa.	مائة وعشرين قرش.
Oğlum seni aldatmışlar.	غشوك يا ولدي.
Yok ucuz aldım.	لا أنا اشتريت رخيص.
Öyle ise divit kalem getir hesap yap.	أجل، جيب الدواية والقلم أحسب.
Ben yazıp hesap edemem.	أنا ما أقدر أكتب وأحسب.
Niçin oğlum?	ليش يا ولدي؟
Sen beni vaktinde mektebe göndermedin,	على شأن ما أرسلتني الكُتّاب,
Okutturmadığın için.	ولا قريتني في وقته.
Bak küçük çocuklar,	شوف البذورة الصغار,
Nasıl yazarlar ve nasıl hesap bilirler?	كيف يكتبوا وكيف يعرفوا الحساب؟
Vallahi onların yanlarına gitmeye utanıyorum.	والله أنا أستحي أروح عندهم.
Sen doğrusun oğlum.	أنت صادق يا ولدي.
Kabahat bendedir.	أنا مخطي.
Allah padişahımıza nusret ve uzun ömür versin,	الله ينصر السلطان ويطول عمره،
Ne kadar mektepler açmış.	قدر أيش فتح المكاتب.
Bizden bir şey istemez.	ما يبغي منا ولا حاجه.
Vallahi biz tembeliz,	والله احنا بطالين،
Ömrümüz bâd-ı hevâ geçti.	انقضى عمرنا بلش.
Vah yazık.	يا خسارة.

On üçüncü fasılda zamanlar ve vakitler konusu işlenmiştir.

Bu başlık altında zaman ve gün isimleri, namaz vakitleri olmak üzere toplam 58 adet isim zikredilmiş, mükâlemeye yer verilmemiştir.

Yıl, ay, hafta, gün, gündüz, gece, saat, geçen sene, gelecek sene, bugün, bu gece, dün, evvelsi gün, dün gece, evvelsi gece, yarın, öbür gün, yarın gece, daha öbür gece, erken, akşam, sabah, gece yarısı, sabahleyin, öğlen vakti, ikindi vakti, akşam vakti, yatsı vakti, bayram günü, cuma, cumartesi, pazar, pazartesi, perşembe, cuma günü, salı gecesi, bu hafta, gelecek hafta, bu ay, geçen ay, sabah namazı, öğlen namazı, ikindi namazı, akşam namazı, yatsı namazı, gece, gündüz, günbegün, çoktan beri, bir saat, yarım saat, yirmi dakika, çeyrek, on dakika, bir buçuk saat, beş saniye, şimdi, sonradan ibarettir.⁵⁹⁵

⁵⁹⁵ Şirvanî, s. 75-76.

Tablo 104. Zamanlar

الفصل الثالث عشر في الأزمان والأوقات			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Ay	الشهر	Yıl	السنة
Gün Gündüz	اليوم (النهار)	Hafta	الدور
Saat	الساعة	Gece	الليل
Öğlen vakti	وقت الظهر	Sabahleyin	وقت الصباح
Bayram günü	نهار العيد	Yatsı vakti	وقت العشاء
Cumartesi	السبت	Cuma	الجمعة
Pazartesi	اثنين	Pazar	أحد
Bu ay	هذا الشهر	Gelecek hafta	الدور اللي يجيء
Sabah namazı	صلاة الصبح	Geçen ay	الشهر اللي فات
İkindi namazı	صلاة العصر	Öğlen namazı	صلاة الظهر
Gün be gün	يوما فيوما	Gece gündüz	ليلا ونهارا
On dakika	عشر دقائق	Çar yek (çeyrek)	ربع ساعة

Konuya dair isimler zikredildikten sonra aylar hicri ve rumî olarak karşılıklarına rakamla gün sayısı, burçları ve mevsimleri belirtilerek yazılmıştır. Sadece mevsimler Arapça ve Türkçeleri ile verilmiş diğerleri Arapça olarak zikredilmiştir.⁵⁹⁶

Tablo 105. Aylar

الاثنا عشر المواسم		البروج	الأيام	الشهور الرومي	الشهور العربي
Türkî Bahar	Arabî الربيع	حمل	31	مارت	محرم
		ثور	30	نيسان	صفر
		جوزا	31	مائس	ربيع الأول
Yaz	الصيف	سرطان	30	حزيران	ربيع الآخر
		أسد	31	تموز	جمادي الأول
		سنبله	31	آغستوس	جمادي الآخر
Güz	الخريف	ميزان	30	أيلول	رجب
		عقرب	31	تشرين اول	شعبان
		قوس	30	تشرين ثاني	رمضان
Kış	الشتاء	جدي	31	كانون اول	شوال
		دلو	31	كانون ثاني	ذي القعدة
		حوت	28	شباط	ذي الحجة

⁵⁹⁶ Şirvanî, s. 76.

On dördüncü fasılda askeri ve savaş aletleri konusu işlenmiştir.

Konuya dair 56 adet isim zikredilmiştir. Bunlar;

Silah, kılıç, bıçak, kama, top, tüfek, tabanca, altı patlar, barut, kale, kurşun, mızrak, kalkan, zırh, ok, yay, kırı, ok ucu, değnek, cephan, asker, muharebe, barışmak, nöbetçi, fişeklik, ordugâh, ordu, alay, topçu, bozgunculuk, nusret, sancak, sancaktar, süngü harbi, kuşatma, tabiye, serdar, serasker, miralay, mirliva, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, çavuş, piyade, süvari, yürüyüş, kule, saçma, yağma, maaş, yoklama, nizamiye yasası, silahşorden ibarettir.⁵⁹⁷

Tablo 106. Askeri Aletler

الفصل الرابع عشر فيما يتعلق بالعسكرية والآلات الحربية			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Silahlar	الأسلحة	Silah	السلاح
Kın	القرباب	Kılıç	السيف
Zırh	قميص الحديد (الدرع)	Kalkan	الترس
Muharebe	الحرب (القتال)	Asker	الجندي (العسكري)
Tabya	صف المدافع (المتراس)	Kuşatma (Muhasara)	المحصارة
Yağma	الهب	Saçma	الرش (الخردق)

Yukarıda zikredilen kelimelerle alakalı “Mükâleme” başlığı altında diyaloga yer verilmiştir.⁵⁹⁸

Tablo 107. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Bu askerler nereye gidiyorlar?	العساكر هادولا فين رائجين؟
Muharebeye gidiyorlar.	رائجين المحاربة.
Allah padişahımıza nusret versin.	الله ينصر السلطان.
Topçular da gidiyorlar mı?	الطبجيات كمان رائجين؟
Topçu süvari piyade hepsi.	الطبجية والخيالة والمشاة كلهم.
Cenab-ı Allah İslâm askerine yardım etsin.	الله ينصر عساكر الإسلام.
Sen gitmeyecek misin?	أنت ما بذك تروح؟
Niçin gitmem giderim inşallah.	لي ما أروح، أروح إن شاء الله.

⁵⁹⁷ Şirvanî, s. 77-78.

⁵⁹⁸ Şirvanî, s. 78.

Tablo 107'nin devamı

Ben de gideceğim.	أنا كمان أروح.
Beraber gidelim.	نروح سوا سوا.
Çabuk eşyani topla.	عَبِّي حوائجك قوام.
Efendim ben hazırım.	أنا حاضر يا سيدي.
Sende tüfek var mı?	في عندك بندق؟
Bende kılıçla altı patlar var.	عندي سيف وأبوسته في.
Tüfek nereden alalım?	البندق من فين نأخذ؟
Allah padişahımıza tükenmez ömür versin.	الله يطول عمر سلطاننا.
Bize tüfek ve her şeyi verir.	يعطينا البندق والحوائج كماه.
İnşallah selametle gider geliriz.	إن شاء الله ⁵⁹⁹ نروح ونجي سالما غانما.

On beşinci fasılda deniz taşıtları, ticareti ve bunlara dair konular işlenmiştir.

Bu konu başlığı altında deniz taşıtlarına ait 25 adet isim zikredilmiş, mükâlemeye yer verilmemiştir. Bunlar; gemi, gemicilik, kaptan, kayık, yelkenli gemi, ticaret gemisi, savaş gemisi, donanma, filo, kaptan paşa, zırhlı, kale göz, geminin başı, geminin uç tarafı, pusula, gemi halatı, geminin takımı, kürek, direk, ambar, kamara, taife, lenger, yelken, dümenden ibarettir.⁶⁰⁰

Tablo 108. Deniz Taşıtları

الفصل الخامس عشر فيما يتعلق في المراكب البحرية والتجارية وما يناسبهما			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Gemicilik	فن البحري	Gemi	السفينة (المركب)
Kayık	القارب (السَّنْبُوك)	Kaptan	رئيس (التَّوْنِي)
Kaptan paşa	أمير البحر	Filo	الأسطول
Geminin takımı	مهمات السفينة	Gemi halatı	الجمال (الحبل الضخم)
Kamara	القمره (المقعد)	Ambar	العنبر
Dümen	دفة المركب	Yelken	الشرع (القلع)

Ardından ticaretle alakalı; ticaret, satmak, almak, alışveriş, satıcı, müşteri, paha, mal, ziyan, kâr, peşin, veresiye, borç, borçlu, ortak, liste, senet, dükkan açmak, dükkan kapatmak, tarife, fiyat,

⁵⁹⁹ Kelime الله انشاء şeklinde yazılmıştır. Doğrusu tabloda belirtildiği şekilde olmalıdır.

⁶⁰⁰ Şirvanî, s. 79.

pahalı, ucuz, masraf, örnek, rampa, ödünç, emanet para, lira, mecdiye, kuruş, yara, kesp şeklinde 35 adet isim zikredilmiştir.⁶⁰¹

Tablo 109. İsimler

Satmak	البيع	Ticaret	التجارة
Alışveriş	البيع والشراء	Almak	الشراء
Müşteri	المشتري (الزبون)	Satıcı	البائع
Veresiye	النسيئة	Peşin	النقد
Borçlu	المديون	Borç	الدين
Ucuz	الرخيص	Pahalı	الغالي
Numune (Örnek)	المسطرة	Masraf	الخرج (المصروف)

On altıncı fasılda sayıların isimleri, bunlar dört kısma ayrılır birincisi aslî sayıların isimlerinden oluşmuştur.

Sayılar; aslî sayılar, sıra sayıları, üleştirme sayıları ve kesirli sayılar olmak üzere dört alt başlıkla verilmiştir.

Aslî sayılar kısmında sayılar birden otuza kadar sırayla, otuzdan yüze kadar beşerli, yüzden bine kadar yüzer yüzer, binden on bine kadar beş bin beş bin olarak zikredilip ardından yüz bin, beş yüz bin ve bir milyon rakamları verilmiştir. Önce sayıların Arapçası, sonra Arap rakamıyla yazılışı ve Türkçeleri zikredilmiştir.

Sayılar birden otuza kadar sırayla verilmiştir.⁶⁰²

Tablo 110. Birden Otuza Kadar Sayılar

الفصل السادس عشر في أسماء العدد وهي أربعة أقسام الأول أسماء العدد الأصلية					
Türkî	Rakam	Arabî	Türkî	Rakam	Arabî
İki	2	اثنين	Bir	1	واحد
Dört	4	أربعة	Üç	3	ثلاثة
Altı	6	ستة	Beş	5	خمسة

⁶⁰¹ Şirvanî, s. 79-80.

⁶⁰² Şirvanî, s. 80-81.

Otuzdan yüze kadar beşerli olarak;⁶⁰³

Tablo 111. Otuzdan Yüze Kadar Sayılar

Kırk	40	أربعين	Otuz beş	35	خمسة وثلاثين
Elli	50	خمسين	Kırk beş	45	خمسة وأربعين

Yüzden bine kadar yüzer yüzer;⁶⁰⁴

Tablo 112. Yüzden Bine Kadar Sayılar

Üç yüz	300	ثلاثة مائة	İki yüz	200	مائين
Beş yüz	500	خمسة مائة	Dört yüz	400	أربعة مائة

Binden bir milyona kadar ise beş bin beş bin olarak verilmiştir.⁶⁰⁵

Tablo 113. Binden Bir Milyona Kadar Sayılar

Beş bin	5000	خمسة آلاف	Bin	1000	ألف
Yüz bin	100000	مائة ألف	On bin	10000	عشرة آلاف
Milyon	1000000	ألف ألف	Beş yüz bin	500000	خمسة مائة ألف

İkinci alt başlıkta ise sıra sayıları verilmiştir. Sayılar birden yirmiye kadar sırayla verildikten sonra yirmi bir ve yirmi beşinci rakamlar zikredilip sonuna kadar bu şekilde gideceği belirtilmiştir.⁶⁰⁶

Tablo 114. Sıra Sayıları

الثاني أسماء العدد الرتبوية الوصفية			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
İkinci	الثاني	Birinci	الأول
Dördüncü	الرابع	Üçüncü	الثالث
Altıncı	السادس	Beşinci	الخامس

Üçüncü alt başlıkta üleştirme sayıları birden ona kadar zikredilip sonuna kadar bu şekilde gideceği ifade edilmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Şirvanî, s. 81.

⁶⁰⁴ Şirvanî, s. 81.

⁶⁰⁵ Şirvanî, s. 81.

⁶⁰⁶ Şirvanî, s. 81-82.

⁶⁰⁷ Şirvanî, s. 82.

Tablo 115. Üleştirme Sayıları

الثالث أسماء العدد التوزيعية			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
İkişer ikişer	اثنين اثنين	Birer birer	واحد واحد
Dörder dörder	أربعة أربعة	Üçer üçer	ثلاثة ثلاثة
Altışar altışar	ستة ستة	Beşer beşer	خمسة خمسة

Dördüncü alt başlıkta kesirli sayılardan örnek verilip bu şekilde sonuna kadar devam edeceği belirtilmiştir. Kesirler Arap rakamlarıyla da gösterilmiştir.⁶⁰⁸

Tablo 116. Kesirli Sayılar

الرابع أسماء العدد الكسرية			
Türkî	Arabî	Türkî	Arabî
Üçte bir	$\frac{1}{3}$ الثُلُث	Yarım	$\frac{1}{2}$ النِّصْف
Beşte bir	$\frac{1}{5}$ الخُمْس	Dörtte bir	$\frac{1}{4}$ الرُّبْع
Yedide bir	$\frac{1}{7}$ السَّبْع	Altıda bir	$\frac{1}{6}$ السُّدُس
Dokuzda bir	$\frac{1}{9}$ التَّسْع	Sekizde bir	$\frac{1}{8}$ الثَّمَن
İki sülüs	$\frac{1}{30}$ الثُّلُثَانِ	Onda bir	$\frac{1}{10}$ العُشْر

Sayıların ardından “Mükâleme” başlığı altında ilim öğrenmenin önemi hakkında kısa bir cümle verilmiştir.⁶⁰⁹

Tablo 117. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Yakîn bil ki ilim tahsil etmek her müslim ve müslimeye farzdır yani gerek erkek olsun gerek hatun olsun dine müteallık ilim öğrenmesi vaciptir.	اعلم أن طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة. ⁶¹⁰

16 fasıl bu şekilde işlendikten sonra “Tatbikat” başlığı altında altı konuya yer verilmiştir. İlk konuda İslâm’ın ve imanın şartları, ikinci konuda Allah’ın zati ve subuti sıfatları zikredilmiştir.

⁶⁰⁸ Şirvanî, s. 82.

⁶⁰⁹ Şirvanî, s. 83.

⁶¹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, Nşr. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-İlmiyye, 1430/2009, 1/101 (No. 224).

Üçüncü konuda farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh ve müfsit şeklinde mükellefin fiillerinden, dördüncü konuda ise Kur'ân, sünnet, icma ve kıyastan oluşan şer'i delillerden bahsedilmiştir.⁶¹¹ Müellif, bunların mânalarını vermekle yetinmiştir. Şer'i delillerin işlenişine örnek:⁶¹²

Tablo 118. Şer'i Deliller

Edille-i şer'iyye dörttür:	الأدلة الشرعية أربعة:
Birincisi Kur'ân'ı azimdir.	الأول القرآن العظيم.
İkincisi Peygamberimiz aleyhissalâtü vesselamın kavline buna hadis denir ve fiili ve takririni yani huzur-ı saadetlerinden biri işlediği vakit nehyetmeyip sükût buyurduğu şeydir.	الثاني السنة يعني قول النبي وفعله وتقريره صلى الله عليه وسلم.
Üçüncüsü bir asırda bulunan ulema-ı ümmetin bir hükmü şer'i üzerine ittifaklarıdır.	الثالث إجماع الأمة.
Dördüncüsü kıyas-ı fukahâdır. Yani bir müctehidin bir hükm-i şer'i gayr-i mansûsu diğer bir hükm-i şer'i mansûs üzerine tatbik etmesidir.	الرابع قياس الفقهاء.

Diğer konular da örnekteki gibi verildikten sonra bu konuların özeti mahiyetinde imanın aslının Allah'ın varlığı ve birliğine, O'nun her şeyi iştirip gördüğüne, bütün kainatı yaratmasına, her şeyin O'nun iradesiyle oluşuna, O'nun diri oluşu ve gizli açık her şeyi bilmesine iman etmek olduğunu ve Allah Teâlâ'nın son peygamberi doğru yolu göstermek için bütün mahlukata gönderdiğine ve Hz. Peygamber'in Allah tarafından her ne getirdiyse ve ahirete dair her ne haber verdiyse hepsinin hak olduğuna iman etmenin her mümin ve mümineye lazım geldiğini açıklamıştır.⁶¹³ Örnek:⁶¹⁴

Tablo 119. İman

Ve dahi itikat etmelisin ki Allah Teâlâ Hazretleri ahir zaman nebisi Hz. Muhammed aleyhi selamı kâffe-i mahlukata göndermiştir ki onlara doğru yolu gösterip gerek dünyaca gerek ahiretçe lazım olan şeyleri bildirsın ve ol hazretin mübarek elinde birçok mucizeler izharıyla ânın hak-ı nebisini te'yid etti.	وإنه تعالى بعث سيدنا محمدا عبده ورسوله إلى جميع الخلق لهدايتهم ولتكميل معاشهم ومعادهم، وأيده بالمعجزات الظاهرات.
--	--

⁶¹¹ Şirvanî, s. 83-86.

⁶¹² Şirvanî, s. 86.

⁶¹³ Şirvanî, s. 86-88.

⁶¹⁴ Şirvanî, s. 87.

Tatbikat başlığının beşinci alt başlığında atasözleri ve hikmetli sözler yer verilmiştir. Burada ilim, cehalet, edep, ahlak, sabır, kibir, merhamet gibi farklı konuları içeren toplam 42 adet hikmetli söz ve atasözü bulunmaktadır.⁶¹⁵

Tablo 120. Atasözleri

نبذة من الجمال الحكيمة وضروب الأمثال	
Küçüklüğünde ilim ve marifet öğrenmeyen kimse büyüdüğünde ileri geçemez.	من لم يتعلم في صغره لم يتقدم في كبره. ⁶¹⁶
Muannid olan alim uyumlu olan cahilden hayırlıdır.	عالم معند خير من جاهل مساعد. ⁶¹⁷
İlimsiz tedbir azgınlıktır, ilimsiz amel günahıdır.	الرأي بغير علم ضلال والعلم بغير عمل وبال. ⁶¹⁸
İlimle zenginlik her bir ayıbı örterler.	العلم والغناء يستران كل عيب. ⁶¹⁹
İlim göğüslerdedir, satırlarda değildir.	العلم في الصدور لا في السطور. ⁶²⁰
İnsanın ziyneti elbise ile değildir. Zira insanın güzelliği ilim ve edepidir.	ليس الجمال بأثواب تزيننا ⁶²¹ فإن الجمال جمال العلم والأدب. ⁶²²
Zenginliğin en âlâsı akıldır.	أغنى الغنى العقل. ⁶²³
Kişi sözü ile bilinir yoksa elbisesinin altındaki kalıp kıyafeti ile bilinmez.	المرء مخبوء تحت لسانه لا تحت طي لسانه. ⁶²⁴
Edebin en âlâsı güzel tabiatlı olmaktır.	أكرم الأدب حسن الخلق. ⁶²⁵
Kıskançlık bir beladır ki ölümden başka ilacı yoktur.	الحسد مصيبة لا دواء له إلا الموت.
Sabretmek selamet evinin anahtarıdır.	الصبر مفتاح دار السلامة. ⁶²⁶

⁶¹⁵ Şirvanî, s. 88-91.

⁶¹⁶ Bu söz Ali b. Ebû Talib'e (ö. 40/661) aittir. Muhammed er-Rîşehrî, *Mîzânü'l-hikme*, İran: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001, 2/1614.

⁶¹⁷ Faysal Miftâh el-Haddât, *Mahdûdâtü fi'l-emsâli'l-'Arabiyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1391/1971, 1/ 201.

⁶¹⁸ Ebû Yakup Yusuf b. Tahir, *Ferâidu'l-harâid fi'l-emsâl*, Thk. Abdurrezzak Hüseyin, Ürdün: Dâru'n-Nefâis li'n-Neşr ve't-Tevzi', t.y. 3/253.

⁶¹⁹ Rîşehrî, 3. s. 2210.

⁶²⁰ Taşköprizâde, *Miftâhu's-saade ve misbâhu's-siyâde*, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y. 1/ 5.

⁶²¹ Burada şiirin aslı kullanılmamış تزيننا kelimesi تزينها şeklinde yazılmıştır.

⁶²² Kalkilya, s. 264; Cevherî, s. 148.

⁶²³ Bu söz Ali b. Ebû Talib'e aittir. Cemâleddin el-Hüseyinî, *Ravzatü'l-ehbâb*, İran: en-Nûru Muhammedî, t.y., s. 3.

⁶²⁴ Bu söz Ali b. Ebû Talib'e aittir. Rîşehrî, 4. s. 2766.

⁶²⁵ Bu söz Ali b. Ebû Talib'e aittir. Rîşehrî, 4. s. 2776.

⁶²⁶ Rîşehrî, 2/1559.

Altıncı alt başlıkta ise “Mükâleme” örneklerine yer verilmiştir.⁶²⁷ Bu örnekler iki kişi arasında geçen günlük konuşmalardan oluşmaktadır.⁶²⁸

Tablo 121. Mükâleme

مكالمة	
Türkî	Arabî
Sabahı şerifiniz hayrolsun.	كيف أصبحتم (صباحكم بالخير)؟
Eyvallah.	الله يصبحكم بالخير.
Nasılsın?	كيف حالك؟
Elhamdülillah iyiyim.	الحمد لله طيب.
İnşallah sizde iyisiniz?	عسى حضرتكم كمان طيبين؟
Çoluk çocuk cümlesi iyi midir?	أهل البيت والمحافظ كلهم طيبين؟
Elhamdülillah hepsi afiyettedirler.	الحمد لله كلهم في العافية.
Medine'den ne zaman geldin?	متى جئت من المدينة؟
Birkaç gün oldu.	لي كم يوم.
İnşallah yolda rahat ediniz.	عساكم استرحتم في الدرب.
Bir parça zahmet çektik.	تعبنا شوي.
Ne cihetten (Neden yani)?	من شأن أيش؟
Çok yağmur geldi,	كثير جئنا المطر،
Çok soğuk oldu.	كثير صار البراد.
Kimle geldin?	مع من جئت؟
Yalnız.	لحالي.
Arkadaşların yok mu?	ما عندك رفقاء؟
Ancak deveci var.	لا، بس جمّال في.
Selamete geldiğimize şükrederim.	الحمد لله مجيئكم بالسلامة.
Sen nerede oturursun.	أنت فين ساكن؟
Medresedeyim.	في المدرسة.
Bize buyurun.	أفضلوا عندنا.
Allah senden razı olsun.	الله يرضى عليك.

Bu şekilde beş adet mükâleme verilmiştir. Ardından müellif, hamdele ve salvele ile eserini 28 Cemâziyelâher 1317 tarihinde bitirdiğini ifade ederek kitabını sonlandırmıştır.⁶²⁹

⁶²⁷ Şirvanî, s. 91-96.

⁶²⁸ Şirvanî, s. 94.

⁶²⁹ Şirvanî, s. 96.

2. 2. 5. Eserin Diğerleri Arasındaki Yeri

Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî adlı eserde, isminden de anlaşılacağı üzere dilin bütünüyle pratik yönü konu edinilmiştir. Müellif de eserin ihtar kısmında bu konuya değinmiş ve halk arasında konuşmada yaşanan zorluğa dikkat çekerek böyle bir esere duyulan ihtiyacı eserin te'lif sebebi olarak göstermiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde zikrettiğimiz pratik Arapçaya yer veren Mustafa Hicabi'nin *Tatbikât-ı kavâid-i 'Arabîyye*'si, İsmail Yusuf'un *Ta'lim-i 'Arabî*'si, Ali İrfan Eğribozî'nin *el-Mulahhas yahud Teshîl-i 'Arabî*'si, Zeki Meğamiz'in *Miftâhu mükâleme-i 'Arabîyye*'si, İsmail Hâmetî'nin *Usûl tadrîs-i 'Arabî*'si, Süleyman Sırrı'nın *Teshîlu'l-lehçe ve's-sarf fî usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabîyye*'si, Babanzâde Ahmet Naim'in *Sarf-ı 'Arabî ve Temrînât*'ı ile Süleyman Tevfik'in *Gâyetü'l-ereb fî teallüm-i lisâni'l-'Arab* adlı eserler içerik itibari ile dilin hem gramer hem de pratik yönünü yansıtmaktadır.

Bu eserlerin kaleme alınıp sebebinde mükâlemeye duyulan ihtiyacın karşılanacağı belirtilse de bu konuya, sarf ve nahiv kurallarının yanında yer verilmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu eserler içerisinde Zeki Meğamiz'in kitabının yukarıda zikredilen eserlere nazaran daha fazla mükâleme ağırlıklı olduğu görülmektedir. Nitekim Meğamiz de eserin sarf ve nahiv kitabı değil mükâleme kitabı olduğunu ifade etmiştir. Ancak dipnot diyebileceğimiz kısımlarda az da olsa sarf ve nahiv tahlilleri bulunmaktadır. Şirvanî'nin eserinde ise bu konulara hiç yer verilmemiştir.

Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî, içerik yönünden yukarıda zikredilen eserlerle kıyaslandığında onun bütünüyle dilin pratik yönüne münhasır kılındığını söylemek mümkündür. Eserde sarf ve nahve dair konu başlıkları verilmiş, konuyla alakalı kelimeler zikredilmiş ancak konuya dair açıklama yapılmamıştır. Bunun yanında gerek kelime hazinesinin geniş olması gerekse eserde yer verilen konuşma metinlerinin günlük hayattan seçilmiş olması eserin sadece mükâleme için kaleme alındığını teyid etmektedir. Ayrıca eserde görülen bir takım gramer hatalarından da çalışmanın pratik ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Eserde 30'a yakın ammicce kelime bulunurken pek çok ammicce tabire yer verilmesi ve mükâleme metinlerinden çok kelimelerin yer alması eseri aynı amaçla yazılan diğer eserlerden farklı kılan başka bir husustur.

Muhammed Mâcid el-Kürdî (ö. ?) tarafından 10 Safer 1331/1913 yılında Mekke'de Osmanlı Terakkî-i Mâcidiyye Matbaası'nda⁶³⁰ gerçekleşen ikinci baskısında, esere yazılmış takrizler bulunmaktadır.⁶³¹

Bunlardan biri Ebubekir b. Muhammed Hukayr el-Mekkî (ö. ?) tarafından kaleme alınmıştır. Burada Şirvanî ve eseri hakkında bilgiler verilmektedir. Eserin Arapça ve Türkçe iki lisana da hizmet ettiğini belirten Mekkî, müellif için şu değerlendirmelerde bulunmuştur:⁶³²

⁶³⁰ Mehmet Akkuş, "Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)", *Diyanet İlmi Dergisi*, 35(1), 1999, s. 88.

⁶³¹ Şirvanî, 2. Baskı, s. 173.

⁶³² Şirvanî, 2. Baskı, s. 173.

Gördüm ki müellif, sanki bu beldenin bir evladı kadar Arapçaya vakıftır. Sanki uzun yıllar burada tahsil görmüş gibidir. Kendisi Mekteb-i Rüşdiyenin tesis edildiği 1310 yılından beri burada muallimlik yapmaktadır. Rüşdiyeden mezun olan öğrencileri yüksek tahsilleri için, Asitane-i Aliyedeki yüksek mekteplere göndermiştir. Allah bu müellifin kadrini yüceltsin, hizmetlerini daim eylesin. Kendisi bu hizmetinin ötesinde, Arapçaya da çok hizmeti geçmektedir. Bu sayede anlaşılamayan, halk dilindeki bazı tabirlerin fasih lisandaki karşılıkları tespit edilmiş olmaktadır.

Bir diğer takriz Şeyh Muhammed Murad el-Kâzânî (1855-1934)⁶³³ tarafından yazılmış olup bir bölümü şu şekildedir:⁶³⁴

Araplarla Türkler etle tırnak gibi olup birbirlerinin dillerini bilmeye çok fazla ihtiyaçları vardır. Bilhassa Mekke ve Medine ehli için dil öğreniminde büyük ve umumi bir fayda olduğu aşikârdır. Böyle bir ihtiyacı gören faziletli âlim, edip ve gerçek araştırmacı yirmi bir yıldan beri Mekke ve Medine'deki rüştiye mekteplerinin muallimi olan müellifin bu eseriyle ihtiyaç bir nebze olsun giderilmiştir.

Sonuç olarak *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî* gerek kelimelerin çeşitliliği gerekse konuların işleyiş tarzı itibarıyla aynı kategoride değerlendirilebilecek diğer eserlerden farklıdır. Eserin kaleme alındığı dönem ve öğrenci kitlesi bakımından Arap ve Türk dillerinde öğrencilere hitap etmesi göz önünde bulundurulacak olursa müellifin, belirttiği amaç doğrultusunda başarılı olduğu söylenebilir.

⁶³³ Kazan'ın Ufa vilâyetinde dünyaya gelen Nakşibendî şeyhi Muhammed Murat Kâzânî, Arapça, mantık, ahlâk ilmi, fıkıh ve kelâm ilimlerini memleketinde dayısından almıştır. Sonraki yıllarda Mekke'ye göç etmiş ve Harameyn'de Nakşî şeyhi olarak faaliyet göstermiştir. İlim ve fazilet sahibi, usul, fûrû, hadis ve tefsirde değerli bir âlim olan Kâzânî Arapça, Farsça ve Türkçe'yi konuşup yazacak kadar bu dillere vakıf olmuştur. Mekke'deki tekkesinde kurduğu kütüphanesi Harem-i Şerif Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Ahmet Özel, "Remzî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s. 566-567.

⁶³⁴ Şirvanî, 2. Baskı, s. 175-176.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Osmanlı medreselerinde pratik Arapça öğretiminin nasıl bir gelişme kaydettiği konu edilerek, Mekke-i Mükerrreme Mekteb-i Rüştîyesi Muallim-i Evveli İsâ Ruhî Şirvanî tarafından hazırlanan ve Mekke'deki Rüşdiye okulunda Arap ve Türk öğrencilere ders kitabı olarak okutulan *Mükâlemetü'l- 'Arabî ve't-Türkî* adlı eser çeşitli açılardan incelenmiştir.

Şüphesiz tüm medeniyetler dil üzerine inşa edilmiştir. Bir medeniyetin mensupları farklı dil ve etnik kökenden oluşmuş olsalar dahi hepsine kaynaklık eden klasik eserlerin yazılmış olduğu dil, o medeniyetin ortak dilini oluşturmaktadır. Bu noktada İslâm medeniyetinin dili de yüzyıllardır Müslüman milletlerin ortak medeniyet, kültür ve bilim dilini oluşturan Arapça olmuştur. Arapçayı geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de Müslümanlar için önemli kılan husus, Hz. Peygamber'e (s.a.v) vahyin Arapça olarak gelmesidir. Müslüman olan Türkler için de vahiy dili Arapçanın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle şer'i ilimlerin temeli Kur'ân ve sünneti anlamak ve dini ilimleri kaynağından öğrenme isteği bu noktada önemli bir faktör olmuştur. Hem dini hem dini olmayan eserlerin Arap diliyle yazılmış olması da Arapçanın öğrenilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.

Seçuklu medreselerinin devamı niteliğinde olan Osmanlı medreselerinde de Arapça öğretimi önemli bir yere sahiptir. Bu medreselerde Arapça, diğer ilimlere hazırlayıcı nitelikte âlet ilmi olarak ilk öğretilen ilim olmuştur. Bu noktada Osmanlı medreselerinde Arap gramerine verilen önem dikkat çekmektedir. Medreselerde okutulan sarf, nahiv ve belâgat kitaplarının ise Osmanlının ilk döneminden itibaren asırlarca varlığını koruduğu görülmektedir. Medreselerin hedefinin dilbilgisi öğretmek olduğu, pratiğe değil de teoriye önem verdiği düşünüldüğünde Osmanlı medreselerinin kendi hedefleri doğrultusunda başarılı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı medreselerinden mezun olan kişilerin iyi bir şekilde Arapça eserleri okuyup anlayabilmelerine rağmen aynı şekilde Arapça konuştuklarını söylemek güçtür. Çünkü derslerde okutulan eserlerin dili her ne kadar Arapça yazılsa da anlatım Türkçe olarak yapılmıştır. Ayrıca Dârülmuallimîn'de muallimlik edecek öğrenciler için hazırlanan mazbatada geçen ifadelerden öğrencilerin daha önce pratik Arapça dersi almadığı anlaşılmaktadır. Tanzimat ile birlikte Batı tarzı okulların açılmış olması, medreselerde Arapça öğretiminin sorgulamasına sebep olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra ise öğretim usulü ve okutulan kitaplarda değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. Nihayet Dâru'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi'nin kurulmasıyla "mükâleme" ders programlarında yerini almıştır. Öğretim boyunca özellikle pratik Arapçaya önem verilerek öğrencinin Arapça konuşmasını geliştirmesi hedeflenmiştir.

Genel olarak medreselerde okutulan kitaplara bakıldığında da Arapça öğretimindeki hedefin okuduğunu anlayabilen müderris, fakih, müfessir ve kadılar yetiştirmek olduğu görülmektedir. Bununla beraber isteyen öğrenciler Arap bir beldedeki medreseye giderek Arapça konuşma becerisi elde etmektedir.

Netice itibariyle Osmanlı Devleti'nde geleneksel öğretim yöntemlerinde konuşma becerisinin esas alınmadığı aşîkârdır. Ancak unutulmamalıdır ki klasik Osmanlı medreselerinde Arapça öğretiminde ihtiyaca yönelik bir metot izlenmiştir. Dolayısıyla bu konuya dair yapılan eleştirilerin isabetli olduğu söylenemez. Bir dili öğrenmek ile gramerini öğrenmenin ayrı şeyler olduğu, dili konuşmak için onun kültürüne de hâkim olmak gerektiği göz önüne alınacak olursa Osmanlı Devleti'nin kendi kültürel yapısını korumaya çok daha fazla önem verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Tanzimat'tan sonra açılan yeni mekteplerde okutulan Arapça kitaplarında değişiklikler olmuş, mükâleme de okutulan kitaplarda yerini almıştır.

Osmanlıda pratik Arapça öğretiminde okutulan eserleri değerlendirmek gerekirse; Tanzimat sonrası Arapça öğretiminde kullanılan ve yeni metotla yazılan pek çok sarf ve nahiv kitabı bulunmaktadır. Burada incelediğimiz *Tatbikât-ı kavâid-i 'Arabiyye, Ta'lim-i 'Arabî, el-Mulahhas yahut Teshîl-i 'Arabî (İkinci Nüsha-Birinci Defter), Miftâhu mükâleme-i 'Arabiyye, Usûl tedrîs-i 'Arabî, Teshîlu'l-lehçe ve's-sarf fî usûli'l-mükâlemeti'l-'Arabiyye, Sarf-ı 'Arabî ve Temrînât, Gâyetü'l-ereb fî teallüm-i lisâni'l-'Arab* eserlerine bakıldığında mükâlemeye, gramer konularıyla birlikte yer verildiği görülmektedir.

Çalışmamızda eserini farklı açılardan incelediğimiz Âsâ Ruhî Şirvanî'nin, Dârulmuallimîn'den yüksek dereceyle mezun olmasından ve 20 seneyi aşkın Ma'ârif Nazâret-i Celile'sinde görev yapmasından hareketle onun bu hususta tecrübeli sayılması gerektiğini, ilim dili olan Arapça ile ikinci dil olarak eğitimi verilen Farsça ve Türkçeye olan hâkimiyetinin bu üç dilde eserler kaleme alacak kadar ileri düzeyde olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca çalıştığımız eserde müellifin günlük hayatta kullanıla gelen ammicceye yer vermesi onun Arap diline olan hakimiyetini göstermektedir.

Müellif, *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türki*'nin ihtar kısmında belirtmiş olduğu üzere, eserini dönemindeki bir eksikliği ve konuşmada çekilen zorluğu gidermeye yönelik olarak kaleme almıştır. Ayrıca eserini kaleme alırken metot itibariyle sarf ve nahiv kurallarına değinmediğini ifade ederek eserinin sadece mükâleme için yazdığını belirtmiştir. Bu noktada eser gerek muhteva gerekse metot açısından aynı nitelikteki eserlere göre farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla eserin mükâleme için yazılan müstakil bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber eserde konuşma metinlerinden daha çok kelimelere ağırlık verilmesi yönüyle eser kısmen sözlük ağırlıklı bir çalışmayı andırmaktadır. Yine eserde müellifin yaşadığı dönemde en meşhur ve bilindik olan Mekke lehçesini tercih etmesi eserin tüm Osmanlı tebaasına hitap edebileceğini göstermektedir.

Özetle gerek gramer konularıyla birlikte mükâleme içeren eserlere gerekse Şirvanî'nin eserine bakıldığında, Osmanlıda gramer kitapları gibi pratik Arapçaya dair sistematik eserlerin bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı medreseleri ve bu medreselerde eğitim-öğretim hakkında çeşitli çalışmalar yapılmasına rağmen, Osmanlı döneminde pratik Arapçaya dair yapılmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Bu çalışma, bu yöndeki boşluğun doldurması arzusuyla hazırlanmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdullah b. Vehhab, Ebû Muhammed. *el-Câmi*. Nşr. Rifat Fevzi Abdulmyddalib. Dimeşk: Dâru'l-Vefa, 1425/2005.
- Abdusselâm, Muhammet Hârûn. *Kava'idü'l-implâ*. Kâhire: Mektebetü'l-Enculi'l-Mısriyye, 1413/1993.
- Açık, Kerim. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi". *Ekev Akademi Dergisi*, (65), 2016, 313-342.
- Açık, Kerim. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Arapça Öğretimi (Kaynaklar ve Yöntemler)* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- Adıgüzel, Mikâil. *İzzi Mefhumu ve İlâller*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998.
- Akgündüz, Hasan. *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi Amaç-Yapı-İşleyiş*. İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997.
- Akkuş, Mehmet. "Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)". *Diyanet İlmi Dergisi*, 35(1), 1999, 83-96.
- Akseki, Ahmed Hamdi. "Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor". *Sebilürreşad*, 21(522), 1923, 7-10.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, 32. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Alak, Musa. "Süleyman Sırrı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ek-2, Ankara: TDV Yayınları, 2019, 538-539.
- Alali, Almuttasim. *el-Muhâdesetü ve Esâlibu Tadrîsihâ li'n-Nâtikîne bi Ğayrihâ* (Yüksek Lisans Tezi). Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018.
- Arabacı, Caner. *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1996,
- Arslan, Ahmet Turan. "Arap Gramerinde İki Avâmil Risalesi ve Bunların Mukayesesi". *İlam Araştırma Dergisi*, 1(2), 1996, 161-176.
- Arslan, Ahmet Turan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Arapça Öğretimi". *XIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1999, 801-814.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam-ı Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Yayınları, 1992.
- Arslan, İclal. *Abdurrahmân el-Câmi ve el-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

- Aslan, Ensar. Akbal, Galip. Güngörür, İrfan. *Mecmûat'üs-Sarf (Emsile Bina Maksud İzzi)*. İstanbul: Şifa Yayınevi ve Matbaası, 2011.
- Aslan, Zübeyir. *Sadullah el-Berde'i'nin Hâdaiku'd-Dekâik Adlı Eseri* (Yüksek Lisan Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2014.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Aydın, Arzu. *Amelî Mukâlemât ve Temrînât-ı 'Arabiyye'nin Günümüz Arapça Pratik Konuşma Kitapları ile Karşılaştırılması ve Arapça Öğretimindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2012.
- Aydın, Mustafa. "Şirvan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 204-206.
- Bağdadî, Hatip. *Kitabu'l-buhelâ*. Nşr. Bassam Abdulvehhab. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Baltacı, Cahit. *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İfav Yayınları, 2005.
- Baş, Eyüp. *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Bekrî, Şeyh Emin. *el-Belâğatu'l-'Arabiyye fî sevbihe'l-cedîd*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1410/1990.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-'ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 20-21.
- Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmiyye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi". *Belleten Dergisi*, (78)283, 2014, 955-992.
- Bilge, Metin. *Yahya b. Nasuh b. İsrail ve Şerhu'l-Avamili'l-Mie Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010.
- Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 338-340.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî Beyân Bedî*. 3. Baskı, İstanbul: İfav Yayınları, 2015.
- Can, Betül. "Osmanlı Medrese Tedrisatında Dini İlimlere Hazırlayıcı Bir Âlet İlmi Olarak Arap Dilinin Önemi". *Uluslararası Geçmişten Geleceğe İslam Medeniyetinde Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu*, İstanbul, 2018.
- Can, Betül. "Tanzimat Öncesi Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretim Yöntemleri". *Ekev Akademi Dergisi*, 44, 2010, 305-320.
- Can, Betül. *Fatih Döneminden Tanzimat'a Kadar Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi* (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2009.

- Candemir, Doğan. *Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretim Metot ve Teknikleri*. Ankara: Damla Yayıncılık, 1998.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh: Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*. Thk. Mehmet Muhammed Tamir. Kahire: Dâru'l-Hadîs. 1430/2009.
- Çakan, İsmail Lütfü. "Babanzâde Ahmet Naim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 375-376.
- Çakır, Mehmet. "Bina'u'l-Ef'âl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992, 179.
- Çam, Mevlüt. *16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüseyin Bey ve Edirne Sultan II. Selim Medreseleri Örneğinde)* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2016.
- Çetkin, Muhammed. "Medreselerde ve İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Kullanılan Ders Kitapları". *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyumu*, İsmail Narin (Ed.), Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, 373-398.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. 23. Baskı, İstanbul: İfav Yayınları, 2020.
- Demir, Hüseyin. "Osmanlı İlk Dönemi Medreselerinin Kuruluş Süreci ve Arap Dilinin Öğretimi". *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 2017, 614-622.
- Demirayak, Kenan. "el-Maksûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 453.
- Demirayak, Kenan. "Merâhu'l-Ervâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 165-166.
- Demircan, Ömer. *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Ekin Eğitim Yayıncılık, 1990.
- Dereli, Muhammet Vehbi. "Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (49), 2020, 65-87.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. No. 23, 1327/1909.
- Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-Mie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4. İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 106-107.
- Durmuş, İsmail. "el-Emsile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 166-167.
- Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hambel. *el-Müsned*. Nşr. Şuayb el-Arnevud. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Ebû'l-Esved ed-Düelî. *Dîvân*, Thk. Muhammed Hasan Âl-i Yasin. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1418/1998.

- Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî. *Dîvânü'l-Hamâse*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Ebû'l-Feth Alî b. Muhammed b. Hüseyin el-Büstî. *Dîvânu Ebi'l-Fethi el-Büstî*. Thk. Dürriyetü'l-Hatîb ve Lütî es-Sakkâl. Dimeşk: Matbûâtu Mucemmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye, 1410/1989.
- Ebû'l-Fidâ, İsmail Hakkı. *Ruhu'l-beyan*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y..
- Ege, Remziye, (Ed.). *Din Eğitimi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Eğribozi, Ali İrfan. *el-Mulahhas yahut Teshîl-i Arabî* (İkinci Nüsha-Birinci Defter). İzmir: Ahenk Matbaası, 1317/1900.
- Eliaçık, Muhittin. "Osmanlı Medreselerinde Öğretilen Belâgat Kitapları". *Ulakbilge*, 2(4) 2014, 31-39.
- Elmalılı, Hüseyin. "İzhârü'l-Esrâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 506-507.
- Enes b. Malik. *Muvatta*. Nşr. Muhammed Mustafa el-Azamî. Dubai: Müessesetü Zeydan b. Sultan en-Nihyan, 1425/2004.
- Ergin, Koray. "Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, 39, 1-26.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa. "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi- I Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (1), 1996, 7-37.
- Ergün, Mustafa. *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, 2. Baskı, Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- İsfehânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed. *Kitabu'l-emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî*. Nşr. Abdulalî Abdulhamid. Hindistan: Dâru's-Selef, 1408/1987.
- Faysal, Miftâh el-Haddât, *Mahdûdâtü fi'l-emsâli'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1391/1971.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Manzûme fî Tertîb el-Kütüb fî'l-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 2003, 97-110.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı". *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1(18), 2005, 115-173.
- Fettahoğlu, Selahhattin. "Din Eğitiminde ve Dini İlimlerin Tahsilinde Arapçanın Rolü ve Yeri". *Uluslararası İslâmî İlimlerin Teşekkülü ve İslâmî İlimler Arası İlişkiler Sempozyumu*, Bîşkek, 2014, 53-61.
- Gazzâlî. *İhyâu Ulûmi'd-din*, Thk. Ebû Hâmid Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Maarif, 505.

- Gemi, Ahmet. "Abdürrahman Câmî ve el-Fevâidü'z-ziyâiyye Adlı Eserinin Medrese Eğitimindeki Rolü". *Süryani Arap ve Kürt Klasikleri Uluslararası Klasikler Çalıştayı Bildirileri*. Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin, 2017.
- Gök, Mustafa. *Ahmed Bin Muhammed Mağnî'si'nin Terceme-i Cezerî İsimli Eseri'nin Tecvid Literatüründeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.
- Güler, İsmail. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Günay, Alaaddin. *Kuşadalı Ahmed Efendi'nin Avâmîl-i Cedîd Şerhi (Tahlil ve Tahkik)* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Günaydın, Muhammet. "Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 2007, 331-353.
- Güney, Adem. "Kemâlüddin Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şîrvânî'nin Şerhu Âdâbî's- Semerkandî Adlı Eserinin Tenkitli Neşri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1)21, 2010, 85-93.
- Güngör, Ersan. (Ed.). *2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011.
- Hâmeti b. Osman, *Usûl tedris-i 'Arabi*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1325/1908.
- Hamlâvî, Ahmet. *Şeze 'l- 'arf fi fenni 's-sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye. 1434/2013.
- Haneî, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Mısırî. *Haşiyetü'ş-Şihâb âlâ Tefsiri 'l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru's-Sadr, t.y.
- Hanıoğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29, Ankara: TDV Yayınları, 2004, 388-393.
- Hâşîmî, Seyyid Ahmed. *Cevâhirü 'l-belâga fi 'l-me 'ânî ve 'l-beyân ve 'l-bedî'*. Thk. Yusuf es-Sameylî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1420/1999.
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 2002, 274-293.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 2008, 25-26.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: Doğan Ofset, 1997.
- Hicabî, Mustafa. *Tatbikât-ı kavâid-i 'Arabiye*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1291/1875.
- Hüseyinî, Cemâleddin. *Ravzatü 'l-ehbâb*. İran: en-Nûru Muhammedî, t.y..
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. Nşr. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1430/2009.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. 1. Baskı, İran: Edebü'l-Havza, 1405/2013.
- İbn Raşid, Ma'mer. *el-Câmi*. Nşr. Habibu'r-Rahman el-Azamî. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1982.
- İhsanoğlu, Ekmelettin. *Arapça ve Diğer İslâm Dilleri Arasındaki Etkileşim*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- İpşirli, Mehmet. "Ders Vekâleti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9. Ankara: TDV Yayınları, 1994, 183-184.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. 7. Baskı, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2019.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kalkilya, Abduhu Abdulaziz *el-Balâgatü'l-istilahiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî. 1412.
- Kartal, Ahmet. "Anadolu Selçuklu Döneminde Dil ve Edebiyat". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (1), 2008, 95-168.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı'da Eğitim-Öğretim*, Bilge Yayıncılık, İstanbul: 2004.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 153-154.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Âcurrûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 295-296.
- Kodaman, Bayram. *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Kömbe, İlker. "Osmanlı-Türk düşüncesinde münâzara ilmi ve Abdünnâfi İffet'in Tercüme-i Adâb-ı Gelenbevi". *Dîvan İlmî Araştırmalar Dergisi*, (1)20, 2006, 119-167.
- Küçük, Cevdet. "Abdülhamid II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 216-224.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. "Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arifesinde İstanbul Medreseleri". *İslâm Teknikleri Enstitüsü Dergisi*, 1988, 1-212.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. "Dâru'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 507-508.
- Meğamiz, Zeki. *Miftâhu mükâleme-i 'Arabiyye*. İstanbul: Şirket-i Mertebîye Matbaası, 1322/1905.
- Mısırî, Tantâvî b. Cevherî. *Cevâhiru'fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Thk. Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1391/1971.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1433/2012.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdulkakî. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Türâsi'l-'Arabi, 1420/2000.
- Naim, Ahmet. *Sarf-ı Arabî ve Temrinat*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1323/1905.
- Nevevî, Muhammed b. Ömer. *Merâhu'llebid li keşfi me'ani'l-Kur'âni'l-Mecid*. Thk. Muhammed Emin Sınavî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 94-99.
- Özbalıkçı, Mehmet Raşit. "İbn Hişâm en-Nahvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20. İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 74-77.
- Özel, Ahmet. "Remzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 566-568.
- Özkan, Selim Hilmi. "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili ve Yabancı Dil Meselesi". *Eğitime Bakış Dergisi*, (39), 2017, 53-58.
- Özyılmaz, Ömer. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Râbih, Türki. "Hicrî On beşinci Asırda Arapça" (Çev. Ahmet Turan Arslan). *İlim ve Sanat Dergisi*, (14), 1987, 81-88.
- Râcî, Abduh. *et-Tatbîku's-sarfî*, Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1430/2009.
- Rîşehrî, Muhammed. *Mîzânu'l-hikme*. İran: Dâru'l-Hadîs, 1422/2001.
- Sâmi, Şemseddin. *Kamus-ı Türki Osmanlıca-Osmanlıca Sözlük*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1438/2017.
- Sarıkaya, Fatih. "İbn Melek ve Ailesi". *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/ 1, 2017, 639-656.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul, İz Yayınları, 1997.
- Sarmış, İbrahim. "İslâmî Araştırmalarda Arapça Faktörü, Arap Dili ve Edebiyatı Araştırmaları". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun, 1989, 289-294.
- Sevdi, Ali. "İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü". *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*, Iğdır, 2018, 359-369.
- Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Kitabu't-tarifât*. Thk. İbrahim el-Ebyârî. Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, t.y..
- Sırrı, Süleyman. *Teshîlu'l-lehçe ve's-sarf fi usûli'l-mükâlemedi'l-'Arabiyye*. İstanbul: Mertebiye Matbaası, 1325/1908.

- Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Türkiye'de Arapça Öğretimi*, (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014.
- Sula, Murat. "Osmanlı Dönemi Batumlu Âlimler ve Arap Dili Konulu Eserleri: Mirzazâde Mehmed Sâlim Örneği". *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 2017, 1-26.
- Şentürk, Mustafa. "Modern Dönemde Kur'ân'ın Türkçeye Çevrilmesi Macerası Zeki Meğamiz'in Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, İstanbul, 2013, 493-506.
- Şeşen, Ramazan. *Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi, Studies on Turkish-Arab Relations Annual*. İstanbul: Türk Arap İlişkilerini İnceleme Vakfı Yayınları, 1986.
- Şirvanî, Îsâ Ruhî. *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*. 2. Baskı. Mekke: Macidiye-i Osmaniyye Terakki Matbaası, 1331/1912.
- Şirvanî, Îsâ Ruhî. *Mükâlemetü'l-'Arabî ve't-Türkî*. Mekke: Hicaz Matbaası, 1317/1899.
- Şirvanî, Îsâ Ruhî. *Teshîlü Farisî*. Mekke: Hicaz Matbaası, 1321/1903.
- Talas, Asad. "Nizamiye Medresesi ve Tarifi". (Çev. Hüseyin Izgar). *Eğitim Yöntemi*, (4), 1995. 1-8.
- Taşköprizâde. *Miftâhu's-saade ve misbâhu's-siyâde*. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. t.y..
- Tayâlisî, Ebû Davud. *Müsned*. Nşr. Muhammed d. Abdulmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Heccr, 1419/1999.
- Tekeli, İlhan. İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.
- Tevfik, Süleyman. *Gâyetü'l-ereb fi teallüm-i lisâni'l-Arab*. İstanbul: el-Adl Matbaası, 1331/1913.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Recez". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 509-510.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Serî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 562.
- Turan, Abdükbaki. "el-Elfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 27-28.
- Turan, Şerafettin. "Kemalpaşazâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002, 238-240.
- Tüccar, Zülfikar. "Şuzûru'z-zeheb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 279.
- Ulusoy, Ahmet. *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim Faaliyetleri* (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

- Unan, Fahri. "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi". *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1(18), 2005, 79-114.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Ünal, Uğur. "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askeri Mektepleri". *Belleten*, 73(267), 2009, 581-604.
- Ünver, A. Süheyl. *Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949.
- Vecdi, M. Salih. "Mükâlemat ve Temrinat-ı Arabîyye Dersi". *Sebilürreşad*, 11(261), 1329, 5-6.
- Yaltıkaya, Şerafettin. *Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler*. Ankara: Maarif Vekaleti, 1940.
- Yaşayan, Zehra. Topçu, Filiz, Koçarslan, Selma Bekçi. *Anadolu Öğretmen Lisesi Türk Eğitim Tarihi 12. Sınıf Ders Kitabı*. 1. Baskı, Eskişehir: MEB Yayınları, 2012.
- Yavuz, Mehmet. "IX. (XV) Asırda Arap Gramerine Dair Eser Yazan Bazı Osmanlı Âlimleri". *Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, 16, 2011, 117-136.
- Yazıcı, Nesimi. "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar Üzerine Bazı Gözlemler". *Türkiye'de Din Öğretimi Dergisi*, 1993, 90-97.
- Yediyıldız, Fatih. "İbn Mu'ti'nin Ed-Dürretü'l-Elfiyye'sinde Kullandığı Nahiv Usûlü Delilleri ve Şâhitler". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, (9), 2020, 108-128.
- Yıldız, Hasan. "Osmanlı Medrese Eğitim Sisteminde Karar Organı: Meclis-i Mesâlih-i Talebe ve Müfredât Programlarını Hazırlama Sürecindeki Rolü (II. Meşrutiyet Dönemi Örneği)". *Türkiyat Mecmuası*, 28/2, 2018, 256-257.
- Yıldız, Hasan. "Son Osmanlı Medresesi: Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Müfredat Programlarının Hazırlanma Sürecine İlişkin Bir Değerlendirme". *Millî Eğitim*, (215), 2017, 225-237.
- Yıldız, Musa. "Osmanlı Döneminde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Türkiye'de Yabancı Dil Eğitimi Ulusal Kongresi*, Ankara, 2007, 1-8.
- Yılmaz, İbrahim. "İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye İsimli Eserinin Arapça Öğretimindeki Yeri (Medrese Eğitimindeki Yeri)". İsmail Narin (Ed.). *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyum*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2003, 483-487.
- Yusuf b. Tahir, Ebû Yakup. *Ferâidu'l-harâidu fi'l-emsâl*. Thk. Abdurrezzak Hüseyin. Ürdün: Dâru'n-Nefâis li'n-Neşr ve't-Tevzi'. t.y..
- Yusuf, İsmail. *Ta'lim-i Arabî*. Mısır: el-Matbaatü'l-Camia, 1321/1903.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6. Ankara: TDV Yayınları, 1992, 191-194.

Zengin, Zeki Salih. “II. Meşrutiyet Döneminde Islahat Çalışmaları Çevresinde Medreselerin Kuruluş Sistemi İdari Teşkilatı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 431-449.

Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1993.

Zengin, Zeki Salih. *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

ÖZ GEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ

İlköğretimini 1996-2003 yıllar arasında Trabzon'un Arsin ilçesinde Şehit Fahrettin Sarı İlköğretim Okulu'nda tamamladı. 2010-2014 yıllarında İmam Hatip Lisesi'ni açık öğretim olarak okudu. 2015 yılında Eskişehir Anadolu Üniversitesi İlahiyat Ön Lisans Bölümünü bitirdi. Bu sürede Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Kur'ân Kursu öğreticisi olarak çalıştı. Ardından lisansını Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamlayarak 2019 yılında buradan mezun oldu. Aynı yıl Trabzon Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bilim Dalında yüksek lisans programına başladı.

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres : *****

E-Posta : *****